

GÉCZY NÓRA

**SOPRON FAÉPÍTÉSZE A POLGÁROSODÁS KORÁBAN
(1850-1910)**

2005

TARTALOM

BEVEZETÉS.....	3
1. SOPRON ÉPÍTŐ TEVÉKENYSÉGE ÉS A FAIPAR HELYZETE 1850-1914 KÖZÖTT	5
1.1. 1850-1870	6
1.2. 1870-ES ÉVEK.....	9
1.3. 1880-AS ÉVEK.....	12
1.4. 1890-ES ÉVEK.....	15
1.5. SZÁZADFORDULÓTÓL AZ I. VILÁGHÁBORÚIG.....	16
2. KÜLVÁROSI ÉLETMÓD ÉS FAÉPÍTÉSZET	21
2.1. A XIX. SZÁZAD ELŐTT.....	21
2.2. MEGÚJULÓ FAÉPÍTÉSZET A XIX. SZÁZADBAN	24
2.2.1. A SOPRONI ZÖLDÖVEZETEK ÉPÍTÉSZETE.....	26
2.2.2. NYUGAT-EURÓPAI FAÉPÍTÉSZETI IRÁNYZATOK HATÁSA.....	35
3. FA ÉPÍTŐSZERKEZETEK A MAGÁNÉPÍTKEZÉSEKBEN	48
3.1. PALLÓFALAK.....	49
3.2. FAVÁZAS TÉGLAFALAK	58
3.3. FAVÁZAS TOLDALÉKOK – FAVERANDÁK	66
4. FA ÉPÍTŐSZERKEZETEK A KÖZÉPÍTKEZÉSEKBEN	84
4.1. KIEGÉSZÍTŐ SZERKEZETEK	84
4.1.1. FAPORTÁLÉK – ÉPÜLETASZTALOS SZERKEZETEK.....	84
4.1.2. SZÉLFOGÓK.....	94
4.1.3. VERANDÁK	95
4.2. EGYOSZTATÚ FEDETT FAÉPÍTMÉNYEK – PAVILONOK	99
4.2.1. NÉGYEZETES ALAPRAJZÚ PAVILONOK – VÁROSI MIKROÉPÍTMÉNYEK	100
4.2.2. CENTRÁLIS ELRENDEZÉSŰ, SOKSZÖG- ALAPRAJZÚ PAVILONOK	104
4.3. FÜGGŐLEGES SZERKEZETEK – KILÁTÓK.....	112
4.4. HOSSZANTI ELRENDEZÉSŰ SZERKEZETEK.....	121
4.4.1. USZODÁK ÉS FÜRDŐÉPÜLETEK	122
4.4.2. TEKEPÁLYÁK	128
4.4.3. LÖVÖLDÉK	130
4.5. CSARNOKOK.....	133
4.5.1. LÓVERSENYTÉRI TRIBÜN	136
4.5.2. KORCSOLYAPÁLYA.....	138
4.5.3. KIÁLLÍTÁSI CSARNOK	140
5. EFEMER SZERKEZETEK.....	144
5.1 IDEIGLENES KIÁLLÍTÓPAVILONOK.....	148
5.2 DIADALÍV– ARCUS TRIUMPHALIS.....	153
6. FAÉPÜLETEK ÉS FAÉPÍTÉSZETI RÉSZLETEK VÁROSKÉPI JELENTŐSÉGE ÉS VÉDELME ...	163
ÖSSZEFOGLALÁS.....	172

Sopron építészettörténetének szerteágazó kutatásai között mindeddig feldolgozatlan területnek számított a helyi faépítészet története. Jelen kutatás elsőrendű célja az volt, hogy a faépítészet XIX. századi újraéledésének okait és építészeti eredményeit feltárja, s azt egy mikrokörnyezetben, egy adott város léptékén belül vizsgálja.

A Nyugat-Magyarországi Egyetemen jelenleg folyó kutatások tekintélyes része irányul afelé, miként lehetne ismét népszerűbbé tenni a faszerkezetek alkalmazását az építészetben. A faanyag építőipari használatának növekedését, és a faépítészet újraéledését a kutatók az egyre fontosabbá váló környezetvédelmi szempontok, a környezettudatos építészet előtérbe kerülésétől remélik. A faépítészet XIX. században történt – mindezidáig egyedülálló mértékű – fellendülését összetett folyamatok idézték elő. Habár a korabeli faépítészet erőteljesen kötődött egy-egy népszerűbb stílusirányzathoz, a fellendülés okai egyedül mégsem ebben keresendők. A társadalmi-gazdasági tényezők valamint a faipar fejlődésének szerencsés egybeesése kellett ahhoz, hogy a fa az olyan feltétlenül szükséges alkalmazási területeken kívül is, mint a tető- vagy födémszerkezetek, kiemelkedő méretben és mennyiségben kerüljön felhasználásra az építészetben. A kutatásnak nem célja párhuzamot keresni napjaink és a tárgyalt időszak között, azonban objektív feltárással kíván hozzájárulni a soproni faépítészeti kutatásokhoz, valamint a megmaradt emlékek megóvásához.

A polgárosodás kora az 1850 és 1914 közötti változékony, több történelmi fordulópontot átölelő időszak. Ekkor erősödött meg az értelmiség szerepe a társadalomban, ekkor vált a középosztály számára is elérhetővé az önálló építkezés, s ekkor alakult ki a mai értelemben vett szabadidő fogalma. Mindezek a folyamatok ötvöződtek a kor építészetének újfajta elvárásaival, a pihentető, szórakoztató és egészséges életér megteremtésével. A XIX. század derekán a faépítészeti feladatok még három területre specializálódtak:

Egyrészt a kisebb-nagyobb gazdasági épülettípusok, csarnokok, raktárak, műhelyek, gyaloghidak szerkezetei készültek fából, melyek továbbra is őrizték a hagyományos építési módokat, dacolva a korszerű, de jóval költségesebb vas- és acélszerkezetek térhódításával.

A faépítészet második területe a magánépítkezésekhez kötődik. Az iparosodó környezettől, forgalomtól és zajtól mindinkább eltávolodni vágyó városiakok nyaralóövezeteinek építészetében nyert új értelmet a fa használata. A romantikus vidéki életmód jellegzetes XIX. századi kellékeivé váltak a gazdag faornamentikával díszített villaépületek, faoromzatok, verandák és festői hangulatú kerti házak.

Az iparból és a nagyobb léptékű középítkezésekből kiszoruló faépítészet hamar utat talált a pihenés, sport és kultúra felé. A faépítészet harmadik területe számára a fűtést nem igénylő szabadtéri szórakozás épületei nyitottak teret. A XIX. században számtalan új, vagy megújuló épülettípus, gyógyfürdők, uszodaépületek, lóversenyterek, vendéglők, tekepályák, kilátók, zene- és kiállítási csarnokok épültek faanyagú szerkezettel. Sopron faépítészetét a XIX. század optimizmusa és derűje formálta. A természet, víz, játék és az ünnepek újrafelfedezése és áttemelése a hétköznapiakba új épülettípusok kialakulását eredményezték. Az építészeti megoldást a természet, szabadidő és az ember közötti kapcsolat megteremtésére a faépítészetben találták meg.

Mivel a XIX. századi faépítészeti jellegzetességek elsősorban a látható épületszerkezetekben jelentettek újdonságot, s a tető- és födémszerkezetekben alapvetően nem idéztek elő jelentős változást, (mindössze a kiegészítő szerkezetei váltak bonyolultabb kialakításúvá), ezért a kutatás nem tért ki a nyilvánvalóan faanyagú fedélszerkezetek részletes ismertetésére (melyekről amúgy is gazdag szakirodalom szól).

A soproni építészet történetének első világháború előtti fejezete nem lehet teljes a helyi faépítészet feltárása nélkül. Sopronban sokkal jelentősebb faépítészeti tevékenység folyt, mint amit a megelőző kutatások feltételeztek. Egy korábban általánosan elfogadott nézetet fogalmazott meg Heimler Károly 1936-ban¹, amikor kifejtette, hogy Sopronban csak téglából és kőből építkeznek. A feltárt nagy mennyiségű adat e kijelentésnek ellentmondva színes és gazdag faépítészeti tevékenységre utal, amely nem csupán mennyiségileg mutat jelentős eltérést a korábban ismertektől, hanem arra is rávilágít, hogy a századforduló építési kultúrájában igenis fontos szerepet foglalt el a faépítészet.

¹ HEIMLER, Károly 1936.

1. SOPRON ÉPÍTŐ TEVÉKENYSÉGE ÉS A FAIPAR HELYZETE 1850-1914 KÖZÖTT

Az elmúlt évek kutatásai alapján egyre részletesebb kép alakul ki a hazai faipar történetéről. Tóth Sándor a magyarországi fafeldolgozás történetét összefoglaló munkája² kapcsán felmerül a kérdés: vajon Sopron esetében a faipar helyi fejlődését illetően milyen fordulatot hozott a XIX. század, és ez milyen mértékben hatott a város építészetére?

A XIX. század látványos faépítkezéseinek hátterét a fakereskedelem- és anyagszállítás korszerűsödése, valamint a fafeldolgozás technológiai újításai teremtették meg, vagyis a faépítészeti tevékenység a jól működő helyi ipar eredményeként indult virágzásnak.

Az 1850-es évektől Sopron az öt tartományra osztott ország egyik közigazgatási központja volt. A soproni kamarai terület magában foglalta csaknem a Dunántúl egész területét, s Magyarország aránylag legnépesebb részét képezte. A város növekvő építőtevékenysége is e státusszal függött össze. A betelepülő nagy létszámú németajkú bürokrácia, s a beamterek megjelenése hozzájárult a piac szélesedéséhez, s a város vonzotta a befektetőket. Ebben az időszakban jelentek meg a szórakozás, sport, és a szabadidő fából épült létesítményei. Új kilátók, tekepályák, uszodák, zenepavilonok, lövöldék, kiállítási pavilonok, vendéglők, korcsolyapálya és lóversenytér épültek favázás szerkezettel. Sopron ipara azonban nem az országos helyzet kicsinyített másaként működött, s hiba is lenne ily módon vizsgálni, mivel a helyi adottságok erősebben meghatározták a fejlődés irányát. Az osztrák ipar közelsége egyrészt sokkolta, másrészt viszont ösztönözte is a sopronit. A helyi iparosok igyekeztek megfelelni a bécsi megrendelők igényeinek, s felvették a versenyt a minden tekintetben előnyösebb helyzetben lévő osztrák iparosokkal.

Az építkezésekhez szükséges, megfelelő mennyiségű és minőségű épületfa beszerzésében fordulóponthoz jelentett a vasút megjelenése (Sopron-Bécsújhely 1847). Igaz, hogy a soproni erdők fában gazdagok voltak, de a XIX. század közepétől állapotuk folyamatosan romlott a nem megfelelő erdőgazdálkodás miatt, s mind épületfában, mind iparifában hiányt szenvedtek. Az 1879-es erdőtörvényt követően folyt tudatosabb erdőgazdálkodás, ekkor azonban a faanyag eladási árát növelő adóterhek és egyéb kiadások hátráltatták a fakereskedelmet.³ Az ország egyéb területeiről

² TÓTH Sándor László 1999.

³ FRANK Norbert 2001.

származó olcsó áru biztosította a város növekvő faanyagszükségletét. A vasúti szállítás mind az építkezésekre, mind a faiparra jótékonyan hatott, mivel a horvát, szlavón, felvidéki és erdélyi faanyag rendkívül kedvező áron és nagy mennyiségben jutott a városba.⁴ Osztrák fűrészvállalatok is rendszeresen szállítottak Sopronba, viszont az ottani faáru túlnyomó része (az első világháborúig) hagyományos útvonalon, azaz szekéren érkezett Bécsből, Bécsújhelyről. A XIX. század végéig szokásban volt, hogy a fát befuvarozó osztrák parasztok a vásártéren árultak, s a helyi kereskedők innen szerezték be készleteiket (annak ellenére, hogy a városban volt hivatalos faanyag-kereskedés és raktár⁵). A századforduló után a faárusok már házhoz mentek szekereikkel, sőt a város is közvetlenül tőlük vásárolta az ács munkákhoz szükséges fűrészárut.

A horvát és szlavóniai faanyag több tekintetben is megelőzte a hazait, kiváló minősége és alacsony ára mellett kedvező volt a szállítási költsége is, amely elsősorban a faanyag kisebb fajsúlyából adódott. Végeredményben a hazai épületfa, még a jó minőségű is, jelentős hátrányban volt a környező országok kínálatával szemben. A soproni erdők faállománya építészeti szempontból meglehetősen gyenge minőségű, ipari fa választéka pedig „gyakorlatilag nem is volt”.⁶

A faépítészeti gazdasági és technológiai háttere a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara éves főjelentései alapján körvonalazható, amelyben az 1852. évtől kezdődően a soproni asztalos-, ács- és építőipar, valamint az épületfa kereskedelmének évről évre alakuló állapotát jegyezték le.⁷ A Soproni kamarai terület Komárom- és Fehérvár-megyék kivételével magában foglalta csaknem a Dunántúl egész területét, így Baranya, Vas, Sopron, Győr, Somogy, Tolna, Veszprém, Moson és Zala vármegyéket. A Soproni kamarai kerület Magyarország aránylag legnépesebb részét ölelte fel, s csaknem kétmillió lelket számlált.⁸

1.1. 1850-1870

A famegmunkálás és ács mesterség az 1850-es években még a céhek keretein belül folyt, s túlnyomóan kézműipari jellegű volt. Az 1848-as összeírás szerint soproni kamarai területen 111

⁴ A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a magas cs. kir. Kereskedelmi Ministeriumhoz intézett jelentése az iparnak és kereskedelemnek állapotáról. Az 1875. évben. Fordítva a német eredeti szövegből. Sopron 1863. Nyomatott Reichard Adolfnál. 48-49.p.

⁵ Stessel Simon fakereskedése

⁶ FRANK Norbert 2001.

⁷ Jahres-Bericht der Oedenburger Handels- und Gewerbe-Kammer. 1852. Wien Druj von Carl Gerold & Sohn 1854. Kamarai területek: Oedenburg, Eisenburg, Zala, Somogy, Baranya, Tolna, Veszprém, Raab, Wieselburg.

⁸ Iparkamarai Főjelentések 1865. 2.p.

ácsmester dolgozott, 21 alkalmazottal és 29 önálló lakást tartó ácssegéddel.⁹ A céhrendszer szabta keretek már a XIX. század elején szűknek és korszerűtlennek bizonyultak. Ezután a kivitelező építőmesterek képzésében egy ideig rendezetlen állapotok uralkodtak. A kiegyezés utáni első ipartörvény (1872) oszlatta fel a céheket és korlátlan iparszabadságot hirdetett meg. Az állam ezt követően ipartámogatással ösztönözte az üzemek, gyárak és vállalkozások megalakulását. Az 1875-1918 közötti időszakban több, pontosan 29, gyáralapítási kísérlet történt Sopronban.¹⁰ A vagyonos polgárok gyáralapítási kedvét azonban jócskán megtépázta a kor három nagy pénzügyi bukása: az 1858., az 1873. évi bécsi tőzsdekrach és az építőbank 1901. évi összeomlása.¹¹

A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara a szabadságharc után, 1850-ben alakult meg. Az országban ekkor öt kamara jött létre a katonai kerületi beosztásoknak megfelelően.¹² A kamarai főjelentésekben szinte minden évben „*az általános üzletpangás*” vagy a „*teljesen szunnyadó építési hajlam*” kifejezések szerepelnek.¹³ Az igazsághoz természetesen hozzátartozik, hogy a kiegyezést megelőző időszakban, majd a rákövetkező bő egy évtizedben a hazai ipar még nem volt kellően megerősödve.

A XIX. század közepére az építési szabályzatok összetetté váltak, az engedélyezés adminisztrációja is bővült. Megjelentek a beépítésre, belmagasságra, szerkezetre vonatkozó előírások. Az 1860-as évek elején az építészeti tevékenység legfőképp a lakóházak és „*iparüzleti-helyiségek*” helyreállítására terjedt ki. A kamarai terület nagyobb városaiban, Sopronban, Győrben, Pécsen és Kanizsán számos építész tevékenykedett „*azonban műtani kiképzettségük*” sok kívánnivalót hagyott maguk után.¹⁴

Az iparfejlesztés ügye nem válhatott volna eredményessé az iparoktatás nélkül. Az építőipar fellendítésére és színvonalának emelésére már ebben az időben megfogalmazódott egy „*műtani képezde*” alapítása, mivel hasonló intézményből egy sem volt a területen. Noha az országban hivatalosan csak az 1868. évi XXXVIII. tc. nyomán jött létre a faipari szakoktatás, (majd a m.kir.állami Faipari Felsőipariskola Budapesten), Sopronban már jóval korábban, 1860-ban

⁹ WINKLER Gábor 1988.

¹⁰ HORVÁTH Zoltán 1995. 68.p.

¹¹ HORVÁTH Zoltán 1995. 69.p.

¹² SZÁLA Erzsébet 1997

¹³ Iparkamarai Főjelentés 1879.

¹⁴ Iparkamarai Főjelentés 1863..83.p.

kezdeményezték egy felsőbb műiskola felállítását¹⁵, mivel „a kamara nézete szerint, az újabb ipartörvényben a műtani kiképződés elmúlhatlan szüksége az építészeti iparosnál nem elég szigorral követeltetik, [...] s a mesterség tetteleges gyakorlása által szerzett alkalmazhatóság [...] semmiképp sem elegendő.”¹⁶ A gyakorlat mellett tehát előtérbe került az elméleti ismeretek, építészet- és művészettörténet oktatása is. Noha a műépítész képzés nem valósult meg, a céhek megszűnésével előtérbe került az iparosok szakmai képzésének gondolata. 1874-ben kezdeményezte az Iparkamara, hogy a kamaraiparosok „értelmi kiképzésére” továbbképző iskolát állítsanak fel. Az első évfolyam 1874-75-ös tanévben indult.

A Soproni építészek közül a 60-as években legjelentősebb megbízásokat Handler József (1862, Szt. Orsolya-rend temploma és rendháza; 1867, Irgalmas Nővérek temploma; 1866, Evangélikus Líceum), Hild György (lakóházak), Markl József (lakóházak) teljesítette. Ebben az évtizedben rendkívül kevés ház épült, csak szükségszerű építkezések, felújítások folytak. Az épülettárolásból is hiány volt, a jól kiszáradt, előkészített épületfa részére ekkor még nem álltak rendelkezésre megfelelő raktárak, annak ellenére sem, hogy épületfa kereskedéssel a kamarai kerületben hivatalosan 75-en foglalkoztak.¹⁷ Hiányzott a nagyobb tőkével rendelkező kereskedő, vagy részvénytársaság, mely Sopronban vagy az ország bármely nagyobb városában épületfák tárolására raktárakat és fiók-raktárakat létesített volna.

A soproni kamarai területen az 1860-as évek közepén 175 fűrészmalom működött, s a helyi igényeknek megfelelő mennyiségben termeltek faárut a piacra. A deszkákat, léceket, pallókat az ácsok a heti vásárra hozott kínálatból választották ki. A faraktárak drágább, de jobb minőségű készleteit leginkább a bútorasztalosok keresték. Gőzzel hajtott szelvényemetsző malom csak egy volt – a közeli Lékán – de ez is többnyire bécsi piacra dolgozott.¹⁸ 1865-ben 34 építőmestert, 341 kőművesmestert, 230 ácsmestert tartottak számon a kamarai területen¹⁹. A jelentősebb megbízásokat két soproni ácsmester, Heiss József és Ullein Antal kapta. A kamara területén 1869-ben a fűrészmalomok száma 69-re csökkent, de ezek közül már három korszerű, gőzhajtású gépekkel dolgozott. Ullein ügyes vállalkozó lévén gőzüzemű fűrészmalomot hozott létre Sopronban. Az állam is részt vállalva az ipar fellendítésében a hetvenes évektől támogatta fűrészmalomok

¹⁵ Iparkamarai főjelentés 1874. 3.p.

¹⁶ Iparkamarai Főjelentés 1860, 1861, 1862. 83.p.

¹⁷ Iparkamarai főjelentés 1860-62. 96.p.

¹⁸ A gőzgép két fűrészmalomot működtetett, s ezekkel évente 36-40000 darab szelvény készült. Iparkamarai Főjelentések. 1863-65. 95.p.

¹⁹ Iparkamarai Főjelentés. 1865. 99.p.

létesítését. A szakirodalom 1871-től jegyzi az első hazai gőzfűrészmalmokat²⁰, a soproni kamarai kerületben 1869-es főjelentései azonban már három működő üzemről számolnak be. (Az első Lékán indult 1863-65 körül.) A három működő fűrészmalom közül jelentősebb csak a soproni Ullein család tulajdonában lévő volt. Míg azok metszett deszkái, lécei és pallói közepes minőségűek voltak, addig „*dicséretes kivételt képez[ett] Ullein úrnak gőz-fűrészmalmi készítménye, kinek sikerült bécsi vállalkozókkal nagyobb pallómennyiségek szállítása iránt szerződéseket kötni.*”²¹ – áll az Iparkamara 1866-69. évi jelentéseiben.

1.2. 1870-ES ÉVEK

A kiegyezést követő években valamelyest fellendült az építőipar, s lassan elindultak a nagy állami építkezések: kaszárnyák, iskolák, törvényszék, posta. Az évtized végére Sopron lakosságának száma emelkedni kezdett a bevándorlások, átköltözések következtében, és lakáshiány alakult ki. Az építőanyag ára, beleértve a fát is, 20-25%-al nőtt a „*Pesten és Bécsben uralgó építési kedv következtében*”.²² 1869-ben a megadóztatott iparosok közül: építőmester 48, kőművesmester 292, ácsmester 210.²³

1872-ben megszűnt a céhrendszer, és ipartársulatok alakultak, melyekbe a belépés kötelező volt.²⁴ Az építőmesterek korábban a céhrendszer keretein belül tanulták meg a mesterséget.²⁵ Az ipariskolák megalakulásával azonban a céhek szerepe mindinkább háttérbe szorult, s a tanoncok és segédek oktatása kikerült a kezükből. A kibontakozó szabad verseny mellett a céhrendszer már a XIX. század elején szűknek és korszerűtlennek bizonyul.²⁶ A céhek fokozatosan veszítettek jelentőségéből, mivel a céhen kívüli építészek is építési megbízásokhoz juthattak.²⁷ A hatvanas évektől az ács- és kőművessegédek is önálló kivitelezési jogot kaptak. Ezután a kivitelező építőmesterek képzésében egy ideig rendezetlen állapotok uralkodtak, az ezt követő rövid átmeneti időszak a „*kontárok*” kiszűrésére szükségessé tette az ipartársulatok

²⁰ TÓTH Sándor 1999.

²¹ Iparkamarai Főjelentés 1866-69. 88.p.

²² Iparkamarai Főjelentés, 1866-1869. 91.p.

²³ Iparkamarai Főjelentés, 1866-1869. 92.p.

²⁴ Iparkamarai Főjelentés 1874. 1.p.

²⁵ SISA József 1994 190.p.

²⁶ SZÁLA Erzsébet 1997

²⁷ WINKLER Gábor 1988 20.p.

megszületését. A céhes idők maradványaként az építési engedélyezési eljárásnak még jó ideig része maradt, hogy egy másik építőmester nyilatkozata, aláírása jótállt az építőért.

A hetvenes évek elején, az 1873-as bécsi pénzügyi összeomlás magával rántotta Sopron gazdaságát és iparát. *„Azon iszonyú pusztítás, melyet az 1873-iki tőzsde-válság, – mely oly gyorsan kereskedelmi [...] és társadalmi válsággá fajult, – okozott, még csak az idén lett teljes nyomasztó súlyában érezhetővé.”* – olvasható az 1874-es iparkamarai főjelentésben.²⁸ A válság ellenére az építkezések számának emelkedése nem torpant meg az állami szerepvállalásnak köszönhetően. A nagy várakozást kiváltó vasúti építkezés azonban egyelőre meghiúsulni látszott.²⁹

Az iparszabadság valóságos korszakváltást hozott a faiparban, ami amúgy is fejlődésnek indult a gőzgépek és gőzfűrészek általános elterjedésével. A fűrész a fafeldolgozásban a leginkább nélkülözhetetlen szerszámok egyike. A famegmunkálásban a fűrészelés gépesítése a XIII–XIV. századra esik. Ezen időszakból származó jelentősebb fűrészmalomokat még patakok, folyók mellett helyezték el, s vízi energiával hajtották meg. Az új típusú erőforrás, a gőz, földrajzilag kötetlenebbé tette a fűrészmalomokat, melyeket immáron szinte tetszőleges helyszínre lehetett telepíteni. A Soproni kamarai területen tovább fejlődött a fafeldolgozás, ekkorra már 89 fűrészmalom dolgozott, melyek közül 13 gőzmeghajtású és 76 vízierővel működött.³⁰ Ez két évvel később, 1880-ban, már 105 fűrészmalom – közülük 15 gőzmeghajtású – jelentett.³¹ A többi faáru termelése is tanulságos: faszelvényeket legnagyobb mennyiségben a közeli Lékán, Kőszegen és Pécsent állították elő. Német-Újváron, Vas megyében Batthyányi-Wocher grófnő *„gőzerőre berendezett gyárában eresztékes padozat készítettett”*, évi 20000 m³, 30000 Ft. értékben. Pallókockát Lékán és Pécsent gyártottak a legnagyobb mennyiségben, egy év alatt 15000m³ – t 50000 Ft. értékben.³² A faipari gépek többségét Németországból és Ausztriából kellett behozni. A legismertebb gépgyártók egyike a lipcsei Kirchner cég volt, ahonnan számos famegmunkáló gép került be az országba.³³

1878-as adat szerint a Soproni kamarai kerület területén 54 építőmester, 791 kőművesmester és kőműves, 436 ács, 93 „cserépfödő”, 19 mázoló, 47 szobafestő, 7 kövező dolgozott. Az 1870-es évek végére lendületet kapott építőiparnak köszönhetően, az építőfa-termelés jelentősen megnövekedett, s az új igények kielégítésére a környező országokból nagy

²⁸ Iparkamarai Főjelentés 1874. 1.p.

²⁹ Sopron műemléki és városképi vizsgálata. 1951.15.p.

³⁰ Iparkamarai Főjelentés. 1878. 90.p.

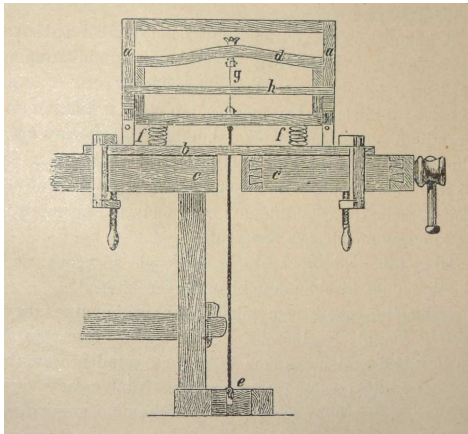
³¹ Iparkamarai Főjelentés 1880. 134.p.

³² Iparkamarai Főjelentés 1878. 92.p.

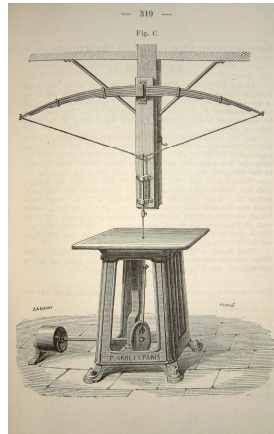
³³ TÓTH Sándor 1999.

mennyiségben érkezett faanyag; Sopronba Bécsből, Bécsújhelyről és Eszékről érkezett a stájerországi és szlavóniai fa.

Az évtized végére Sopronban a bútorgyártás – mely kiváló minőségben folyt – jelentősége is nőtt. A műasztaloság területén az iparkamarában bejegyzett 2145 asztalos közül két soproni asztalos emelkedett ki: Fend János és Hauser.³⁴ „A művészi asztalos ipar soproni Fend János úrban derék képviselővel bír; ennek többnyire góthszerű munkái a legnagyobb elismerésben részesülnek és uraságok által kastélyukba bútorokul gyakran rendeltetnek.”³⁵ Sopronban és Pécsen asztalos egyletek alakultak, melyek közös bútorraktárakat tartottak, s az összefogás „igen gyakorlatinak és az illetőkre nézve jövedelmezőnek bizonyult.”³⁶ Szombathely mellett, Ó-Perinten, Tóth Sándor saját gőzüzemű bútorgyárat létesített, a városban önálló raktárral.³⁷

1.1. kép Kanyarító (decoupir) fűrészgép

1.2. kép Kanyarító fűrészgép

1.3. kép Marógép (F. Arbey à Paris 1870k.)

A bútoringar fellendülése általa hatott az építőkedvre, hogy általa a kereskedelmi forgalomban jó minőségű, nagy mennyiségű faanyag jelent meg. Ennek következtében a gazdag kínálatot felsorakoztató faipari háttér olcsóbbá tette magát az alapanyagokat, és így a fával való építést is. Új lehetőségek nyíltak a komolyabb ács és épületasztalos munkák gondos kivitelezésére, s nagyobb szabású faépítkezésekre, akár a kevésbé tehető polgárok számára is. Ebben az időszakban szerencsésen ötvöződött a hazai élénk faipar a Nyugat-Európai faépítészeti irányzatok

³⁴ Iparkamarai Főjelentés 1878. 92.p.

³⁵ Iparkamarai Főjelentés 1866-1869. 89.p.

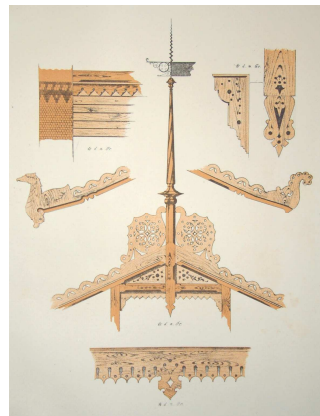
³⁶ Iparkamarai Főjelentés 1878. 95.p.

³⁷ Iparkamarai Főjelentés 1878. 95.p.

elterjedésével. Nem véletlen tehát, hogy ebben az időszakban sorra épültek szebbnél szebb faportálok a Várkerületen, vagy favázás épületek a Lőverekben.

1.4. kép Soproni „lőver”, nyaralóház³⁸

1.5. kép Oromzati részletek mintái

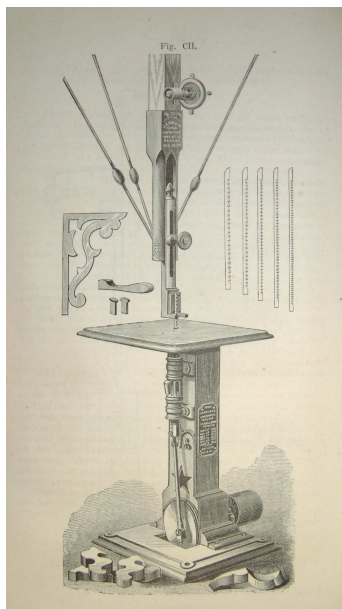
1.3. 1880-AS ÉVEK

A XIX. század nyolcvanas éveinek elején a város olyan lépésre szánta el magát, amely teret adott a helyi faépítészet kibontakozásának. Kiépült a Lőver-vidék első „dombterasz”, a Prinzsteg, azaz Panoráma-út. A svájci típusú házak soproni elterjedése az 1880-as évekre tehető. Igaz, már nagyon korai példák is előfordultak, mint a Hild Ferdinánd által tervezett kerti ház (1854), vagy néhány díszes nyári lak a hetvenes években. Építészeti kifarrottabb alkotások azonban az 1880-as évektől épültek fel. Az Iparkamarai jelentések alapján pontosan követhető a városrész beépülése. Míg például 1878-ban csupán két új ház épült itt, addig 1891-ben tíz, 1892-ben tizenegy és 1893-ban huszonegy „Lőverház” készült el. Az 1878-as jelentésben a házak építési módjára is találunk megjegyzést: „az úgynevezett lőver-kertekben két épület téglával kitöltött kapocsfallal lett felállítva.” A város zöldövezeteiben 1870 és 1915 között sorra épültek a pallófalas és favázás téglafalú házak, valamint a faverandák. A téglaházak oromzataira, párkányok, ereszek díszítésére egyre többször kerültek dekoratív, lombfűrészelt deszkák és lécek. A szerkezeteket a helyszínen, az ácstéren állították össze, de a díszítéseket műhelyekben készítették elő.

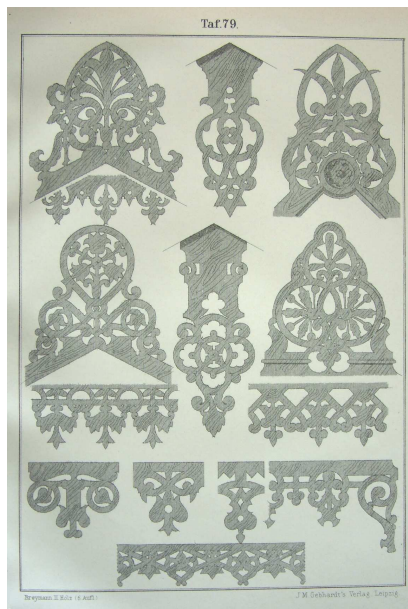
A technika fejlődésével a faoromzat díszítvényeinek elkészítéséhez, illetve az áttört fűrészelt dekorációk kialakításához már új eszközök, gépek álltak rendelkezésre, melyek a legkülönbözőbb minták nagy szériában való gyártását tették lehetővé. A díszítvény elemeinek kiválasztására a

³⁸ SL. XXIV. 9097 Whittmann Károly nyaralója, terv: Schiller János, 1892

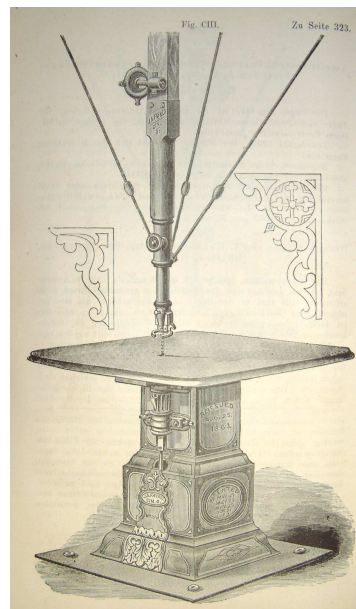
széles körben, nemzetközileg is elterjedt katalógusokat használták, melynek mintarajzait tetszés szerint kombinálva valósították meg.

1.6. kép 1862-ben szabadalmaztatott kanyarító fűrészgép „scroll-saw” – angol gyártmány³⁹

1.7. kép Fűrészelt épületdíszek mintagyűjteménye

1.8. kép Kanyarító fűrész 1863-ból, Francia gyártmány

A motívumok éppúgy lehettek absztrakt geometrikus, vagy építészeti hagyományokat felelevenítő formák, mint növényi ornamentikák illetve állatfigurák. Több engedélyezési terv is megmaradt ezekről a nyaralóépületekről, s látható miként gazdagodtak az orozatok az ácsolt faverandákkal és a lombfűrészelt deszkadísztésekkel. A famunkákkal való dekorálás hamarosan olyan népszerűvé vált, hogy a „különféle lombfűrész-munkálatok” készítését 1880-tól a soproni ipariskolában önálló tantárgyként oktatták⁴⁰

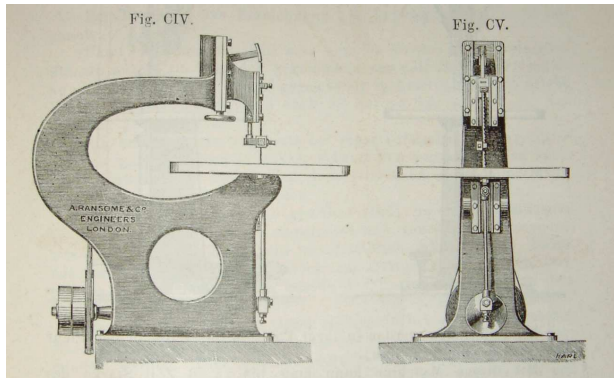
Az 1873-as gazdasági válság után csaknem tíz évnek kellett eltelnie, ahhoz hogy az építőkedv új életre keljen. A nagy állami építkezések reprezentánsai, többek között a „nappal imposáns, éjjel tündéres (sic!) benyomást keltő”⁴¹ kőhidai fegyház, az állami felsőbb leányiskola, és a tisztii leánynevelde; de a hitfelekezetek, törvényhatóságok, részvénytársaságok és egyesületek is új építkezésekbe fogtak. Így például a római katolikus hitközség temploma új tornyot kapott, a Szent Orsolya tan- és nevelőintézet új szárnyal bővült, újjáépítették az irgalmas nővérek templomát. Az evangélikus és az

³⁹ A gép hátránya volt, hogy nagy tömeget kellett állandóan mozgatni és minden fordulaton újra lefékezni, ezért csak kis fordulatszámmal volt működtethető.

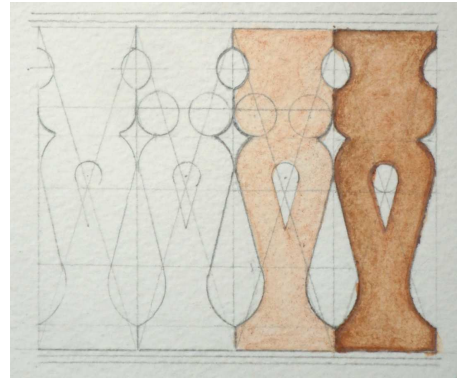
⁴⁰ Iparkamarai Főjelentés 1883.

⁴¹ Iparkamarai Főjelentés 1883-1885. 108.p.

izraelita hitközség egy-egy elemi iskolát építtetett. A pénzintézetek, úgymint a Soproni Takaré- és kölcsönegylet valamint a Soproni Takarékpénztár két bérházzal gazdagította a várost.⁴²

1.9. kép Nagyobb fordulatszámmal járatható karos kanyarító fűrészgép⁴³ az 1880-as évekből (A. Ransome & Co. Engineers London)

1.10. kép Mellvédesszkázat

Míg a magánépítkezések nagyobb része a belvárosban folyt, s a jómódú belvárosi építetőknek nagyjából megegyező építési igénye és anyagi lehetősége volt, s a közel azonos építészeti adottságok (beépítés, telekméret és telekarányok) következtében az új épületek közel egységes képet mutattak⁴⁴, addig ezzel szemben sokkal kötetlenebb, szabadabb építési tevékenység indult meg a város még beépítetlen, zöldövezeti területein. A külvárosi gyümölcsöskertek apró házainak, szaletlijeinek helyébe vegyes falazatú nyaralók és villák épültek, melyek új építészeti kihívást jelentettek az ácsmesterség területén, mivel ácsokra a belvárosi építkezésekkor javarészt csak a födém- és fedélszerkezet elkészítéséhez volt szükség.

Már a hetvenes évek közepén megjelentek a zöldövezetek beépítésére irányuló városrendezési tervek. Hasenauer Ágost⁴⁵ elgondolása alapján létrejött az első játszótér⁴⁶, átalakult a Kurucdomb⁴⁷ valamint a Deák-tér és környéke⁴⁸, a Neuhoft-kert, és megjelentek a faverandás löverházak első generációi.

Összehasonlítva a Soproni címjegyzék 1869-es adatait az 1885-ös adataival szembetűnik a külvárosi területek, Alsőlőver és Felsőlőver nagyarányú benépesülése. Ezekben a városrészekben

⁴² Iparkamarai Főjelentés 1883-1885, 109.p.

⁴³ A kanyarító fűrészgépek meghajtásához mindössze 0.25-0.8 LE kellett.

⁴⁴ WINKLER Gábor 1988. 94.p.

⁴⁵ Sopron város rendezési tervei 1860 (SL.XXV.11.706 v.w.)és 1870-ből (XI. 4320) Hasenauer Ágost tervei.⁴⁵

⁴⁶ Paprét, 1870.SL.XI.4313.

⁴⁷ Kurucdomb rendezési terve :1870. SL. XI.4320

⁴⁸ SL. XXV.18.392

a lakóházak száma másfél évtized alatt a sokszorosára nőtt. A házak típusai gondos ács- és épületasztalos munkát igénylő faverandás épületekből álltak. Mindemellett érdekes módon még 1885-ben sem volt olyan kereskedő Sopronban, aki kizárólag épületfával foglalkozott volna, ami pedig arra utal, hogy az épületfát a közeli vármegyék nagyobb számban előforduló épületfa-kereskedői szállították Sopronba.⁴⁹

1.4. 1890-ES ÉVEK

A soproni építészetben jelentős szerepet betöltő Boór család építő-, ács- és kőművesmesterei ezekben az években szereztek iparjogot. Elsőként Boór Károly ács kapott iparengedélyt 1887-ben, majd Boór András kőműves és Boór Nándor építőmester 1889-ben, végül Boór Ferenc ács 1891-ben. (A legfiatalabb Boór Gusztáv 1907-ben lett ácsmester, munkássága jobbára az első világháború utáni évekre tehető.)

1890-re alakult ki az a dunántúli fakereskedelmet meghatározó jellemző helyzet, hogy szinte kizárólag behozatalból származó fákat forgalmaztak, mivel „*a helyi faanyag fajsúlya sokkal nagyobb volt, a felső-magyarországi, szlavón vagy horvátországi fáéknál.*”⁵⁰

Az építési szabályzat rendezetlensége miatt még ezekben az években is fennállt az az állapot, hogy a magasan képzett műépítészek és építőmesterek mellett egy olyan kőműveslegény is vállalkozhatott bármely épület felépítésére, aki csak kisebb kőművesmunkákra kapott eredetileg engedélyt.⁵¹ Az ügyesebb kőművesek és ácsok így akár nagyobb megbízásokat is elhalászhattak az építőmesterek elől. Érdekes adat, hogy 1895-ben, az iparkamara területén kiadott 57 új ács-ipari engedély közül egyet sem Sopron városában kérvényeztek, sőt még kőműves vagy kőfaragó engedélyért sem folyamodott itt senki⁵², melynek feltehetően a bizonytalan építőpiac volt az oka.

1895-ben 176 építési engedélyt adtak ki Sopronban. A középületek közül ekkor készült el a városház épülete valamint a tűzérsegi laktanya és folytak az igazságügyi palota építkezései. A magánépítési bizottság 7 villaépületre adott engedélyt, valamint 2 kétemeletes, 6 egyemeletes és 4

⁴⁹ Iparkamarai Főjelentés 1885.

⁵⁰ Iparkamarai Főjelentés 1890. 38.p.

⁵¹ Iparkamarai Főjelentés 1895. 126 .p.

⁵² Iparkamarai Főjelentés 1895. 128.p.

földszintes házra.⁵³ Magánépítkezések példái: Schármár János Virágvölgybe⁵⁴ és a Felsőlóver 28-ba épített villaépülete⁵⁵, valamint Boór Nándor és Ullein József tervei a Felsőlőverekben.

A fűrészmalomok leginkább Dunántúlon az Ausztriával határos, folyóvizekben gazdag területeken, így Sopron- és Vas megyében voltak. A „*stájer fűrésztelepek*” folyton versenyezve egyre jobb minőségű fenyőfaárakat állítottak elő.⁵⁶

A Weitzer János 1895-ben új épületesztalos és lakatosáru-gyárat alapított Sopronban, ahol 45 asztalossegéddel évente 2000 darab különféle szerkezetű ablakot és ugyanennyi ajtót gyártott.⁵⁷ Ebben az időszakban egyre több üvegezett veranda épült, s az új házak tágas ablakokkal készültek, a Várkerület pedig szebbnél szebb faportalokkal gazdagodott. A korabeli főjelentés meg is jegyezte, hogy az „*építőasztalosságot a helyenként kifejlődött élénk építkezési tevékenység meglehetősen foglalkoztatta*”⁵⁸

A évtized végén még jelentős építkezések folytak, és Sopron iskola- és katonaváros jellegét öltötte magára: elkészült a m. kir. honvéd főreáliskola, az új honvéd gyalogsági laktanya (sorban az ötödik), a győr-sopron-ebenfurti vasút részvénytársaság kétemeletes üzletvezetőségi épülete. Ebben az évtizedben építették újjá a balfi gyógyfürdőt. Az építésszek helyzetét azonban nehezítette a „*kontárkodó kőművesmesterek versenye*”, melyet a megfelelő építési szabályzat továbbra is fennálló hiánya okozott. (1898-ban: 181 építési engedély; 9 egyemeletes ház, 52 földszintes)

1.5. SZÁZADFORDULÓTÓL AZ I. VILÁGHÁBORÚIG

A századfordulóra a korábbiakra oly jellemző szép folyamat Sopron újabb pénzügyi válsága miatt megszakadt; az 1898-ban előre látott általános gazdasági visszaesés – melyet a monarchia két államában „uralkodó tarthatatlan politikai helyzet s a két állam egymáshoz való közgazdasági viszonyának rendszertelen állapota”⁵⁹ okozott – valóban bekövetkezett. 1901. október 18-án csődbe jutott a Baubank – Soproni Építő- és Földhitelbank – és magával rántotta a teljes építőipart,

⁵³ Iparkamarai Főjelentés 1895. 127. p.

⁵⁴ Földszintes villa Sieber Katalin részére, Saurüssel dűlő 8152, 8153 hrsz. SL. XXIV.9633 /1895

⁵⁵ Földszintes nyaraló Mayer Frigyes részére Felsőlóver 28. SL. XXIV.9515 /1895

⁵⁶ Iparkamarai Főjelentés 1895. 104. p.

⁵⁷ Az asztalos részleg egy 40 lóerős gőzgépből, 46 teljesen felszerelt gyalupadból, 4 famosó-, 1 fafűrő-, 3 fagyalu-, 2 egyetemes előkészítő gépből, valamint 3 szalag- és 3 körfűrészből, 4 csiszológépből állt. Iparkamarai Főjelentések. 1895. 105.p.

⁵⁸ Iparkamarai Főjelentés 1895. 105.p.

⁵⁹ Iparkamarai Főjelentés. 1899. 1.p.

beleértve a faipart is pedig alig harminc év telt el a korábbi bankcsőd óta, melyből szintén nagyon nehezen lábalt ki a város.

Az ácsok száma a XIX. század végéig egyenletesen nőtt, 1900-ban már 45 ácsmester dolgozott Sopronban.⁶⁰ Mind többen indultak Amerikába, legtöbbjük fiatal ács és iparos, akik a szakiskolából kikerülve egy-két év gyakorlat után hagyták el az országot.⁶¹ A soproni építőipar az 1902. évben szinte teljesen megbénult. Ami megbízás csak akadt, jóformán csak javításokra szorítkozott.⁶² Visszaesett a fűrészelt faárak iránti kereslet, s a fűrészvállalatok nehéz helyzetbe kerültek. Az épületasztalosok mellett a bútorasztaloság is megrendelések nélkül állt, mivel Ausztriából, s különösen Bécsből szinte elárasztotta Sopront a jó minőségű bútor.⁶³ A századfordulón még nyereségesen működő – Schiller János építész tulajdonában lévő – soproni *bútorgyár*⁶⁴ 1903-ban ment tönkre.

1905-ben mind gyakoribbá váltak a sztrájkok, melyek bizonytalanná tették az amúgy is gondokkal küszködő soproni építő- és faipart. ⁶⁵ A folytonos érdekközlések, amelyek az építőmester és a kőművesmester, valamint az építőiparosok és az ácsmesterek között napi szinten dúltak sok esetben hátráltatták az építkezéseket. (A vizályt általános emberi problémák okozták. Az évszázadok során kiforrott, céhes időkből származó, mester-inas gyakorlati képzés hagyományán nevelkedett építési vállalkozó vagy ácsmester, nehezen fogadta el a külföldi akadémiát végzett „csak tervezéssel foglalkozó” építőmesterek tevékenységét. Míg azonban az építőmestert társadalmi megbecsülés övezte, addig az építési vállalkozói szerep jóval nagyobb anyagi sikerrel járt.)⁶⁶

Mindemellett mérföldkőnek számított az 1904. évi Soproni Iparkiállítás, melyet négy vármegye iparosainak végső elkeseredése hívott életre. A nagyszabású rendezvény (demonstráció) nem titkolt célja volt, hogy megmutassa Ausztriának a hazai és a soproni ipar versenyképességét.⁶⁷

⁶⁰ WINKLER Gábor. 1988. 20.p.

⁶¹ Az Soproni Iparkamara Ált. Törzskönyvéből 1901- 1906 között megdöbbentően sok fiatal ács és más iparos nevét törölték. Az okokat a jelzett évek Iparkamarai Főjelentései tartalmazzák bővebben.

⁶² Iparkamarai Főjelentés 1902. 37.p.

⁶³ Iparkamarai Főjelentés 1902. 23.p.

⁶⁴ Iparkamarai Főjelentés 1903. 5.p.

⁶⁵ Iparkamarai Főjelentés 1905. 58.p.

⁶⁶ Vö. DÉRY Attila. 13.p.

⁶⁷ Schiller János rendkívüli jellemére utal, hogy – miután az osztrák ipar miatt kényszerült soproni üzemét megszüntetni – a kiállításon kiemelkedő szakmai- és közönségikert aratott különleges fapavilonjaival, melyek közül a legnagyobbat épp az osztrák főherceg vásárolta meg.

A város építészetében és fejlesztésében Wälder József (1862-1913) városi főmérnök szabott új irányt, mikor 1904-ben kidolgozta Sopron általános szabályozási tervét.⁶⁸ Az azelőtt csupán néhány városrészre vagy utcára kiterjedő elképzelések egymástól független, ad hoc formáit felváltotta a gondos, átfogó tervszerűség.⁶⁹ Wälder tevékenységének eredményeként a belvárosból szinte teljesen eltűntek a faépítésű lakóházak. Míg 1900-ban 15 fa tartószerkezetű lakóház volt a belvárosban nyilvántartva, addig 1910-ben már csak egyetlen egy faház maradt.⁷⁰

A faipar területébe a fűrészáru-, a parketta-, a kaptafagyártás, az asztalosáru-, a hajlított bútorok gyártása, a bot- és fadíszműgyártás, az egyéb faárugyártás, a nádszövet-, szalmahüvely-, és cirokseprűgyártás, valamint a fatelítés tartozott. Az 1906. évi statisztika az előbbieket átcsoportosításával faipar körébe sorolta még a donga- és a kocsigyártást is. A 20 főnél több emberrel dolgozó cégek számítottak gyárnak. A gyári faipar a magyar korona országainak könnyűiparában a legnagyobb értékkel tűnt ki: ez 1889-ben az egész gyáripari termelés 6,6%-a volt, 1913-ban pedig 6,8%-a. A gyári faipar termelési értéke 1898-ban 97,8 millió koronát, 1906-ban pedig 168 millió koronát ért el. Ez utóbbiból 71%-ot a fűrészárugyártás adott.⁷¹ Az állam iparfejlesztő tevékenysége a faiparban a kisüzemeknek csak egy részét érintette, részükre 1899-1909 között összesen 1,1 millió korona pénz- és gépsegélyt jutott. Az 1907. évi III. tc. és 55 800/1907. KM végrehajtási rendelete új alapokra helyezte az iparpártolási politikát, felhatalmazást adott a kormánynak az osztrák verseny által fenyegetett iparágak támogatására, elrendelte a közületek iparcikkszükségletének a hazai ipar termékeivel való ellátását. 1913 végéig ez alapján az állam 233 új és 464 régi gyárnak 43 millió korona értékben folyósított iparfejlesztési támogatást.⁷²

A XIX. században számtalan új építőanyagot fedeztek fel, valamint alkalmaztak az építőiparban: öntöttvas, acél, beton, és vasbeton. A fejlődő gyáripar egyre korszerűbb anyagokkal és nagy sorozatban gyártott épületszerkezetekkel bővítette az építés lehetőségeit. Az építéstechnológia új vívmányai mellett mégis egyre nagyobb teret hódított a faanyag használata az építészetben. Jellemző újdonságot a szerkezetek gépi kialakítása jelentett. Az eleinte vízerő meghajtással működtetett fűrészmalomokat felváltotta a gőzzel majd

⁶⁸ WINKLER Gábor 1988. 151.p.

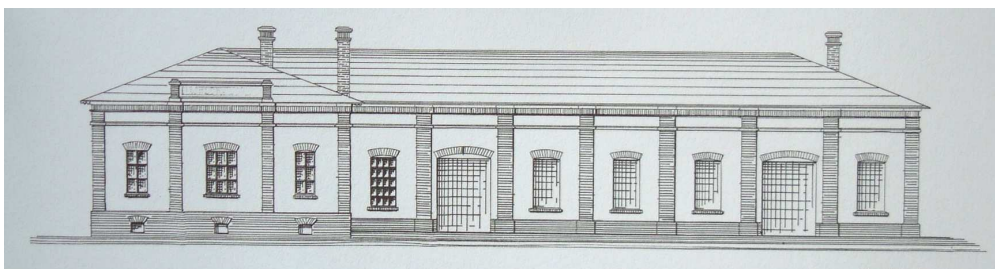
⁶⁹ Wälder József városrendezési tervében – melynek alapját egy 181000 főt számláló „tartományi főváros” képezte – Sopront nyolc közigazgatási területre osztotta, s minden kerülethez egy-egy főteret vagy tércsoportot rendelt. A túlméretezett elképzelés az 1930-as évek végén módosításra került. GÜNTNER Péter. 2000. 137-145.p.

⁷⁰ THIRRING Gusztáv 1957. 1930-ra ez a szám 7-re emelkedett, a hét faépület közül Thirring adatai szerint négy a Bécsi városrészben, egy-egy a Lőverekben illetve Brennbérgbányán állt. A hetedik helyét nem említi. (Thirring 1930)

⁷¹ TÓTH Sándor

⁷² TÓTH Sándor

benzinmotorral üzemelő épületasztalos gyár. A nagyüzemben, sablonok szerint előállított deszkák, pallók, gerendák forradalmasították az építészeti faipart. A faházgyártás a XIX. században fejlődött önálló iparággyá Európában és a tengerentúlon.

1.11. kép Schiller János asztalosműhelye a Pócsi dombon (1899-1903) ⁷³

A műhelyszerű előregyártás a XIX. század első felében még csupán bizonyos területeken vált általánossá, s a hagyományos anyagok előállítására terjedt ki, mint például a téglá, padlóburkolat, bádoglemez, kőtagozat, és a nyílászáró különféle típusai. A XVIII. századi építkezési gyakorlat még abban állt, hogy a nagy építkezések (uradalmi, egyházi munkák) helyszínén alakították ki az ács-, tégláégető-, kőfaragó telepeket. A XIX. század második felében az egyes épületelemek előállítását külön vállalkozások, gyárak végezték, s a vasúti szállítás fejlődésével lehetővé vált a környező országokból való beszerzés.⁷⁴ Az építkezések helyszínén már csak kisebb munkák elvégzésére, illetve az épületelemek összeszerelésére volt szükség.

Az ács a fedélszékhez az üzemben darabolt faelemeket az ún. ácsszérűn, a páhón (Bauplatz, Zimmerplatz) szabta le. Az ács legfőbb munkaterülete a fedélszéken kívül a faszervezetek összeállítása és a különböző típusú fafödémek készítése volt.⁷⁵

A XX. század fordulóján az asztalosmesterség specializációja minden korábbit felülmúlt, önállósult a faesztergyályos és műfaragó, boltberendező, teke-, modell, láda-, portálasztalos szakma. Az épületasztalos termékek többsége üzemi feltételek között készült, forgalmazásuk javarészt raktárból történt.⁷⁶

⁷³ SL. XXIV. 10012.

⁷⁴ CSÁSZÁR László 1986. 143.p.

⁷⁵ CSÁSZÁR László 1986. 145.p.

⁷⁶ SZINNYEI-KOCSIS-ZÁDOR 1992. 126.p.

A soproni faipar a 19. század második felétől, igen alacsony szintről indulva, az I. világháború előtti időben már sikeres évtizedeket tudhatott maga mögött. A faépítészeti gazdasági és technológiai háttere megerősödött, s az első világháborúig folyamatosan fejlődött, melynek eredményeként a város arculata építészeti színezebbé, változatosabbá vált.

A soproni faépítészeti kibontakozásának hátterét az osztrák iparral versenyző, s a bécsi mintákat követő helyi faipar megerősödése tette lehetővé. A fa, mint építőanyag a XIX. század gazdasági és technikai fejlődése nyomán vált ismét versenyképessé. A gyorsan, praktikus és olcsón alkalmazható fa építőanyag alapvetően a kereskedelmi útvonalak, és a vasút kiépülésével, gőzgépek alkalmazásával, valamint a gyárak, faipari üzemek megjelenésével, olyan területeken is népszerű építőanyaggá vált, ahol korábban még erősen mellőzött volt. Az ipari alkalmazást a mértékrendszer egységesítése, a bécsi méretekről való áttérés tette lehetővé. A formai jellegzetességek kialakulásában a faipari eszközök fejlődésének volt hangsúlyos szerepe. Az országban elsők között helyeztek üzembe gőzfűrész-malmokat Sopronban és környékén.

2. KÜLVÁROSI ÉLETMÓD ÉS FAÉPÍTÉSZET

„Századunk idegzete inkább olyan tájak felé vonzódik, ahol a természet könnyen hozzáférhető pompával, enyhe üdeséggel keveredik és ahol az emberi kéz nemes munkája és segítkezése is hozzájárul ennek tökéletesítéséhez, ápolásához.”⁷⁷

2.1. A XIX. SZÁZAD ELŐTT

Amióta csak léteznek városok az embereket a szabad tér fényűzése foglalkoztatja. A falakon túli zöldellő, napsütéses természet minden foglalatosságnak, szórakozásnak, kötelezettségnek – legyen az evés-ivás, tánc, pásztoróra, atlétika, versenyek vagy politikai esemény – különleges, ünnepélyes légkört, keretet adott.

A külvárosok építészetével jobbra a XVIII-XIX. századtól kezdődően foglalkozik a szakirodalom, holott létrejött egyidős magával a várossal. Már az ókori városok belső magján túl is léteztek tágas kert közepén álló elővárosi villák.⁷⁸ Még a bibliai időkből is találhatóak utalások kis kunyhókra, amelyeket a nyílt mezők vagy szőlőföldek közepén építettek. (A zsidó őszi betakarítás ünnepén például e törékeny kis menedékházakról emlékeznek meg.) A kisépítmények azon túl, hogy menedéket nyújtottak a termés őrzői számára, lehetőséget is adtak a testi-lelki felüdülésre és elmélyedésre a portól, szagoktól, nyüzsgéstől, közélettől terhelt városlakóknak.

Sopron esetében tehát érdemes, akár csak egy gondolat erejéig is, visszatekinteni a római időkre. A luxusvilla hagyománya ugyanis, már az ókorban kialakult; Róma és a korabeli Itália kínált mintákat arra, hogyan lehet elegánsan élni a vidéken. Scarbantia is követte a példát, ahogy azt a Fertő mentén lévő szőlőkben, valamint a balfi gyógyfürdő területén talált római kori villák nyomai tanúsítják.⁷⁹ Mégis mindezek ellenére csak a XVI. század elejétől vált a vidéki ház a nemesség számára az úri kényelmet nyújtó menedékhellyé. Ekkor veszítette el a középkorban betöltött stratégiai és politikai súlyát; cserében a visszavonulás lehetőségét, a közélet nyomása alól való felszabadulást jelentette. A vidéki ház az új esztétikai ideálok elterjedésével immáron az építető jó ízlését, haladó szellemiségét és gazdagságát tükrözte.⁸⁰ A francia parkok magányos, merengésre

⁷⁷ Szekeres Márton Sopronmegyei Naptár 1912.

⁷⁸ MUMFORD, Lewis 1985. 448.p.

⁷⁹ CSATKAI, Endre 1956. 27.p.

⁸⁰ DEWALD, Jonathan 2002. 92.p.

alkalmas műromjai, nyári lakjai azt az építési elgondolást valósították meg, amelyben az elkülönülés, mint legfőbb kiváltság fogalmazódott meg.⁸¹

2.1. kép Sopron látképe 1700 körül. A városfal nyugati oldalán (fent) díszkertek, kerti házakkal.

Michael Zakariás 1700-as években készített vedutáján látható, hogy Sopronban a külső fal környékén számos díszkert létezett, melyekhez kerti lakok is kapcsolódtak. Az első ilyen épület Lackner Kristóf nevéhez fűződik, aki – feltehetően páduai tanulmányai során szerzett élményei alapján itáliai mintára – saját házának kertjében építtetett kerti házat, majd példáját többen is követték. A kerti lakok a kuruc korban pusztultak el.⁸²

A XVIII. században a korábbi háborús veszély már múltóban volt, Sopronban azonban még 1753-ban is érvényben voltak olyan városi rendszabályok, melyek tiltották a polgároknak, hogy közvetlenül a városfalakon túl építkezzenek.⁸³ A város körüli építkezéseknek ugyanis voltak bizonyos zónái; és a távolabbi területekre a tilalom nem vonatkozott.⁸⁴ A század végén ismét épültek kis kerti házak a külső várfal mentén. Sopronban királyi vagy nagyobb főúri szőlőbirtokok nem voltak, a város területéhez tartozó szőlőket a városi polgárság birtokolta.

A lakosság száma növekedett, gazdagodott, nem lehetett megállítani a terjeszkedést; a XVIII. században a városból való menekülés alternatívája tagadhatatlanul uralkodó életérzéssé vált. A századfordulóra feloldották a korábbi rendeletet, s immár szabadon lehetett építkezni a városfalon

⁸¹ DEWALD, Jonathan 2002. 93.p.

⁸² CSATKAI Endre 1956. 345.p.

⁸³ „Damit keine neue Extramoenial-Gebäude angefangen werden möchten” in: SZABÓ Jenő 1986. 22.p.

⁸⁴ A városi közgyűlés rendelkezésének legfőbb oka az volt, hogy a közvetlenül a városfalak mellett létesített épületek révén adózatlanul lehetett fát, bort, sört, pálinkát csempészni a városba.

túl is.⁸⁵ A külvárosban először csak malmok és zsellérszállások épültek. 1802-ből pontos adataink vannak a városi házakról, ezek szerint a belvárosban 775, míg a várfalon túl 62 ház állt. (A legelső adat 1379-ből származik, az összeírás szerint a külvárosban ekkor 101 ház volt, s a belvárosban mindössze 94.)⁸⁶

A város viszonylag tömör és önmagában zárt szerkezetének ellenpontját jelentették a szőlőindákkal befuttatott menedékek, kis nyaralók, amelyek szinte fesztelenül szabad elrendezésben helyezkedtek el a várost övező zöldterületen. A város falain kívül, kis elővárosi zárványokat alakítva telepedtek meg a tágas parkokra, csendre áhítozó oktatási intézmények, rendházak. Környékükön féltett kincs volt a nyugalom és a szép kilátás. A jezsuita gimnázium közelében például szigorúan tiltott volt bárminemű hangoskodás, vásárolás, építkezés. Korábbi évszázadokban aki csak tehetett a várfalon belül élt, ahogy ezt a soproniak a maguk módján meg is fogalmazták a városon kívül építendő járványkórházzal kapcsolatban: „*még a sintér is bent lakhat a városban csak a betegeket számúzik*„⁸⁷ Ebben az időben még kiváltság volt a belvárosban lakni, de alig telt el egy évszázad, s már a jómódú polgárok önként költöztek ki a városból, a falakon túli területekre.

A városon túl már az 1770-es években nagyarányú építkezések folytak, amire a korabeli arisztokrácia meglepő módon reagált: Festetich és Köberlein nagyurak – a Szt. György utca tehetős lakói – felvásárolták a várarkot, nehogy házaik elöl az új építkezések elvegyék a szép kilátást. Ugyanakkor a belvárosi szélső utcák háztulajdonosai is sorra vásárolták fel a várfalat, ők viszont azért, hogy ott saját kertet létesíthessenek.⁸⁸

Az 1809-es francia megszállást követően Sopronban több előkelő család is feladni kényszerült városi palotáját és vidéki birtokaira vonult vissza. Házaikat meggazdagodott kereskedők vásárolták meg.⁸⁹ A kereskedőknek általában nem voltak vidéki birtokaik, helyette a város melletti szőlőkkel vagy gyümölcsöseikkel büszkélkedtek.

A népesség növekedés hatására a XIX. század közepén a várost már minden oldalról sűrűn körülölelték a külvárosias területek. „*E lakóház-koszorú általában a városhatárig nyúlt ki*

⁸⁵ Bővebben: SZABÓ Jenő 1986. 22.p.

⁸⁶ HÁZI Jenő 1950

⁸⁷ A XVIII. század fordulóján heves vitákat eredményezett az új kórház városon kívül (a Bánfalvi patak mellé, a Magyar kapu közelében) történő építése, a méltatlankodó soproniak csípősen meg is jegyezték: „*még a sintér is bent lakhat a városban csak a betegeket számúzik*”. in: Sopron Műemléki és városképi vizsgálata, 1953. 11.p.

⁸⁸ Sopron Műemléki és városképi vizsgálata. 1953. 9.p.

⁸⁹ Zay grófok, Jankovichok, Czirákyak. Sopron Műemléki és városképi vizsgálata 1953 9.p

keskenyebb-szélesebb beépített sávval”– írta Thirring Gusztáv. Sopron népességének mintegy kétharmada élt ezen a részen. *„Szorgalmas gazdapolgárok, dolgoz iparosok (...) szerényebb sorsú, aránylag elég nagy számú napszámosok, kisebb számban tisztviselők és értelmiségiek, valamint kiskereskedők éltek itt.”*⁹⁰

A külvárosok benépesedésében közrehatott a XIX. század egészségkultusza, mely erőteljesen bírálta a belvárosok szűk utcáit, dohos kőházait, s méltóbb pihenőhelynek, lakhelynek tartotta a városi zöldövezeteket. Így aki csak tehette, ha időszakosan is, de elhagyta a belvárosi otthonát, s a zöldbe költözött. A folyamat következtében a soproni belváros fokozatosan átértékelődött, a jómódú családok inkább a külvárosi területeken építkeztek, s belvárosi házaik gyakran üresen álltak. A kereskedő- és ügyvédcsaládok is az egyre előkelőbbé váló Lőverekben építették villáikat. A legkedveltebb hely, szélről védett magaslati fekvése, tiszta levegője miatt a Felsőlőverek volt.

2.2. MEGÚJULÓ FAÉPÍTÉSZET A XIX. SZÁZADBAN

A faépítészet soproni kibontakozása összefüggésben állt a zöldövezetek *cottage*-rendszerű beépítésével, valamint a XIX. századi historizmus és a romantikus világkép építészeti kifejeződésével. A függőleges tartószerkezetek anyaga a külvárosban vegyessé vált. A belvárosi épületek szinte kivétel nélkül téglából és kőből álltak. A Belváros sűrűn beépített lakóövezetében – a földem és fedélszerkezeteken kívül – nem építettek faszervezetű lakóházakat, egyrészt a korábbi tűzvészektől okulva rendelet tiltotta a faanyag építészeti használatát⁹¹, másrészt a társadalmi elvárásoknak is a masszív falazatú építkezési mód felelt meg.⁹² A XIX. század közepén indult el az a folyamat, melynek hatására a fával való építkezés elismertté, sőt a gazdagság és ízlés fokmérőjévé vált.

Faépületek építetői közt természetesen érvényesült a soproni társadalom kulturális tagoltsága. Míg a szegényebbek egyéb építőanyag híján voltak kénytelenek faanyagot használni, addig a tehetősebbek a kor építészeti áramlatainak megfelelni akarva tették ugyanezt. Sopronban a fával való építést nem teljesen azok a tényezők befolyásolták, mint az ország keleti területein, tehát

⁹⁰ THIRRING Gusztáv 1957. 17.p.

⁹¹ A Belvárosban 1828-ban tiltották meg az éghető anyagok használatát. Tűzbiztonsági szempontból az utcai favázás, vagy egyéb faszervezetű épület építését is szabályozták, olykor betiltották.

⁹² A vakolatlan téglafal is csupán a XIX. század 70-es éveiben jelenhetett meg a Belvárosban. (Mező u. 25. 1874.) WINKLER, Gábor 1988. 21.p.

nem a szükségszerűség vagy szegénység, hanem sok esetben – bármilyen triviálisan is hangzik – a kedvtelés. A városi faépületek és faépítészeti részletek legfőképp a díszítés és a romantikus életérzés hangsúlyozásának eszközei voltak.⁹³

Magyarországon a faanyag építészeti használata hosszú időn át a kevésbé elegáns építőtechnikák közé tartozott. Ennek oka leginkább történelmi tényezőkben keresendő, mely jelentősen befolyásolta a faépítkezések általános megítélését. A magyarországi keresztény építések korai időszakában még általánosnak számított a favázás építkezés, s a templomok jó része is fából készült. A tartósabb kőből, téglából álló templomok Szent László uralkodását követően terjedtek el.⁹⁴ A protestáns templomok esetében az 1681-es soproni országgyűlésen kiadott artikulusok határozták meg az építés módját, miszerint a nem katolikus templomok csakis a településeken kívül és csakis fából épülhetnek.⁹⁵ Az 1781-ben kiadott Türelmi rendelet után lett megengedett a kő és a téglá használata. Ekkor nagyarányú építkezés indult meg, s a fatemplomok jóformán hírmondó nélkül eltűntek.

Mivel a fával való építés sokáig a szegénységgel vagy a jogfosztottsággal is összefüggésben állt, ezért vele szemben egyfajta emocionális tartózkodás alakult ki. Talán épp ez volt az a tényező – a fa közismert tűzveszélyessége mellett – ami arra ösztönözte az építetőket, hogy inkább a teljes jogkört prezentáló szilárd, kő és téglá építőanyagokat használták. Még az ország fában gazdag területein is kerülték a függőleges tartószerkezetekben a fa használatát, s csak feltétlenül szükséges esetekben, födém és tetőszerkezet kialakításakor, alkalmazták.

A fa használatának ilyen fokú korlátozottsága visszavezethető arra is, hogy lecsökkent a jó minőségű épületfát nyújtó területek nagysága (a folyamat a XVII. századtól kezdődött). Másfelől pedig nem maradtak szabad, adómentes erdők, ahonnan akadálytalanul lehetett volna fát kitermelni, s a földesurak majorságuk, erdeik védelmében megtiltották jobbágyaiknak, hogy házaikat fából készítsék. Mindössze a legszükségesebb (tető, födém, ajtó, ablak) szerkezetekhez használhatták.⁹⁶

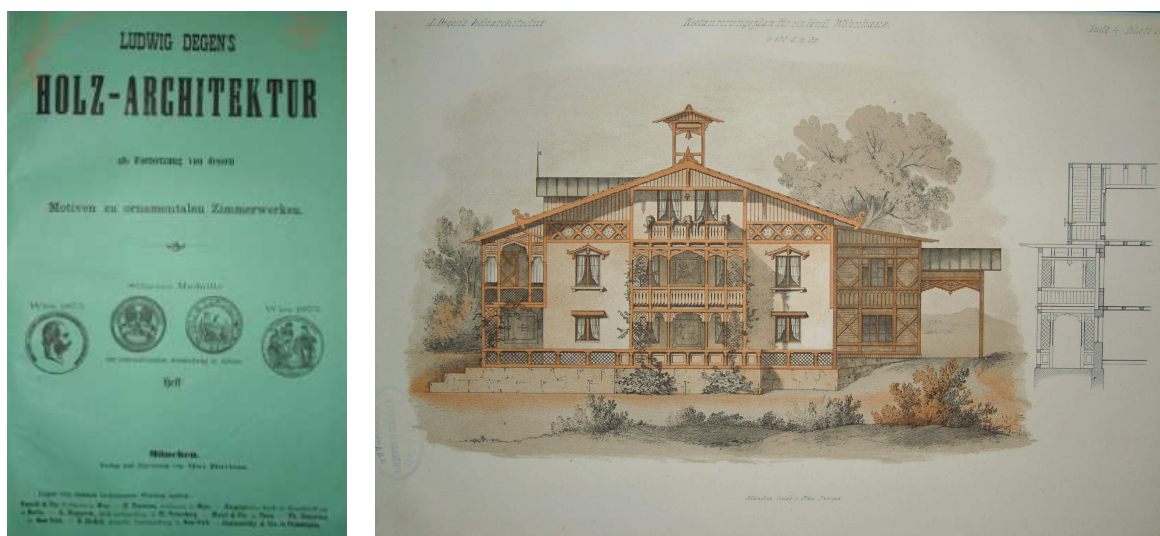
⁹³ A Kárpát-medencében fellelhető faépítészeti emlékek – s ezen belül elsősorban a fatornyok – rendszerezését elsőként Balogh Ilona végezte, aki öt nagy tájegységbe (Az öt régió: I. Dunántúl, II. Alföld, III. Felvidék, IV. Tiszántúl, V. Erdély) sorolta az értékelhető, történelmi források alapján felkutatott faépítményeket. Hasonló kutatásokat SISA Béla végzett a közelmúltban. Munkáikban megállapítják, hogy a Dunántúli régió faépítményei méreteikben messze elmaradnak az északi és keleti területek nagyobb toronyépítményeitől.

⁹⁴ KREUTZER, Andrea – SZOLECZKY, Emese: Művészettörténet. 3.p. www.fsz.bme.hu/mtsz/szakmai/tvok/13.htm

⁹⁵ SISA, Béla 2001. 16.p.

⁹⁶ 1772-ben helytartótanácsi rendelet tiltotta meg a faépítkezést. Épületfát csak tető, ablak és ajtóképzésre adtak az uradalmak. DÁM, László 1992.

A külföldi, s elsősorban német példák nyomán, az ország nyugati szegletében, a XIX. század végére visszanyerte presztízsét a faépítészet. A német és osztrák építésszek, valamint a külföldi tapasztalatokat szerzett hazai építésszek sok esetben rendhagyó módon és magas színvonalon emelték át a faépületek divatját. A mintakönyvek, katalógusok, ábragyűjtemények piaca egész Európára és Észak-Amerikára kiterjedt, egy-egy művet több kiadó is forgalmazott. A főbb központok Bécs, Berlin, Párizs, Szentpétervár, New York és Philadelphia voltak. **(2.2.kép)**

2.2. kép Ludwig Degen mintakönyve 1873-ból. Címlap és részlet a katalógusból.

2.2.1. A SOPRONI ZÖLDÖVEZETEK ÉPÍTÉSZETE

„Kérem, hol találunk Sopronhoz fogható várost széles e hazában, ahol a nyaralóházaknak s a gondozott, árnyékos erdei utaknak oly pazar száma állana rendelkezésre mint nálunk?” (Soproni Napló 1906. szept. 20.)⁹⁷

A festőiség mozgalma hamar megérintette a városlakókat, akik a historizmus szentimentális építészeti irányzatát követve a zöldövezeti pihenőházakban, angolparkokban kerestek kikapcsolódást. A XVIII. századi angol kertművészet által ihletett festői tájrendezés forradalmasította a külvárosi zöldövezetek építészetét, mely legnyilvánvalóbban a kertvárosok villaépítészetében mutatkozott meg. Olyan házak épültek, amelyeknek tervezői tudatosan merítettek a kunyhók és romantikus alpesi faházak hagyományaiból, és megtoldva a modern kori igényekkel tökéletesítették azok erényeit. Sopronban, igazodva a nyugat-európai folyamatokhoz,

⁹⁷ Soproni Napló 1906. szept. 20.

szintén fából épült, vagy faanyagú szerkezettel kiegészített romantikus kerti házak, villák jelentek meg. A helyi faépítészet rendkívül fogékonyan reagált a változó ízlésre, ennek jelentős alkotásai jöttek létre a város régi zöldövezeti részein, főként az északi és a délnyugati, Warasch-Riegel, Löwer Weingarten, és Saurüssel dűlőkön.⁹⁸ Itt a XIX. században valósággal új családiház-építészet született, mely funkciójában és esztétikailag egybefonódott a körülötte elterülő kertekkel. A romantikus gondolatnak megfelelően az utcák a domboldalak vonalát követték, s szántszándékkal kerültek az egyenes szakaszokat még ott is, ahol lehetőség adódott volna erre.

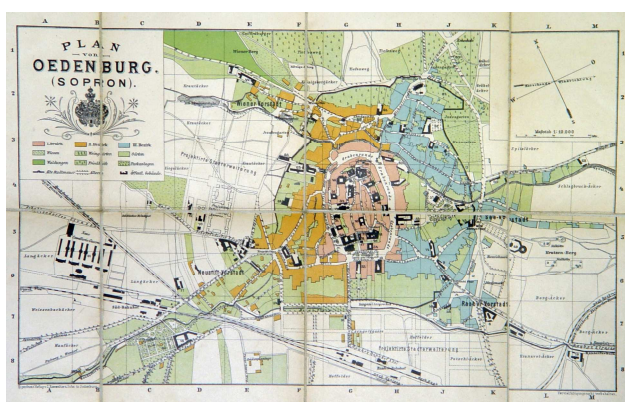
2.3. kép Városliget a századfordulón

Az épületek a város felé tekintettek, s terveik a kertek kialakítását is magukban foglalták, s éppúgy részei voltak az építészeti kompozíciónak a gyümölcsfák, szőlők, mint a kerti utak és tavak. A soproni építészek a romantikus kisvárosi forma legtetszetősebb kifejezőmódján szólaltak meg. A zsúfoltan beépített, sikátorokon keresztül lélegző belvárossal ellentétben a zöldellő dűlőkön tágas, napfényel-szellővel átszótt faverandás házak épültek. Az új övezetek házsűrűségét a város is szabályozta. Sőt ösztönözte is az építkezéseket, de a XIX. század végének romantikus külvárosa már a középosztály erőfeszítése volt. A villák lakói többnyire kereskedők, gyárosok, ügyvédek, tehetősebb értelmiségiek, tisztviselők soraiból kerültek ki. A városok zöldövezeteinek villaépítkezései tehát a megerősödő polgárság életmódjával függtek össze, s így elsősorban a nagy lélekszámú (németajkú) polgárságot magában foglaló városokban alakult ki, úgymint Pécs, Sopron, vagy Buda. A zöldövezeti rezidenciák építéséhez a fővárosi villanegyedek is – Svábhegy, Zugliget és Hűvösvölgy – mintaként szolgáltak.⁹⁹

⁹⁸ Sopron területén 184 dűlő található. HEIMLER Károly 1936.

⁹⁹ A fővárosi villaépítkezés az 1880-as években lendült fel. PILKHOFFER, Mónika 2004. 139.p.

Sopron a XIX. század második felétől folyamatosan fejlődött, a lakosság száma is nőtt, (1850-ben 18 893, 1910-ben 31 597 volt)¹⁰⁰ s a külvárosban mind több új lakóövezet alakult ki. A várost körülölelő zöldellő lankái – Alsólőverek, Felsőlőverek, Virágvölgy – elsősorban hétvégenként, nyaranta teltek meg élettel. A város földrajzi adottsága, a völgyek, dombok hullámzó ritmusa gazdag keretét adták az építészeti megoldásoknak, és inspirálóan hatottak a külvárosias épületeket tervező építészekre. Ebben a környezetben a fatornyos, verandás, facsipkés eresszel gazdagított házak otthonukra letek. A helyi faépítészetre, illetve külvárosi zöldterületek beépülésére kétségtelenül ösztönzően hatott a festői környezet.

2.4. kép Sopron 1885

2.5. kép Sopron szabályozási terve 1905-ből (Wälder)

Az Alsólőverek, vagyis a vasút, a Városligeti út, Deákkúti út, Bánfalvi patak által határolt területen 1869-ben még név nélküli utcakezdeményeket találhatunk. Ebben az évben mindössze 5 ház állt a területen, és 1885-ben már 19. Később tizenkettő önálló utca alakult ki, közülük jellemző adatokat mutat az Alsólőver utca, ahol 1885-ben még 4, 1898-ban 30, 1910-ben 41 házat tartottak nyilván. A másik reprezentatív terület a Villasor (Városliget), ahol 1910-ig 20 villa épült fel. Az Alsólőver városrészben 1869 és 1910 között 113 házat emeltek.¹⁰¹ A terület városhoz közeli alsó zónájában családi házak, felsőbb, dombosabb részein nyári lakok, villák épültek. A Felsőlőverek tulajdonosai között nagy arányban voltak a legtöbb adót fizető, vagyonos soproni polgárok.

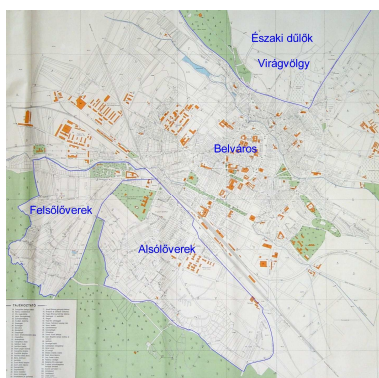
A Felsőlőverek, azaz a Deákkúti út és a Bánfalvi patak közötti területen 1869-ben még csak két önálló utca volt, a Bánfalvi út és a Nándorfásor. A korabeli építési terveken azonban több, utca megjelölése nélküli házát találhatunk, s a városrészben 1869-ben összesen 17, 1885-ben 31, 1898-

¹⁰⁰ HORVÁTH, Zoltán 1985. 127.p.

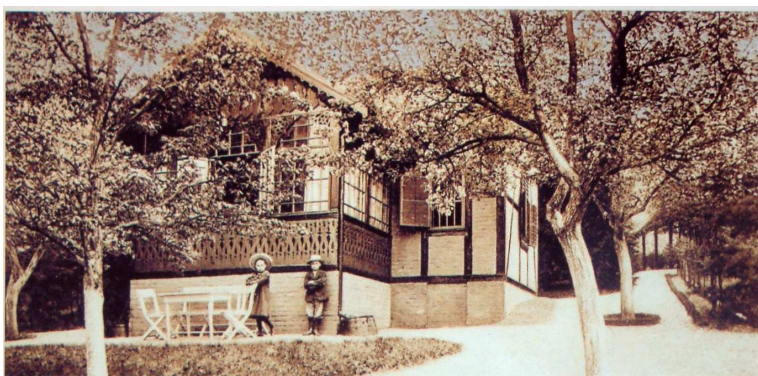
¹⁰¹ HORVÁTH, Zoltán 1985. 144.p.

ban 56, 1910-ben 87 ház állt. Az elővárosi házak száma az 1850-1910 közötti időszakban megötszöröződött, ami hatalmas növekedést jelent.¹⁰²

Az 1860-1910-es időszakban fordulat következett be a középosztály életmódjában, ekkor vált lehetővé a jobb módú értelmiségiek és kereskedők számára, hogy a város szebb területein kerteket vásárolhassanak, s ott saját házat építtessenek. Kivéve a Belváros adta kötöttségekből, végre megfogalmazhatták igényeiket, s humanizálva a természet egy kis szeletét önállóan rendelkezhetek épített környezetükkel.

2.6. kép Sopron zöldövezetei 1910 körül

2.7. kép Favázas nyaralóház az Alsóövezekben

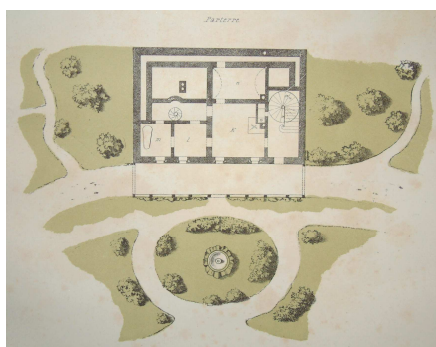
Egy zöldövezeti épület legnagyobb erényének az számított, ha megjelenésével felderítette a városból érkezőket, legyenek azok akár csak kirándulók, szemlélődők, vagy épp a tulajdonos és családja. A teljes összképhez az irigylésre méltó tájkép, illatos virágokkal tarkított színes kert, szépen gondozott gyümölcsfák tartoztak. A lőverházak körül például dús sövénykerítéssel körülhatárolt kertterasz-szigeteket alakítottak ki. A fák árnyékában kerti padok pihentek, s a gyümölcsfák lombjain át kilátás nyílt a városra, s a zöldellő északi dombokra. Ami pedig a kényelmet illeti, a favázas nyaralóházak, és a faverandás téglalapú épületek tágas¹⁰³ szobáiban egész nyáron elidőzhetett a teljes család.

Kialakult a soproni szóhasználatban egy új fogalom, a „lőver”, mely immáron nemcsak a terület nevét (nagy kezdőbetűvel: „Lőver”), vagy a parcellákat, kerteket jelölte, hanem az oda épített kerti lakokat, nyaralóházakat is. A terület beépülését különleges figyelem övezte, állapotának védelmére ún. „Lőverbizottságot” hoztak létre, mely a Soproni Városszépítő Egyesület keretein belül

¹⁰² HORVÁTH, Zoltán 1985.145.p.

¹⁰³ A lakóhelyiségek legkisebb belmagassága, „űrmagasság” (egy 1823-as építési szabályrendelet alapján) 2.80 méter lehetett. pl.: SL. X.171/906.

működött. A bizottság feladata a Belvárosból kiszabaduló építetők túlkapásainak visszaszorítása volt. A szabadon álló lőverházak építését, formai kialakítását, a helyi építési rendeletek bizonyos fokon szabályozták, de ez sokszor nem volt elegendő. A lővertulajdonosok számára előbbre való volt a napfény és panoráma a szabályozásnál. S ez sok konfliktus tárgya lett, ám legtöbbször a szomszédok egymás között hadakoztak a területek, utak és a szép kilátás jogáért. Ez utóbbi este példa Hell Rezső 1902-es építési ügye, aki a villasori (19.-21.sz) lövere mellé verandát építtetett. Az építményt a kiadott építési engedélytől eltérően egy méterrel magasabbra emelték, s ez elvette a szomszéd (Szalay Bálint, Villa sor 18.) házából nyíló kilátást. A szomszéd addig hadakozott, míg az építtetőt a veranda visszabontására nem kötelezték.¹⁰⁴

2.8. kép Mintaterv külvárosi villaépület kertjéről

A lőverkerteket nagyságuk szerint osztályozták, úgy hogy a tulajdonosokat öt, majd hét osztályba sorolták. A kertekben építendő a nyári lakokra, és nyaralókra vonatkozóan előírták az épületek távolságát az utcai telekhatártól és a szomszédától. Az előbbit öt, utóbbit három méterben szabták meg.¹⁰⁵

A város külterületeinek rendezése, a parkosítás és erdőnemesítés vonzóbbá tette az építetők számára az új övezeteket. Sopron bécsi külvárosában fasort ültettek, fásították továbbá a Szélmalom utcát és a Virág völgy felé vezető utat. A Lőverekben Muck Endre városi erdőgondnok a nyugati erdőket tölgy- és fenyőállománnyal nemesítette, mely által a város hétezer holdnyi hegyvidéki erdeje üdülőerdővé alakult.¹⁰⁶ Az ő nevéhez fűződik a löveri telkek kiarcellázása, ennek során kertszerű, levegős településjellegre törekedett; meghatározta a telkek méretét is, eszerint 300

¹⁰⁴ SZABÓ J. 1984.23.p.

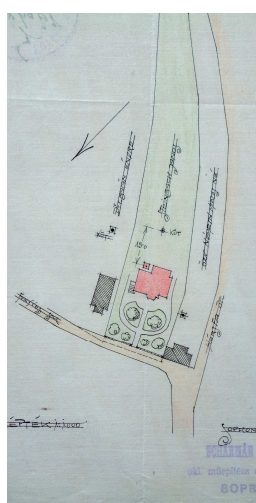
¹⁰⁵ „Az épületet úgy kell elhelyezni, hogy annak legkülsőbb falsíkja az utcai vonaltól legalább 5 méter a szomszédos telektől pedig legalább 3 méter távolságra álljon.162.§.” SL.. X.53/910.

¹⁰⁶ SSz. 1975, 338-47, 357-65.p.

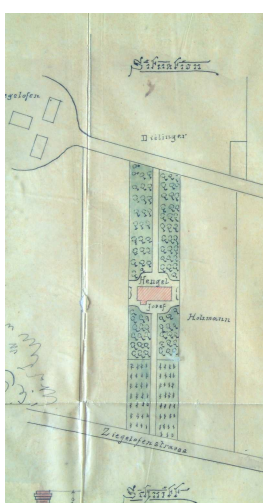
ölnél kisebb parcellát nem alakítottak ki, továbbá előírta az építendő házak nagyságát, komfortfokozatát és kötelezte a telektulajdonosokat gyümölcsösök és parkkertek létesítésére. (A löveri úthálózat kialakítása is az ő érdeme.)¹⁰⁷ Az 1800-as évekig zömében gesztenyés terület ekkor kezd átalakulni gyümölcsösökké, s faházikókkal teleszórt nyaraló ligetté. Száz évvel később, már több *löver* is állt ezen a területen, s a villatulajdonosok leginkább az „*orgonavirágzástól-gesztenyészüretig*” tartó időszakban tartózkodtak löverjeikben.¹⁰⁸ Az első állandó löverlakó Frankenburg Adolf volt 1870 körül.¹⁰⁹

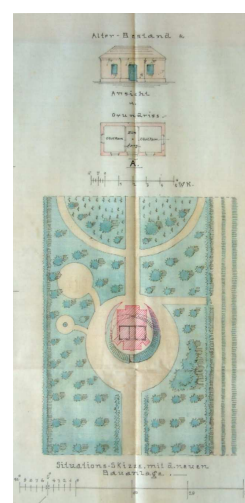
2.9. kép

2.10. kép

2.11. kép

2.12. kép

Kerti házak, nyaralóépületek helyszínrajzai; kerttervek Sopronban

A löveri „kertbirodalom” a XIX. század közepétől kezdett formát ölteni, amikor utak épültek, s megkezdődött az Alsó-Löver utca, valamint a Nyúl utca (Hunyadi utca) beépítése.¹¹⁰ A város „tüdejét” s a kertvárosi villák életét azonban a vasútvonal elszakította a belváros lüktetésétől. A nyaralóövezet mégis tudott fejlődni, s míg az 1869. évi utcajegyzék szerint a vasúton túli városrészben mindössze két kőből épült ház állt, addig 1898-ban ez a szám már a százötvenet is elérte.¹¹¹ A löverek fejlődésében komoly akadályt igazán a vezetékes víz és villany hiánya jelentett,

¹⁰⁷ SZABÓ, Jenő 1984. 17. p.

¹⁰⁸ BECHT, Rezső 1969. 124.p.

¹⁰⁹ Sopron Műemléki és városképi vizsgálata, Építésügyi Minisztérium VII/ 4. Város- és falurendezési osztálya felhívására és irányításával. Múzeumok és Műemlékek Országos Központja Bp. kézirat. 16.p.

¹¹⁰ BECHT, Rezső 1969. 122.p.

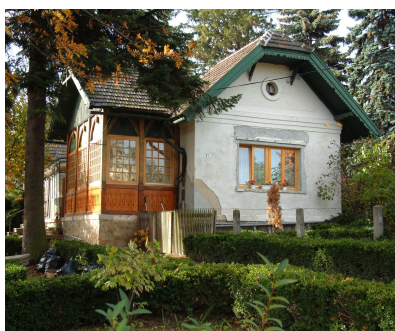
¹¹¹ Hallen und Hauler Schema der königl. Freistadt Oedenburg (Sopron) 1869, 1898

amit csupán az első világháborút követően sikerült bevezetni.¹¹² Emellett nehézséget okozott még a megnövekedett forgalom is; a keskeny és meredek utakon való közlekedés sokáig megoldatlan maradt, az olyan tervek pedig, mint a löveri villamosvonal kiépítése, hamar lekerültek a napirendről.¹¹³

A XIX. század utolsó évtizedeiben a város egyre több figyelmet fordított az idegenforgalom fellendítésére, s ennek érdekében az épületeinek, utcáinak, külterületeinek fejlesztésére. A városvezetés felismerte a turizmus jelentőségét, ezért rendkívüli gonddal szépítette a vasutak környékét, a városi és erdei utakat. A legnagyobb figyelmet a soproni „specialitásnak” tartott Lőverek kapta. Az utak karbantartásán, a sövények rendszeres nyesésén kívül a Lőverbizottság szüntelenül felhívásokat tett közzé a helyi lapokban arra vonatkozóan, hogy a házak és gyümölcsöskertek megfelelő gondozásban részesüljenek. Már az 1886-ban megfogalmazott Lőverszabályzat kimondta, hogy a tulajdonos *„Köteles odahatni, hogy a Lőverek a közönség valódi nyaralóhelyévé legyenek.”*¹¹⁴

2.13. kép Felsőlöveri nyaraló

2.14. kép Alsólöveri nyaraló Honvéd u. 32.

2.15. kép Villa sor 6.

Az 1890-es években a város vezetése kísérletet tett arra, hogy az Alpokhoz szokott gazdag közönséget soproni tájakra csalogassa. A program egyik kulcspontja volt a löveri villatelepek létesítése, melynek anyagi háttérét központilag kívánták biztosítani. A tátrai villaépítkezések példáján felbuzdulva Muck Endre erdésznek sikerült 1892-ben a mai Villasor – egykori

¹¹² Sopron Műemléki és városképi vizsgálata, Építésügyi Minisztérium VII/ 4. Város- és falurendezési osztálya felhívására és irányításával. Múzeumok és Műemlékek Országos Központja Bp. kézirat. 16.p.

¹¹³ Löveri villamos létesítésének tervei 1901-ben

¹¹⁴ SZABÓ, Jenő 1984. 28.p.

“Spangenberg” – parcellázási tervét a várossal elfogadtatni. A villák idegen tőkével épültek volna, kiszolgálásukra vendégfogadót emeltek.¹¹⁵

Négy év alatt, 1892 és 1896 között, épült ki a napjainkig is jelentős Villasor Várasi út és Károlymagaslati út között lévő szakasza. A remek panorámájú telkeket néhány helyi építési vállalkozó vásárolta fel, akik egymással versengve hamarosan felépítették a kor ideáljának megfelelő, s később a löveri életmód és építészet mintaképévé váló nyaralóházakat. A kecses villaépületek faverandás kompozíciói Schiller János (Villa sor 14.sz. – 1891, 20.sz. –1892, 18.sz. –1893, 10. sz. – 1895, 17.sz – 1895) Bernárd Vencel (Villa sor 8. sz. – 1893, 26.sz. – 1893. sz.), és a Boór család építőmestereinek nevéhez fűződnek (Boór András: Villa sor 15.sz. –1895¹¹⁶, 17. sz. – 1895.¹¹⁷ 24.sz, – 189,). A Villasor a faépítészeti stílusok, részletmegoldások széles repertoárját vonultatta fel, beleértve a svájci stílusú favázis házakat és verandákat.

2.16. kép Villa sor 4.

2.17. kép Villa sor 30.

2.18. kép Villa sor 18.

A löveri épületek első tudományos igényű összehasonlító elemzése Winkler Gábor¹¹⁸ nevéhez fűződik, aki a soproni zöldövezeti épületeket alaprajzi elrendezésük és méreteik alapján öt csoportba sorolta: a.) kunyhók, szaletlik, kerti házak, b.) nyaralóházak, nyári lakok, kis lőverek, c.) szimmetrikus lőverházak, d.) aszimmetrikus „festői” lőverházak, e.) nagylőverek.

A löveri házak jelentős része aszimmetrikus elrendezést mutat. Legtöbb esetben az egyszerű kétsejtes lőver épület keresztzárnyal L formában toldott. Ez a megoldás egy sor gyakorlati előnnyel járt: könnyebb igazodás a tájolóshoz, rugalmas alaprajzi elrendezés, a belső

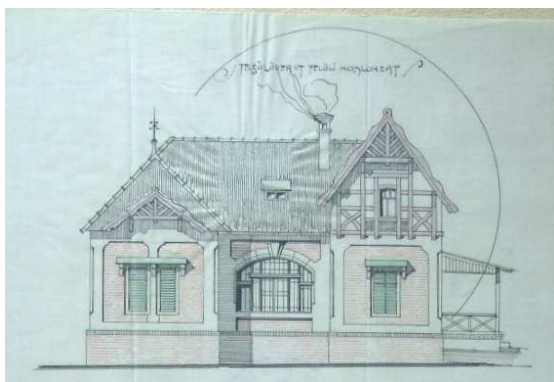
¹¹⁵ WINKLER Gábor 2001

¹¹⁶ SL. XXIV. 9028. (Id.: *Melléklet*)

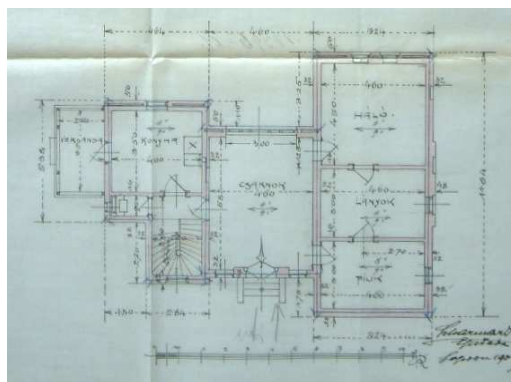
¹¹⁷ SL. XXIV. 9524. (Id.: *Melléklet*)

¹¹⁸ WINKLER Gábor 2004

terek kedvező kapcsolata, kevés közlekedő területtel.¹¹⁹ A különböző alapterületű, belmagasságú terek összekapcsolódása mozgalmassá tette az enteriort, s emellett racionálisabban illeszkedett az eltérő funkciókhoz. További gyakorlati előnye volt, hogy ez a háztípus alkalmasabb volt a bővítésekre is. A szimmetrikus löverek T vagy kereszt alakú alaprajzi elrendezést mutattak. Az épületszárnyak találkozásánál változatos faépítészeti formák kialakítása vált lehetővé: egy- vagy kétszintes veranda, erkély. A kötetlen elrendezésű, faelemekkel díszített nyaralóház-típusnak megszámlálhatatlan variációja jött létre annak ellenére, hogy az alaprajzi elrendezésük lényegében egy alaptípusból eredt.

2.19. kép Villa a Deákkúti úton 1906.

2.20. kép Villa a Deákkúti úton 1906.

A Felsőlöverek villaépületei között megtalálható a századforduló polgári otthonainak idealizált típusa is, úgymint Zergényi Jenő dr. Deákkúti úton épült háza (2.20. kép).¹²⁰ Az aszimmetrikus épület (2.21.kép) középpontjában a 27 m² területű többfunkciós „csarnok” állt. Itt zajlott a ház mindennapi élete, tehát nem csak fogadószoba, foyér illetve ebédlő volt, hanem a családi élet színtere, s innen nyíltak az épület további helyiségei.¹²¹ A konyhától cselédlépcső vezetett a favázas felső szintre, avagy a tetőtérbe, ahol a padlás és a kamra mellett cselédszoba nyílt.¹²² Amíg a szalon az épület fontos részét képezte és a házban nagy területet foglalt el, addig a

¹¹⁹ WINKLER Gábor 2004

¹²⁰ SL. X.163/906. Felsőlöver, Deákkúti út. Terv: Schármár János, 1906. (Id.: Melléklet)

¹²¹ A szülők és fiúk háló szobái. A doktor lányai a kor erkölcsi felfogásának megfelelően egy jól ellenőrizhető belső szobában laktak, melyet a foyerból közvetlenül nem lehetett megközelíteni. A személyzet és a konyha a ház gondosan elkülönített részén kapott helyet.

¹²² Általánosan elterjedt szokás szerint a szakácsnő és a felügyelete alá rendelt szobalány a konyhában aludt. A konyha melletti vagy feletti kamrában, (cselédszobában) aludt a „kisasszony”, a legtöbbször sziléziai vagy morvaföldi „fräulein”, aki német szóra oktatta a gyermekeket. A kisasszonyok délben és este a család

fürdő jelentőségére jellemző volt, hogy „a századvégi polgárság általában csak akkor fürdött, ha beteg volt, vagy ha nősült. De a fürdőszobát megkövetelték a lakástól, csak nem nagyon használták.”¹²³

Egy 1912-es szabályrendelet kimondta, hogy „a lövertelep (nyaralótelep) célja és rendeltetése, hogy a város lakosainak s az itt nyaraló idegeneknek nyári üdülőhelyül szolgáljon.” A szabályrendelet kiterjedt az Alsó- és Felsőlőverekben, a városi erdőkben, a „Lazarettenspitz”-ben és a Virágvölgyben (Saurüssel-dűlőben) lévő területekre és ott lévő nyaralókra.¹²⁴ A löveri házak között voltak kibérelhető nyaralóházak is, ezek képezték az ún. üdülőövezeteket. A tulajdonosok új nyaralók építése esetén a 10 évi adómentességet kaptak.¹²⁵ „amely városfejlesztési, városszépítési szempontból érdekes, mivel ezzel is igyekeztek előmozdítani egy üdítően vonzó városrész kialakítását.

2.2.2. NYUGAT-EURÓPAI FAÉPÍTÉSZETI IRÁNYZATOK HATÁSA

A kiegyezés utáni időszak építési lázában az országban sorra épültek a villák, egész negyedeket alkotva a polgárosodottabb városok szélén és a divatos fürdő és nyaralóhelyeken.¹²⁶ (Felvidéken, Tátrában, Pécsen, Győrben, Budán...) A legszebb példák Sopronon kívül a pesti Andrassy úton találhatóak, itt azonban a szűk telekkiosztás miatt nem érvényesülhetett a természetes környezet. A soproni villák az európai példát követve német vagy itáliai neoreneszánsz stílusban épültek, de nagyon kedvelt volt a „svájci” modor is, mely a „Fachwerk” szerkezetű, díszes oromzatú, verandás, erkélyes házat jelentett.

A Löveri lakóházépítészet a hazai példák helyett, illetve azokon túl, a németországi, angliai mintaképek ismeretéről tanúskodik. A zöldövezeti épületek, nyaralók, nyári lakok divatja

asztalánál ettek. A cselédek a konyhában az ún. fiókos ládán aludtak, éjszakára kinyitották a láda tetejét, kivették az ágyneműt belőle, majd kihúzták az alsó fiókot is és ebben aludtak.

¹²³ MÁRAI Sándor: Egy polgár vallomásai I-II. Helikon kiadó. 2000. 31.p.

¹²⁴ 1-2.§. 4913/173.kgy. –1912.sz. Szabályrendelet a nyaralótelepről. Sopron.

¹²⁵ „Krünert Károlynak a Temető utcai 3.sz. a. épített új kertí házára nézve engedélyezendő 10 évi adómentesség iránti kellőleg felszerelt és kellő időben benyújtotta kérvényét van szerencsénk ezennel az arra vonatkozó f. évi 6/9 án kelt bizottmányi jegyzőkönyvvel s az építési engedélyt tárgyazó évi ápril 4én kelt bizottmányi j. könyv másolatával illetékes elintézés végett pártolólag átküldeni. Kelt Sopronban 1872. ápr.” (Handler József terve) XXIV. 6500. 1872-1882 (ld.: Melléklet)

¹²⁶ RITOÓK Pál 2003. 174-151.p.

a magyarországi kertvárosok elterjedésével egyidejűleg született meg, míg maga a kertváros-építészet Angliából terjedt el Európa több országában, sőt a tengeren túl is érezte hatását.

Az angol típusú cottage-házak építését maga Széchenyi is szorgalmazta. Elképzelései részletesen kiterjedtek a hazai építési szokások megreformálására, és „mélyebb fontolóra” vette az „emberi fészek vagy lak filozófiáját”: „...a gót mintának váza lehető legjobban illik a magyar éghajlat alá, [...] mindazon keleti hozzáragasztmányok, verandák pedig, [...] mosolygó virányban fűzethetnek a gót komolyság körül...”¹²⁷,

Karl Friedrich Schinkel „Landschaft im Charakter des Montblanc” (1813) című művében alpesi faházakat mutat be. Évekkel később, 1836-ban Angliában jelenik meg a „Swiss Cottage” P.F. Robinson tollából, mely az alpesi táj építészetét bemutató idillikus, fantáziadús munka. Viollet-Le-Duc munkája 1875-ben jelent meg „Le chalet des Ayras” címmel, ez a mű a hagyományos alpesi kunyhó stílusát tovább dolgozza, s megalkotja a chalet-jellegű vidéki háztípust. Megoldásai eltávolodtak az eredeti formáktól és szerkezetektől. Megteremtette a chalet-épületek kategóriáját, mely voltaképpen a valóságtól elemelkedett, és ezzel a fogalommal egyfajta új építészeti stílust kezdtek el jelölni, ami azonos a nyers rusztikus formákat és struktúrákat feldolgozó építészettel. Ezzel a fogalommal jelölték ezentúl a városias építészettől eltávolodó, szabad, természet-közeli építészetet.

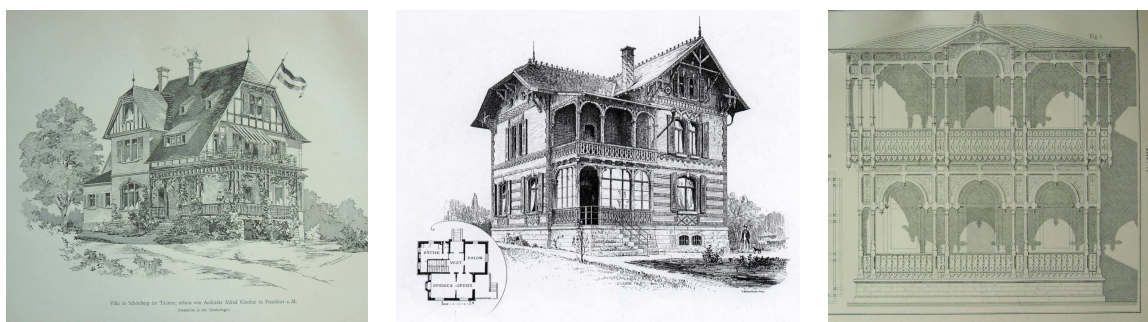

2.21. kép Mintarajz 1850-ből

Európában tehát, e fenti művek hatására, már a XIX. század elején, turisták indultak az alpesi hegyekbe, megcsodálni a faragott és színesen dekorált alpesi tanyaházakat, melléképületeket. A vidéki élet szépségeinek felfedezése mellett megismerték a hagyományos faépítészetet, majd a régi fakonstrukciókat, faragott dekorációkat a jelenkor elképzeléseinek megfelelően újrafogalmazták, s átemelték otthonaik építészetébe.

¹²⁷ Gróf SZÉCHENYI István 1995. 120.p.

Egyre fontosabbá vált maga az építészeti divat, melyet leginkább a széles körben elterjedt mintakönyvek alapján követtek. Az új kiadványok révén a tengerentúli stílusok is megismerhetőek lettek. A külföldi példák útmutatóul szolgáltak a XIX. századi vidéki építészet hazai karakterének formálódásához. A német, angol, s amerikai mintakönyvek és metszetyűjtemények „naprakész” ismereteket nyújtottak a legújabb irányzatokról. A külföldi mintákból nyert ötletek számos soproni épületen megjelentek. A mégoly távolinak tetsző amerikai épület- és motívumtípusok is eljutottak a hazai építő és ácsmesterekhez. A színes, változatos tervek azonban olykor túl merészek lehettek a soproni magánépítőknek s csak nehezebben fogadták el az újdonságokat. Mi sem szemlélteti ezt jobban, minthogy a legkarakteresebb nívumokat az építészek leginkább saját házaikon tudták igazán megvalósítani. (Boór Károly Villa sor 24.¹²⁸ és Schiller János Villa sor 18.) Boór Károly löveri villáján az Észak-Amerikában is népszerűvé vált festett faépületek (*Painted-ladies*¹²⁹) stílusában alkotott **(2.25. kép)**, Schiller János a svájci stílus motívumaiból merített **(2.18. kép)**, Schármár Jánost pedig az angol típusú ablakfülkés házak ihlették meg **(2.39. kép)**.

2.22. kép Mintarajzok 1870-1890-es évekből

A XIX. század második felében új építészeti, faépítészeti irányzat bontakozott ki Nyugat-Európában és a tengerentúlon. Az ún. „svájci modorú” építészet kelléktárának legkarakteresebb eleme a nyitott, szabadon álló fa vázszerkezet, tágas veranda és ablakok, gazdag lombfűrészelt dekoráció és a homlokzat síkjától messze túlnyúló tető volt. Az új stílus hamar népszerűvé vált a nyugati kultúrában és

¹²⁸ SL. XXIV.9316/1893

¹²⁹ Painted ladies: amerikai festett faházstípus, a viktoriánus építészet XIX. század közepétől 1915 tartó időszakának San Francisco-ban elterjedt lakóháza. Három alapvető típusa volt ez időben: az „Italianate” (olasz), „Stick” (pálca), „Eastlake-féle Stick” (stick változata) és a Queen Anne (Anna királynő korabeli). Kevésbé elterjedt stílus volt a korai Carpenter Gothics (ács gótika) csúcsívekkel és követ utánozó festett fával. A viktoriánus gótika jellemzői a faragott fa díszek, öntött gipsz ornamentika, pálcadíszes ablakok, gazdag fadekorációk a főhomlokzatok ereszei alatt.

gyorsan elterjedt a négy égtáj felé: Skandináviától Itáliáig, Oroszországtól Kaliforniáig. Elsősorban a lakóépületek, családházak építészetére volt nagy hatással, de nagyobb szerkezetek, középületek is épültek hasonló jelleggel. Legjellemzőbb ilyen épületek a hotelek, gyógyfürdők, kerti vendéglők és pavilonok voltak, de hatott a vasútállomások, sőt templomok építésére is. Sopronban szép példái ennek az irányzatnak a löveri villavendéglő, vagy a balfi gyógyfürdő. A svájci modorban épült házak jellemzően külvárosi vagy vidéki épületek voltak, s mind azt a meggyőződést hirdették, hogy az ember még nem szakadt el teljesen a természettől, sőt képes visszatérni oda, és szoros kapcsolatban együtt élni, egybeolvadni környezetével.

A vidéki hangulatú, zöldövezeti nyaralóházak európai és észak-amerikai népszerűségéhez jelentősen hozzájárult, a XIX. században erőre kapó újfajta szemlélet az orvostudományban, a bakterológia és a járványtan területén. 1840-ben Bodington angol orvos nyomán megjelent fogalom a „klimatoterápia”, a betegségek (s elsősorban a tüdő- és légúti megbetegedések) éghajlati tényezőkkel végzett gyógykezelését helyezte előtérbe. Hatására Nyugat-Európa hegyvidéki területein fellendült a tágas teraszokkal kibővített magánszanatóriumok építése.¹³⁰ Az első tüdőbeteg szanatóriumot a tuberculosisban megbetegedettek gyógyítására 1854-ben létesítették Görbersdorfban.¹³¹ A klimatikus gyógyítás hatékonyságáról a kor embere mélyen meg volt győződve, s a jómódú polgárok is e szempontok szerint építették hétvégi házaikat. A mikroklíma tehát meghatározó építészeti tényezővé vált. A városok zöldterületein, s legfőképp a dombos-erdős területeken indult el az újfajta „egészséges-ház építészet”. A hegyvidéki klímát idéző alpesi házak – az elmaradhatatlan kerttel és magas fákkal – hazánkban is elsősorban a hegyekkel- dombokkal rendelkező városokban jelentek meg.

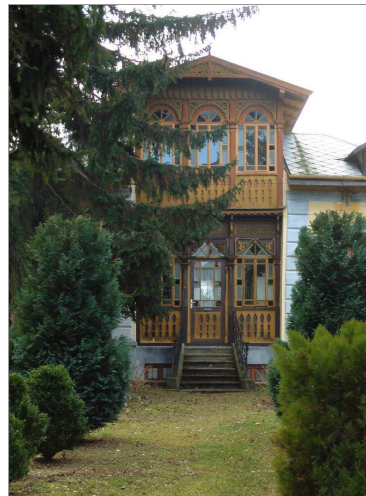
A historizmus történetiségében gyökerező formagazdagság a külvárosi villaépületekben szabadon bontakozhatott ki. A XIX. század második felében a társadalmi életnek, következésképpen az építészetnek is a legfőbb színtere a város volt. Az arisztokrácia fokozódó építkezési kedve kihatott a városi gazdag polgárságra, hiszen egy-egy nagy ház vagy villa a frekventáltabb területeken mindenki előtt láthatóvá tette a család sikerességét, társadalmi pozícióját. A kiemelt övezetek rohamtempóban épültek be, és az építészek versengtek a szebb megbízásokért. A nyaralóházak divatos irányzataira a Bécsben tanult soproni építőmesterek fokozott érdeklődéssel figyeltek.

¹³⁰ Magyarországon az első nagy tüdőbeteg-szanatórium Budakeszin kezdte meg működését 1902-ben, majd 1906-ban Szombathelyen nyitották meg az első tüdőbeteg-gondozó intézetet. FÜLÖP Tamás 1963. 61.p.

¹³¹ 1887-ben szervezte meg Sir Robert Philip Edinburghban az első tüdőgondozót. Hasonló intézményt létesített Ernest Malvoz 1900-ban Liège-ben, továbbá Albert Calmette 1901-ben. FÜLÖP Tamás 1963. 39.p.

2.23. kép Festett nyári ház
(Strandvågen, Norvégia)

2.24. kép Festett nyári ház
(Villasor)

A bécsi műépítésszek kedvelt alkotó tere volt Sopron, s legfőképp a Belváros, melynek építészetében jelentékenyen részt is vettek. A lövéri épületek tervezésében azonban elsősorban a helyi építő- és ácsmesterek voltak jelen. Az osztrák mintát maguk a soproni mesterek is követték, hiszen legtöbbjük – mint a helyi értelmiség java része – Ausztriában, Németországban, Svájcban tanulta a hivatását. A löverek bécsi illetőségű tulajdonosai, ottani ízlés szerint, de helyi építésszekkel terveztették villáikat.

A változó értékek és változó társadalmi igények együttesen azt eredményezték, hogy a XIX. században szinte mindenütt a külvárosokban (majd az elővárosokban is) nagyszabású építkezések indultak meg. A historizmus időszakára olyan gyökeresen megváltoztak a vidéki ház és a kerti lak funkciójáról alkotott elképzelések, hogy csak kevés jómódú család tudta elkerülni az építkezést. A világosságot, szépséget és meghittséget szem előtt tartva új technológiák és tervtípusok születtek. Az üveg széles körű alkalmazást nyert az építészetben és a zömök téglafalakkal álló nyári lakokat tágas ablakokkal tagolt homlokzatok váltották fel.

Az új építészeti irányzat Amerikában „*Carpenter Gothic*”, azaz „ácsготика” néven vált ismertté, míg a „svájci típus” kifejezetten európai elnevezés.¹³² Az amerikai elnevezés találébb az európainál, hiszen magában foglalja a faváz legfontosabb tulajdonságát, a karcsú és könnyed építőelemekből felépülő logikus szerkezetet. A *carpenter gothic* olyan légies kiegészítésekre utal, melyek a katedrálisok íveit, áttört homlokzati díszítéseit idézik.

¹³² BLASER Werner: *Fantasy in Wood*. 7.p.

2.25. kép „Carpenter gothic” épület,
Észak-Amerika

2.26. kép Gótizáló épület Sopron,
Panoráma u. 8.

A Panoráma u. 8. számú ház mutatja talán a legtisztább formában a nyugat-európai és tengeren túli „vidéki ház” típusal fennálló rokonságot. Az épület fő tömege a az Alsólőveri dombterasz rétegvonalba simul, erre ül rá aszimmetrikusan a „gótizáló” kereszttömeg, mely alatt széles, gazdag felépítésű veranda található. A legszebb fadíszek is ezen az épületen találhatóak a Lőverekben.

A svájci stílus az építészet történetében egyedülállónak számított abban a vonatkozásban, hogy előtte még egyetlen európai ország népi építésze sem vált nemzetközi stílusiránnyá. S mondható ez annak ellenére is, hogy az új építészeti irányzat nem direkt másolata volt a svájci népi épületmodellnek, mivel a faházakat vagy éppen az Emmental vidékéről való boronaházakat nehezen lehetett volna megismételni városi környezetben. Így inkább a „svájci” életérzés esszenciájával gazdagították a különböző formai-technikai megoldásokat. Az új ízlés többféle úton-módon kapcsolódott az egyes helyi típusokhoz, s az új irányzat végeredményben minden területen más és más kombinációt hozott létre. Érdeme volt még, hogy nemzetközi karaktere mellett megőrizte és újraértékelt a helyi hagyományokat. Ennek szép soproni példája a tulipán-motívumos kisház a Virágvölgyben. (Mély út 1.) A kinyíló világ fogékonyabbá vált az új nemzeti érzést és a személyes identitást erősítő építészet iránt. Az emberek azért kedvelték, mert szellemisége rokon volt a kor lelkületével. Idillikus hangulata megnyugtató ellenpontot adott a zaklatott városi életmóddal szemben. Akárcsak az ünnepek ideiglenes építményei, szintén a hétköznapoktól való elszakadást, az élet örömet sugallták. A stílusra oly jellemző fűrészelt ornamentika könnyed és látványos volt akár a csipkés ünneplöltözet, vagy ahogy *Vincent Scully* írta a *The Shingle Style and the Stick Style* c. könyvében: „*sawn ornament was like a banner hung out for a celebration*”.¹³³

¹³³ „A lombfűrészelt díszítés olyan volt, mint az ünnepre kifüggesztett zászló.” in: Vincent Scully: *The Shingle Style and the Stick Style*. New Haven. 1971. 162.p.

2.27. kép „Painted ladies” városi épület San Francisco

2.28. kép Színes faveranda, Sopron, Villásor 24.

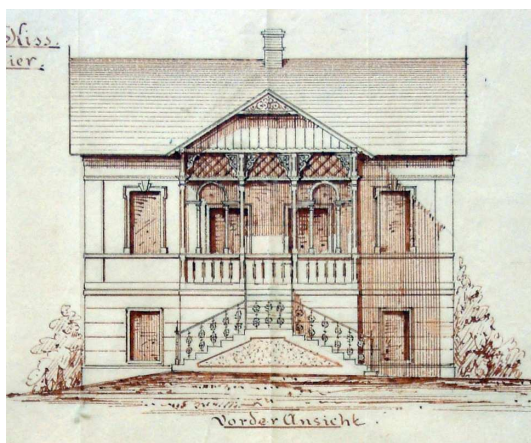
Felismerték, hogy a fa az építészetben – legyen az csupán a szerkezet– önmagában is díszítő hatású. A konstrukció gazdag részletei, melyeknek a festői hatás köszönhető, mindig erős hangsúlyt kaptak. Különös erővel fogalmazódott meg ez a törekvés a német fachwerk és az amerikai *stick-style*¹³⁴ épületeken. A faváz karakterét többszínű festéssel emelték ki, mellyel megkülönböztették az elsődleges szerkezetet a másodlagos díszítő szerepű kitöltő elemektől, úgy mint fűrészelt dekoráció, fűrészelt deszkaoromzat, vagy ereszlécek.

A nyitott vázszerkezet alapvetően szakított a régi hagyományokkal, hiszen ez az új építészeti irányvonal eltávolodott a statikus, tömörszerű formálástól, s helyette a dinamikus összekapcsolódó részletek szépségét kutatta. A fa struktúra a tér szabad kezelésének újfajta szabadságát hordozta, lehetővé téve a nyitott terek könnyed, szinte csak jelzésszerű lehatárolását, megteremtve a kint és a bent kapcsolatának újszerű élményét.

A vázszerkezet megannyi részlettel gazdagodott, mely ellentmondott a favázról általánosan kialakult „másodrendű alkalmazású, puritán jellegnek”. A lombfűrészelt részletek, s köztük a

¹³⁴ A *Stick-style*, azaz „pálca-stílus” – melyben a finoman kidolgozott fa lécek és pallók egyenes szalagokként keretezték a szögletesen kiugró ablakfülkéket, az ajtókat és a ház favázát – karaktere alapján inkább nevezhető „szalag” stílusnak. Ez az irányzat Amerikában 1860-1890 között virágzott. A faváz házon a fa őszintén, teljes valójában megmutatkozott. A vízszintes, függőleges és átlós „lécszalagok” keresztezték a homlokzatot, s ezek a fa részletek kihangsúlyozták a ház vázának szerkezetét. A ház szerkezetét át- meg átszövő szalagok ugyanakkor azt az érzetet is keltették a szemlélőben, hogy ezek az épületek karcsúak. A rögzítéseket azután festéssel emelték ki, meghatározva ezzel a ház körvonalait. A díszítéseket mézeskalácsszerű faragás¹³⁴, színezés, és malomkerék motívum egészítette ki. A stílus nagyon népszerű volt, könnyen lemásolhatta bármelyik ács aki hozzájutott egy postán rendelt Eastlake-féle katalógushoz, melyben az összes minta szerepelt. Az egyenes, könnyen összeállítható favázra géppel faragott díszeket erősítettek. Több ezer ilyen otthon épült alacsony költséggel Amerika szerte.

facspékék bizonyos típusai, a gótikus építészetben alkalmazott áttört mérművekhez váltak hasonlónak. Hasonló rokonság található a faváz kialakításának két irányzata a svájci népművészet, és a norvég tradíciók között abban, hogy utóbbi kihangsúlyozza a fontosabb szerkezeti elemeket a semleges kitöltő részletek elhagyása mellett.

2.29. kép Schiller János, Eidler Károly: Villa a Felsőlöverekben. 1892

2.30. kép Villa Bethanie – Németország 1880

A XIX. századi villaépületek faépítészeti megoldásainak egyik legelterjedtebb irányzata, a „svájci ház”, alapvetően az északi országokban vált népszerűvé.¹³⁵ Mindamelllett a svájci népi építészet már a XVIII. században jelen volt a francia és német kastély parkokban is, mint *swiss-cottage*.¹³⁶ Ám magának a svájci építészet fejlődésének is jelentős mérföldköve volt a svájci népi építészet felfedezése. Két korszakalkotó mű született ebben a témában. Az első ismertté vált írás az 1893-ban megjelent E.A. Gladbach: *Charakteristische Holzbauen in der Schweiz*, mely egyben a XVI. századtól XIX-századig terjedő időszak építészetét öleli át. Ennek a korszaknak másik mérvadó műve a svájci parasztházak ornamentikáját és típusait feldogozó *Das Bauernhaus in der Schweiz* című könyv volt.¹³⁷

A hagyományos „svájci házak” fenyő gerendafalakkól készültek¹³⁸, de a „svájci stílus”-hoz kevesebb faanyag is elegendő volt, hiszen mindössze a karakteresebb épületrészeket kellett

¹³⁵ POMADA, Elizabeth –LARSEN, Michael 1978. 10.p.

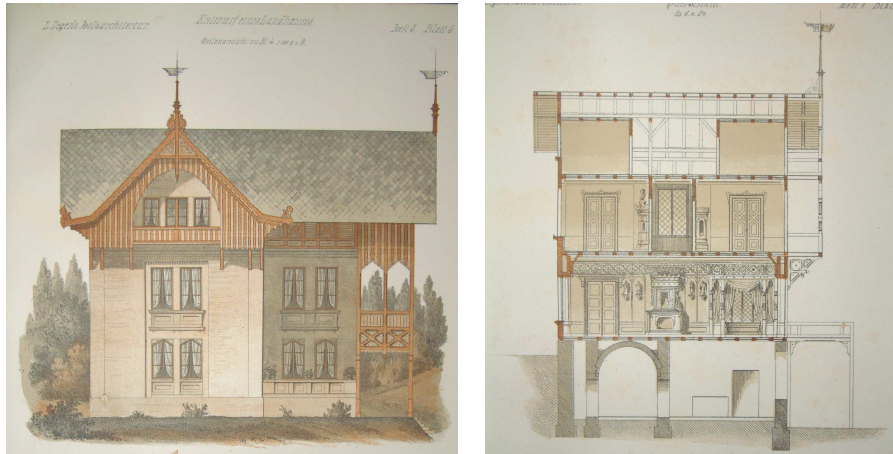
¹³⁶ BLASER, Werner: 18.p.

¹³⁷ BLASER, Werner: 23.p.

¹³⁸ A boronafalat alapja falazott lábazon volt. A falak általában 2-14 cm vastag lapos gerendákból épültek össze, a ferde hézagokat mohával tömték ki. A legelső és legfelső gerendák rendszerint jobban kinyúltak a falból, s a legfelső gerendák kiszögellései konzolként gyámolították az erkélyeket, vagy a fedélszerkezet szarufáit. A tető messze előrenyúló ereszekkel, ereszek alá helyezett erkélyekkel, változatos faragásokkal díszített gerendafejekkel készültek. A falakra egymás fölött párhuzamosan, élénk színűre festett vízszintes párkányléceket rögzítettek, s ezek, mint a

faanyagú díszítéssel borítani, vagy egy-két faszerkezettel kiegészíteni. Ez a kompromisszum tette oly népszerűvé a stílust, a fában szegényebb területeken is.

Az ablakokat, melyek nemcsak egyesével, hanem kettesével, hármásával álltak egymás mellett, rendszerint díszesen faragott deszkákkal szegélyezték. Kívülről az ablakokra festett, vagy áttört-fűrészelt fatáblákat, spalettákat szereltek.¹³⁹

2.31. kép Svájci típusú villaépület homlokzati és belsőépítészeti mintatervei 1873-ból

A XIX. század közepére sok helyütt az alpesi svájci építészet vált a szabadon álló vidéki ház modelljévé. Ez az irányzat az építészetben törekedett megvalósítani az európai kultúrában folyamatosan jelenlevő görög-római hagyományokból eredő, időről időre megújuló vissza a természethez gondolatban megfogalmazódott életérzést. A század végére Magyarországon is olyan általánosan elterjedté vált, hogy pl. a Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Akadémián is oktatták.¹⁴⁰

A zöldövezeti villákban a vendégtér a földszinten, a lakószobák az emeleten, a személyzeti és kiszolgáló helyiségek az alagsorban helyezkedtek el. A tágas és világos szobák berendezése is eltért a belvárosi otthonokétól, mivel a mozgatható berendezési tárgyak mellett megjelentek a rögzített, beépített bútorok.

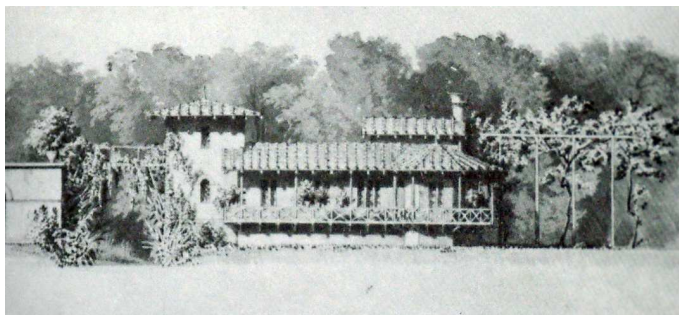
színes szalagok kötötték át, tagolták vízszintesen az épületet. A díszítőfaragások egy részét az ácsstéren előre faragták – fűrészelték s a kész munkákat szerelték a falakra, másik részét pedig magán az épületen alakították ki.

SOBÓ JENŐ 1898. 403.p.

¹³⁹ SOBÓ JENŐ 1898. 407.p.

¹⁴⁰ SOBÓ JENŐ 1898.

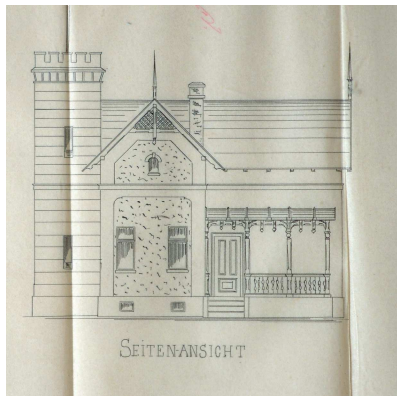
Sopronban viszonylag későn jelent meg az olaszos stílusú villaépítészet, s kiforrottabb alkotásai csupán a századforduló körül épültek. Ezzel szemben Nyugat-Európában és Amerikában a korai, 1850 és 1880 közötti időszak nemzeti romantikus stílusai között az ún. „Italianate” vezető helyen állt. A hazai építészetben kevésbé terjedt el, mert inkább a meredekebb tetőhajlású gótizáló és svájci típusok váltak népszerűvé. Széchenyi is a hazai viszonyok között a gótizáló stílust tartotta megfelelőbbnek, s 1860 körül ekképp hasonlította össze a két stílus: „...negédjeiben megint olasz színt játszik a magyar lég; [de ami] a költséget illeti, ez gót mintai házoknál azon okbul nem nagyobb, sőt kisebb, mint olasz terv utániaknál, mert ezeknek szigorú szimmetriája szorosabban, vagy mondhatni, elkerülhetetlen megkívánja az egész építménynek egyszeri – szisztematikus felállítását s így tetemesb tőkének kész voltát, midőn a gót architektúrának keleti kéjének körülövedzett sokféléisége (varietása) nem tiltja az építmény külön-külön részeinek – nagyobb közbenvetésekkel is – egymás utáni felemelését, sőt új szükségek kifejlődésénél egészen új daraboknak a régibb épülethez ragasztását is, mik az egésznek bevégzésére megkívántató tőkék elosztását s csak időszakonkinti szükségét következtetik.[...] A gót architektúra szükségünkkel tágulhat, s ekképp ezekkel mindig ok szerinti irányban létezhet. Az olasz viszont azokhoz könnyen simul, s így nemritkán kezdetben igen is nagy az ezen minta után épített lak, s később ellenben igen is kicsi, és szép idommal többé alig tágítható.”¹⁴¹

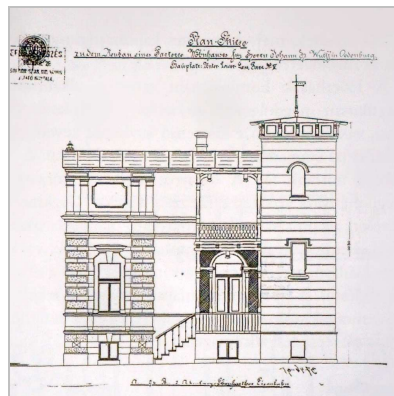
2.32. kép Schinkel italianate villaterve

A Italianate építészet által használt formák és díszítések a XV. és XVI. századi olasz kastélyépítészetből eredt. A legtöbb olaszos épületnek egyenes, vertikális homlokzata volt, magas, keskeny ajtókkal és ablakokkal, háromszögű oromzattal, alacsony hajlású tetővel, vagy pártázattal, s a faverandán korinthoszi oszlopokkal. A lapos tetővonalat olykor dekoratív álhomlokzat rejtette el. Legkorábban az olaszos házak faelemeinél alkalmaztak kő utánzatú festést.

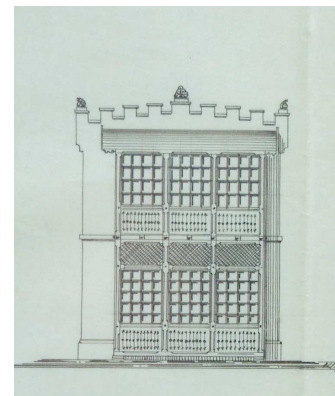
¹⁴¹ Gróf SZÉCHENYI István 1995. 120.p. (Sopron XIX. századi fejlődésében Széchenyi hatása vitathatatlan. Minden törekvése a fejlett angol-amerikai minták átvételére összpontosult, de mindezeket a nemzeti sajátosságok megőrzésével kívánta létrehozni.)

2.33. kép1895

2.34. kép1898

2.35. kép 1903

Italianate löveri változatai

A historizmus aszimmetrikus lakóházainak másik vonalát a Schinkel-féle római villa típus képezte. **(2.32.kép)** Az új stílus megszabadult a rideg szimmetriától, s megengedőbbé vált a tomyok, erkélyek és a változatos formájú, a tulajdonos kedve szerint elrendezett szobák iránt.

Sopron építészetének frissességét jelentősen meghatározta, hogy a löveri tulajdonosok közül többen is Bécsben éltek, s ottani tapasztalataik alapján sokkal lelkesebben és szabadabban építkeztek itt. A tervekől kiténik milyen változatos, kísérleti-jellegű építészet folyt a Lőverekben. A bécsi építetők által különleges értékekkel gazdagodott a soproni nyaraló övezet (Lovag Paczer Gusztáv lövere, Hársfa sor 29.¹⁴², Hatwagner Katharina, Felsőórház 6.¹⁴³,,) A római típusú löveri villák következetesen, s szinte kizárólag, kőből és téglából épültek. Külső homlokzatuk erődítményhez hasonlóan zárt, kerti oldalukhoz azonban könnyű faveranda vagy pergola szerkezetek csatlakoztak.

2.36. kép Hársfa sor 29.

2.37. kép Felsőórház köz 11.

2.38. kép Felsőórház köz 11. kerti veranda

¹⁴² SL.X.179/905

¹⁴³ SL.X.21/903 (ld.: Melléklet)

Az építészetben a XIX. század közepén kialakult aszimmetrikus festői stílus összhangban állt a korszak általános szabadságérzésével. Az aszimmetrikus és a „*picturesque design*” kibontakozása szerencsésen összefonódott a faépítészet lehetőségeivel. Ez nem jelenti azt, hogy a szimmetria és a klasszikus formaalkotás háttérbe szorult volna, inkább a szimmetria-aszimmetria kifinomult játékát használták, ami előre vetítette a modern építészet „dinamikus egyensúly” elméletét. Az aszimmetrikus és szimmetrikus stílus közötti határvonal árnyaltabbá vált. Míg a Schienkel Itáliánate stílusú villaépületek kategorikusan aszimmetrikus felépítésűek voltak, és a svájci típusú házak esetében szigorú szimmetriáról beszélhetünk, úgy a századforduló időszakában e két jellegzetes építészeti felfogás nem különült el oly élesen.

Az angol historizmus egyik irányzatát képviselő, Tudor-stílusú házak kifejezetten népszerűek voltak az 1920-as évek külvárosi családiház-építészetében, de már jóval korábban, 1910 körül megjelentek jellegzetes motívumai egyes lőveri épületeken. Ilyen motívum volt például a bay window, laposabb, nyomott ívű ablakok, vaskos fagerendákból ácsolt veranda, valamint a hajlított keresztduc díszítőelem a homlokzaton.

Schármár Károly önálló tervezői tevékenységének első évtizedében néhány igen jelentős lőver-épületet tervezett, s az elsők között szerepelt Töpler Lajos nyaralója a Gesztenyés úton (Szent Margit plébánia, 1909-1910).¹⁴⁴ A lőveri épületek karaktere viszonylag egységes volt, s szinte valamennyi épület kialakításában jelentős szerepet kapott a fa használata.

2.39. kép Szent Margit u. 4.sz. 1910

2.40. kép Fenyves sor 4.sz. 1909

¹⁴⁴ Kubinszky Mihály: 2000. 115-133.p.

Schärmár Károly három fontos löveri alkotása: sógora, Baán Endre részére tervezett nyaraló a Fenyves soron (2.40.kép.), a Szent Margit plébánia (2.39. kép), és Steinbach János villája. Az épületek közös jellegzetessége volt a kontyolt tetős keresztzárny egytengelyű kiugró ablakfülkével, s az aszimmetrikus elrendezésű favázás oldalveranda.

Az ország jelentősebb városaiban (Pécs, Budapest a Városliget környéke, ill. a budai hegyvidék) szintén felbukkant az új faépítészeti mód, a Lőverek épületegyüttese is követték a zöldövezeti faépítészet XIX. században megfogalmazott elveit. Így tehát nem célszerű a löveri építkezést egyedüli, elszigetelt jelenségként felfogni (kezeln), hiszen a soproni faépítészeti feladatok a legapróbbtól a monumentálisig együttes fejlődésen mentek keresztül, s csupán a feladat mérete tett különbséget egy-egy megoldás megítélése, értéke között. Ez a jelenség a lokális építészet fejlődésének egységét tükrözi. Sopron faépítészetére a részletek iránti fokozott érzékenység, a finom motívumkeresés volt jellemző.

Bármennyire is hatottak a nemzetközi irányzatok Sopron faépítészetére, mégis sajátos, helyi karaktere alakult ki ezeknek az alkotásoknak. Még annak ellenére is, hogy az általános építészeti irányvonal az ország valamennyi polgárosodott nagyvárosában megjelent, s a Sopronban csak „*lőveri ház*”-ként emlegetett típus éppúgy jelen volt más hazai városok építészetében is.

3. FA ÉPÍTŐSZERKEZETEK A MAGÁNÉPÍTKEZÉSEKBEN

A fából készült épületszerkezetek közül a szakirodalom szinte kizárólag a tetők, tetőfelépítmények és a vízszintes teherhordó szerkezetek (födémek) ismertetésére szorítkozik. A hazai gyakorlatban végeredményben e két épületszerkezeti csoport igényelt tömegesen ácsipari megoldásokat. A tető héjazatának viselésére, alátámasztására szolgáló fedélszerkezetek régen kizárólag fából, ácsmunkával készültek, így bő szakirodalom foglalkozik e témával, s hasonló a helyzet a fafödémekkel kapcsolatban is. Az alapok, függőleges teherhordó, térelhatároló szerkezetek, és a homlokzatok fából készült történeti szerkezeteiről viszont kevés forrás áll rendelkezésünkre, holott épp e szerkezetek és díszítéseik tették egyedivé a XIX. század faépítészetét.

A svájci házak favázas szerkezete, a faverandák vagy a lombfűrészelt deszkadiszítés egy adott korszak faépítészetének jellegzetes alkotóelemeit képezték. A soproni faépítmények szerkezeti és formai megoldásai bőven merítenek az európai építészeti mintákból. A soproni szerkezetek és az európai megoldások közötti összefüggés a külföldi mintakönyvek, valamint Sobó Jenő 1898-ban megjelent munkája alapján jól nyomon követhető.

A XIX században, két jellegzetes faházépítési mód létezett: a gerendaelemes, más néven boronafalas építés és a vázszerkezetes építési mód.¹⁴⁵ Sopron estében szinte kizárólag ez utóbbi volt jelen. A térelhatároló szerkezetek favázas építési módjának is több változata alakult ki, ezen belül Sopronban két alaptípus figyelhető meg. Az egyik a kizárólag fa építőelemeket tartalmazó vázas szerkezetek csoportja, mint a deszka kitöltésű vagy borítású ún. pallófalak, a másik típus a vegyes falazatú faváz, mely elsősorban téglakitöltést jelent, ez az ún. Fachwerk, favázas téglafal. A nyitott vázszerkezetek kitöltésére használhattak például lécrácsot és üvegezést is.

A favázrendszer kialakítása függött az építmény méretétől, rendeltetésétől, valamint a váz közeit (táblákat) kitöltő anyagtól. A falak vastagsága eltérően alakult az alkalmi épületeknél, melléképületeknél, az ideiglenes tartózkodásra épített kerti házaknál, nyári lakoknál valamint az állandó tartózkodásra alkalmas épületek esetében. (Sokszor épp a falak minősége akadályozta a későbbi hasznosítást, átépítést, megőrzést.)

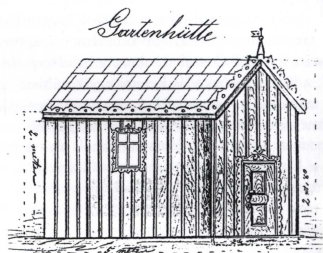
¹⁴⁵ WITTMANN Gyula .2002

3.1. PALLÓFALAK

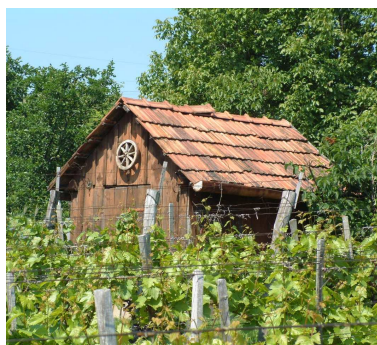
A soproni pallófalas házak építésének kezdete régmúlt időkre tekint vissza, de részletes adatok, összehasonlítható és rendszerezhető ábrázolások vagy építészeti emlékek legnagyobb bőségben a XIX. századtól maradtak fenn. Ilyen építmények a történeti külvárosban, a régi kertövezetben épültek. A város belterületeiről már a századfordulón kiszorultak a faépítmények, s az utolsó darabokat Wälder József főmérnök távolíttatta el 1905 körül. A külvárosi területeken azonban épp ellenkező folyamat indult el, hiszen ebben az időszakban váltak egyre népszerűbbé a fa falazatú kerti házak, szaletlik.

A külvárosi menedék-archetipusok legkisebb változatai a kerti kunyhók („gartenhütte”), filagóriák („laube”), lugasok, („gartenzelt”) voltak. Sok esetben a kerti lak a szőlő- és gyümölcsöskertek egyetlen építménye, mely elsősorban szerszámok és gyümölcsök tárolására szolgált. Jóllehet alapvetően nem emberi tartózkodásra épült, mégis alkalmi menedékként, például hirtelen jött zivatar alatt, nyújtott pótolhatatlan védelmet. A kisebb faépületek a szélsőséges terepviszonyok, szűk parcellaméretek között is praktikus, könnyen megépíthető szerkezetek voltak. Egy-egy faépület felállítása nem tartott tovább két-három napnál. A puritán berendezés mindössze a legfontosabb tárolókból, az épület főfalaihoz rögzített egyszerű bútorzatból állt. A faházak mérete átlagosan nem haladta meg a 4-9m² –t (kivételt jelent a Panoráma u. 11. sz. alatt álló bővített faépület).

A teljes egészében fából épült házak falait fa gerendaváz és deszkaborítás vagy bélésdeszka alkotta. A „pallófalas” elnevezés voltaképpen arra a deszkázatra utal, mely a függőleges tartószerkezet és gerendarács kitöltésére vagy elfedésére szolgál. A pallófalak épülhettek egy- és kétoldali deszkaborítással, illetve a táblák deszka-kitöltésével. Egyoldali deszkázattal a szaletlik, kútházak, kerti kunyhók készültek. A kétszeres deszkaborítású gerendavázás építmények már ideiglenes tartózkodásra alkalmas nyári lakok falazatául szolgáltak. A pallófalas házak télen kihasználatlanul álltak, így komolyabb hőszigeteléssel nem egészítették ki a vakkeretes falakat, s ez később, amikor szükséges lett volna, komolyan megnehezítette az épület fűtését.

3.1. kép Kerti kunyhó, XIX. sz. Grasel János ácsmester terve¹⁴⁶

3.2. kép Kerti kunyhó napjainkban, a Virág völgyben

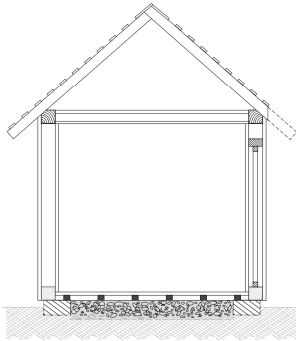
Az egyetlen helyiségből álló faépítmények a város határán túl épültek. (Feltételezhetően ilyen típusú házakban élhettek a brennbergi bányászcsaládok is.) A legkorábbi kerti kunyhók, faházak alaptípusára utal Grasel János ácsmester *Gartenhütte* terve a XIX. század közepéről. A házterv egy 12,5 m² alapterületű, deszkafalú nyeregtetős faházat mutat.¹⁴⁷ Az ácsmester különös gondot fordított az ablak- és ajtókeretek, valamint az ereszléc fűrészelt díszítésének bemutatására. A valódi épület nyílászáróinak aránya és elhelyezése valószínűleg eltért a tervtől.

A pallófalas házak alapozásaként egyetlen téglasort raktak, s erre fektették a talpgerendákat, majd a sarkokba eresztették a sarokoszlopokat, amiket felső végüknél koszorúgerendába kötöttek. A falakat függőleges deszkaborítással alakították ki. A favázat átlós viharkötőkkel, szélmelevítéssel erősítették meg minden oldalról, hogy bármely irányból érkező erős szellőkésnek ellen tudjon állni.

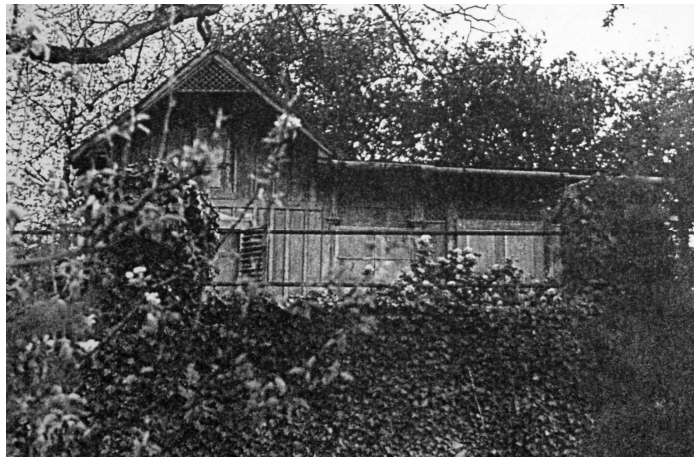
A Virág völgyben épült faházak különlegessége, hogy alapincézve épültek. Lejárát a faház belső teréből nyílt a padlóban elhelyezett ajtón keresztül. A téglafalú kerti kunyhóknál a pinceajtó a bejárathoz épített faverandáról nyílt. A pincefal tetejét élére állított téglasor zárta, s erre került a vízszintes talpgerenda. A talpgerenda anyagául, ha az épületre jobban odafigyeltek, akkor valamilyen masszívabb faanyagot, például tölgyet választottak, de a kisebb épületeknél fenyőt, sőt lucfenyőt is használtak erre a célra. A függőleges tartószerkezetek anyagánál már elfogadottabb volt a fenyőgerenda. A szerkezet összeállításában hagyományos ácskötéseket alkalmaztak.

¹⁴⁶ WINKLER, Gábor 2004. 384.p.

¹⁴⁷ WINKLER, Gábor 2004. 384.p.

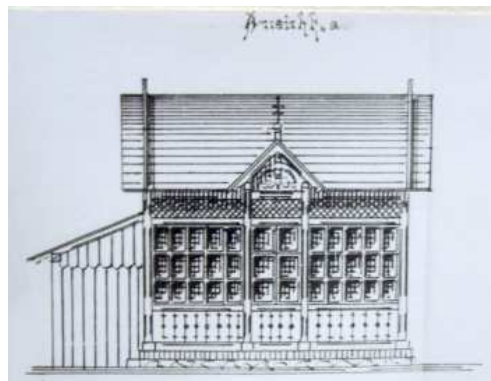

3.3. kép Deszkaborítású, vakkeretes fal (borított fal)

3.4. kép Panoráma u. 11.

A falak kialakításának két változata alakult ki: a borított fal és a bélésfal. A borított fal, viszonylag egyszerű megoldással készült, e szerint a favázat függőleges pallókkal vagy deszkákkal borították. Ha a faház hőszigetelése is fontos volt, akkor kétoldalt borított deszkafalat építettek. Az ilyen falfalakat valamilyen szigetelőanyaggal, homokkal, hamuval, fűrészporral is kitölthették. Sopronban hasonló megoldásról nincs adat, sőt a közelmúltban elbontott felsőlőveri pallófalas ház¹⁴⁸ is épp a két fal közötti szigetelés hiánya miatt vált a tulajdonos számára terhessé. Az épület szigetelését korábban a deszkafalak nádazásával és vastag bevakolásával próbálták javítani, de gazdaságosan kifűteni továbbra sem lehetett. Az olyan borított falak, melyek kétoldali deszkázással, kitöltő anyag nélkül készültek, egyszerű vakkeretes szerkezetek voltak.¹⁴⁹ Általánosságban elmondható, hogy a löveri nyári faházak ilyen vakkeretes pallófallal készültek.

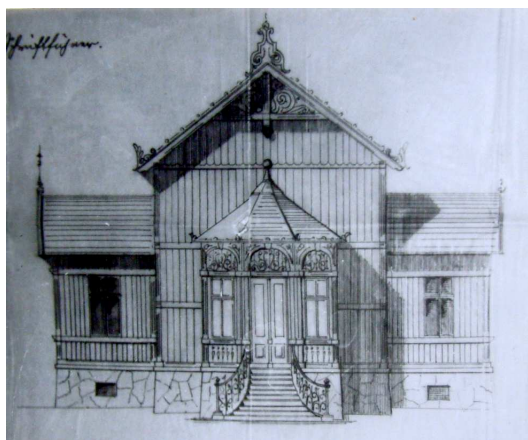

3.5. kép Pallófalas kerti épület üvegezett homlokzattal

¹⁴⁸ Galagonya köz 3. Elbontva: 1990-es évek elején

¹⁴⁹ Vakkeretes faváz, *skeleton frame*, a múlt századi amerikai faházépítésben hagyományos megoldásnak számított.

A függőleges deszkaborítás, jól védett az esővíztől, de erősebb favázat igényelt, mint a vízszintes típus. A szerkezetet legalább 1-1.3 méternyi távolságban hevederekkel kellett merevíteni, s ezekhez rögzítették egy-két szeggel a deszkákat. A deszkaborítások átlagos vastagsága 3-5 cm volt, felületüket legyalulták, s így gyorsabban lefolyhatott róluk az esővíz. A vastagabb deszkát szebben lehetett díszíteni, faragni, hornyolni. A függőleges illesztéseket és hézagokat lécekkel fedték el, vagy a deszka széleinek kihornyolásával tették esztétikusabbá. Akad olyan példa is, hogy a függőleges deszkák között szélesebb távolságot hagytak, amit 3-4 cm átfedéssel egy következő sor deszkával takartak el.

3.6. kép Pallófalas ház Schiller János 1892-es tervén¹⁵⁰

3.7. kép Szilvásy Márton „vadászkastélya” a bécsi dombon 1910

A bélésfal bonyolultabb, de lényegesen esztétikusabb épületasztalos munkát igényelt, – viszont csak egy rétegű falat alkotott, ezért inkább fűtetlen építmények falazataként használták. Lényege, hogy a deszkalapokat a vázak közé eresztették. A bélésfalak Sopronban többnyire függőleges deszkázattal készültek. A bélésdeszkák alsó végét a talpfába, felső végét a koszorúgerendába (v. süvegfába), a szélső deszkákat az oszlopok homyaiba eresztették. Ezt a műveletet közvetlenül a vázszerkezet felállítása után végezték. Horony helyett egyszerűbb befogást is alkalmazhattak (és Sopronban ez volt az elterjedtebb): ekkor a bélésdeszkákat szegezett profilécekhez rögzítették, vagy két lécz közé fogták. A deszkák között lévő réseket, illesztéseket, szintén profilozott lécekkel takarták el kívülről vagy mindkét oldalon. A hornyokat, a vízszintes gerendák közepén alakították ki, ez a megoldás csupán a kisebb méretű épületekre vonatkozott, mivel nagyobb szerkezetek esetében a szélmercvetés elengedhetetlen volt, és ekkor az átlós dúcok miatt a bélésdeszkákat a gerenda egyik oldalára kellett tolni. Hasonló, átlós merevítésű pallófalas építmény volt a régi Hubertusz lak. (3.7.kép)

¹⁵⁰ SL. XXIV. 9097, Villa Whittmann Károly részére

3.8. kép Hársfasor 23.

3.9. kép Hársfa sor 25.

3.10. kép Felsőlőver u. pallófalas toldalék

3.11. kép Felsőórházköz 2.. pallófalas toldalék

3.12. kép pallófalas toldalék

3.13. kép Felsőlőver pallófalas toldalék

A pallófalas házak felmérésében Hegedűs Péter végzett jelentős munkát 1997-ben. Általa pontosabb adataink vannak a löveri pallófalas építkezésekről, s ez több szempontból is kiegészíti a hagyományos soproni faépületekről alkotott általános képet. A Panoráma u. 11-es házon **(3.4.kép)** végzett kutatás alapján pontosan rekonstruálható a pallófalas soproni házak archetípusa.¹⁵¹ A löveri pallófalas házak – a virágvölgyi építményekhez hasonlóan – mindössze egy helyiségből álltak, négyzetes, átlagosan 3x3 méteres alapterülettel.

Alapozásként a legegyszerűbb technikát alkalmazták: egy sor élére állított, habarcsba rakott téglá, amire a talpgerendákat fektették, a sarkokon fecskefarkú beeresztéssel kötve. A szerkezet minden faeleme lucfenyőből készült. A gerendákat kívül helyezték a téglalap vonalánál, hogy a csapadék ne álljon meg rajta. A padlót homokba ágyazott párnafákra szegelték, s fűrészelt fenyőpallókat tompa illesztéssel helyezték egymás mellé. A talpgerendákra a sarokoszlopokat saját csapos kötéssel állították, s mivel nem használtak kitémasztó könyökfákat az oszlopok megtámasztásához, a külső és belső deszkaborítást a váz

¹⁵¹ HEGEDŰS, Péter 1997

felállításával egyidőben helyezték fel. A falat alkotó deszkaborítás tompa illesztéssel készül, az illesztési vonalakat külső takarólecekkal fedték. Az oszlopok befogását a földemgerendák alatti szemöldökgerendák is segítették, valamint ezeken toldották meg hosszirányban a deszkákat. Az ajtót a szemöldökgerenda és a talpgerenda közé építették be, s az ablakok a deszkaborításhoz voltak rögzítve csupán egy vékony káva segítségével. A földemgerendákat fecskefarkú beeresztéssel kötötték egymáshoz, majd csapos illesztéssel fiókgerendákat tettek rájuk, amiket alulról deszkákkal szegelték be. A tetőszerkezet kisebb szelvényű fűrészelt lucfenyő szarufákból készült, s dupla hódfarkú cseréphéjalást kapott.

Hasonló, kétoldali deszkaborítással és vakkeretes favázzal épültek a kisebb nyári lakok a Felsőlőverekben is. Pallófalas épület állt például a Galagonya köz 3. sz. alatt. A nyári lakot az 1990-es évek elején bontották el, s csak a munkálatok során derült fény a ház sokáig rejtve maradt szerkezetére. A kívülről vastag vakolatréteggel fedett falak eredetileg deszkaborítású vakkeretes favázzal készültek. A váz tábláit mindössze a két oldalra szegezett deszkaborítás, valamint az arra rögzített nádazás és vakolatréteg takarta.

Pallófalas szerkezetet előszeretettel alkalmaztak verandák építésekor, s a mellvédeket, a faváz alsó tábláit hagyományosan, függőleges elhelyezésű fűrészelt deszkalapokkal töltötték ki. A bélésdeszkák díszítése egyszerű, de mindemellett nagyon látványos és jellegzetes volt. (Bővebben: Faverandák c. fejezet)

3.14. kép Felsőlőver
(Felsőórházköz 2., részlet)

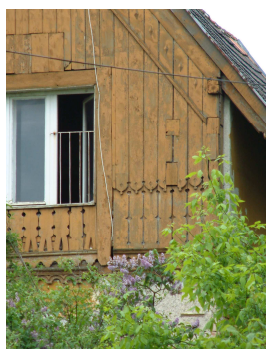
3.15. kép Virágvölgy
(Mély út 1., részlet)

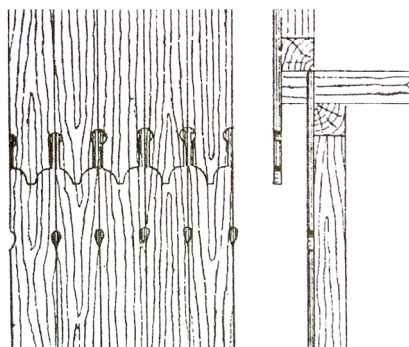
3.16. kép Felsőlőver
(Felsőórházköz 4., részlet)

Lábazati kialakítások

A pallófalas szerkezetek díszítése rendeltetésüktől függően különböző változatokat mutat. A kerti házak, kútházak kevesebb, míg a nyári lakok oromzatai hangsúlyosabb dekorációt kaptak. A párkánydeszkák, ereszlécek, gerendavégek faragott-fűrészelt ornamentikáit az ácsok vagy a helyi szokás szerint, vagy a tanult, ellesett minták alapján formálták meg, de akadtak olyan díszítőelemek, melyek a mesterember egyéni ízlésvilágát, gondolatait örökítették meg. (3.16.kép)

3.17. kép Deszkaborítás,
Villasor 22.

3.18. kép Deszkaborítás szerkezeti rajza

Pallófalas házakat idéző deszkaborításokra számos példa található a város területén. A deszkák elhelyezése, és a deszkavégek metszett díszítései nem sokban térnek el a faházakon alkalmazott eredeti megoldásoktól. A deszkaborítás illesztései, a sima vagy leélezett, kihornyolt lécek gazdagon tagolták az oromzatokat, deszkafalakat.

3.19. kép Villa sor 26.

3.20. kép Felsőlőver út 39.

3.21. kép

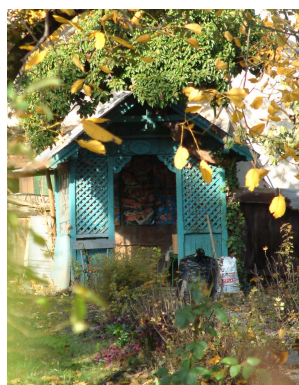
A túlnyúló szarufa- és gerendavégeket ívekkel, lépcsőzetes faragással „fogyasztották el”.¹⁵² Az oromzatok díszítéséhez tartoztak továbbá a hullámvonalban fűrészelt párkánydeszkák, amelyek találkozásait általában oromdísszel, fűrészelt deszkalappal zárták. Habár a korabeli famegmunkáló

¹⁵² HEGEDŰS, Péter 1997

eszközökkel, fűrészekkel nem jelentett akadályt az egyenes élek kialakítása, a díszítmények mégis csipkeszerű, hullámos-fodros kontúrvonallal készültek. Ennek oka nemcsak a kor ízlésének tudható be, hanem gyakorlati megfontolásnak is, a megfelelő helyeken való díszítéssel ugyanis a faanyag esetleges hibái könnyebben „kijelthetőek”, a további sérülések pedig kevésbé feltűnőek voltak.

3.22. kép Kerti kunyhó napjainkban, a Virág völgyben

3.23. kép Kerti kunyhó napjainkban, az Alsólőverekben

A XIX. században már szép számban álltak szőlőházak a löveri városrész szőlődombjain. A város északi oldalán húzódó Virág völgyben is hagyományosan csak szőlővel beültetett területek voltak. Itt a XIX. században kezdődött el a szőlők részleges kivágása, valószínűleg a filoxéra pusztítása miatt, s megkezdődött a gyümölcsös kertek kialakítása. Az 1857/58. évi telekkönyvben számos telek kertként van feltüntetve. Egy 1900 körül készült felmérés szerint a terület többsége már kert, melyeken kerti ház és gazdasági épület állt.¹⁵³

A XIX. század közepén a soproni romantikus kerti házainak jelentős részét Hild György és Handler József tervezték. A kis kerti épületek az ún. „*lusthaus*”-ok a soproni építészet különleges, egyéni ízű alkotásai; közülük a legkorábbiak még a barokk korból származnak. A kis méretű, pihenésre, szórakozásra szolgáló épületek tervezésénél a hagyományok alig kötötték az építőmesterek kezét, ezért is találunk közöttük egyéni, kísérletező alkotást.¹⁵⁴

¹⁵³ Sopron Virág völgy és környezete szabályozási terv, helyi építési szabályzat 1999. Meander Sopron Építész Iroda. 7.p. ; vö.: SZABÓ, Jenő 1984. 23.p.; és SZABÓ, Jenő 1986. 4.p.

¹⁵⁴ Balfi kapu történeti kisházai: Schlipper Thor; SL. Bau Coon. 46. jkvi. sz. 1850. – Georg Hild kerti ház (*lusthaus*); SL. Bau Coon. 35. jkvi. sz. 1846. – Georg Hild; SL. Bau Coon. 10. jkvi. sz. 1848. – Georg Hild; SL. Bau Coon. 32. jkvi. sz. 1849. – Joseph Handler; SL. Bau Coon. 29. jkvi. sz. 1849. – Handler József; SL. XXIV.3904 –1855 – Handler József; SL. XI. 3539 s és s# 1825 – Martin Hasenauer

A Virág völgyben a soproni középosztálynak, polgároknak, iparosoknak, tanítóknak volt kertje, ahová nyaranta kijártak. Jóllehet a Bécsi domb napperzselt lejtői nem voltak olyan közkedveltek, mint a Lőverek erdős, ligetes hegyoldalai, mégis sokan töltötték a nyarat a városhatárhoz közeleső területen. A szőlőskertet és szántókat gyümölcsöskertté alakították át, s csinos kisházakat emeltek rajtuk. Naplójában Kummert Lajos így írja le szülei virágvölgyi nyaralóját. *„A kert közepén egy kőlapra faházat építettek. Rajta nyitott veranda, egy szoba, egy kis konyha, ahol tűzhely áll. A szobából lefelé található egy kis pince ajtóval, ami az élelmiszerek hűtésére szolgál. A ház cseréppel fedett.”*¹⁵⁵ A szőlődombokon csak ehhez hasonló kisebb kunyhók, kerti házak épültek. Vízellátás híján úgysem lehetett helyben borászattal foglalkozni, s kutatát ásni is rendkívül költséges lett volna ezen a területen. Tehát más bortermelő vidékekkel ellentétben (úgy mint Pécs vagy Eger) a virágvölgyben nem épültek prészházak. Régi hagyomány szerint a megtermelt szőlőt a Belvárosi „poncichter” utcákban (Rózsa-utca, Balfi-utca, Ruckherzu és Wieden pincéiben) dolgozták fel.¹⁵⁶ A szőlőkerti faházakban mindössze a szerszámokat őrizték, s az apró pincék hűtésében a napi élelmiszert tárolták.

A pallófalas nyári lakok az 1990-es évek végére szinte nyom nélkül eltűntek a Virágvölgyből. A pallófalas kerti épületek romantikája mégsem a múlté, napjainkban ismételten feltűnt a régi hagyományokat felelevenítő faházépítészeti, s a gyümölcsös kertek hangulatos színfoltjaivá válnak.

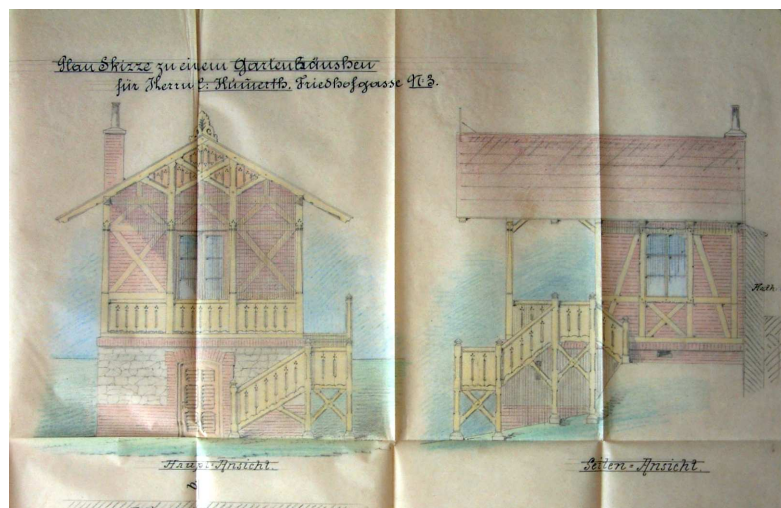
¹⁵⁵ VARGA Imréné 1999. 35.p.

¹⁵⁶ „...egymásután fordulnak ki a „poncichter”-utcák kapuin a szekerek. Hordók, kádak, puttonyok és vödörök közt ott kuporog az egész háznép nagyanyástól, unokástól az ülődeszkákon és a szekéroldon s indul kifelé, az északi határba, a soproni gazdapolgárélet legszebb ünnepére, a szüretre. ... Este aztán a Szent-Mihály felől csilingelve jönnek a szekerek nyikorgó kerekkel, maszatos arcú gyerekekkel, szőlővértől piros hordókkal és hozzák a városba a „Burgundit”, a „Fertő-mentit”, a „Soproni kékfrankost” és a mustnak illatát, amely a Várkerület nagy ívének kivilágított üzletsora előtt összevegyül a sültgesztenye meleg illatával. A Rózsa-utca, Balfi-utca, Ruckherzu és Wieden pincéiben pedig megindul a szőlőprés, a must gyilkos forrongása, megszelidítése és borrá válása.” BECHT Rezső: Soproni évszakok. Ősz. 1938. II. évf. 5–6. sz.

3.2. FAVÁZAS TÉGLAFALAK

A XIX. század közepén, elsősorban angol és német hatásra, új épület-ideál alakult ki a nyugat-európai építészetben. Megszületett a romantikus vidéki házak eszméje, melynek egyik irányzatát a motívumgazdag favázás nyári lakok képviselték. Az épületek karakterét a középkorból már jól ismert favázás építési mód (Fachwerk) határozta meg. A szerkezet használata elsősorban a fában gazdag európai országok építési gyakorlatában volt jelen. Népszerűsége azonban a XIX. században oly mértéket öltött, hogy Európa és Észak-Amerika egyéb területein is hamar elterjedt.

A favázás téglaházak Sopronban is rendkívül gyorsan közkedvelté váltak, s főleg a város déli területein, a gyümölcsöskertek, fenyvesek árnyékában jelentek meg. A favázás szerkezetek szépsége abban rejlett, hogy a váz és a kitöltő részek nyers anyagszerűsége önmagában is dekoratív hatással bírt, s elfedése nem volt szükséges. A felület ritmusát, az anyagok kontrasztját hangsúlyos színezéssel még erőteljesebben lehetett fokozni. Favázás téglafalazattal épültek Sopronban a kisebb nyaralók, kerti lakok, emeletes villaépületek felső szintjei, de épült hasonló szerkezettel a városban vendéglő, fényképésműterem vagy éppen gyárépület is.

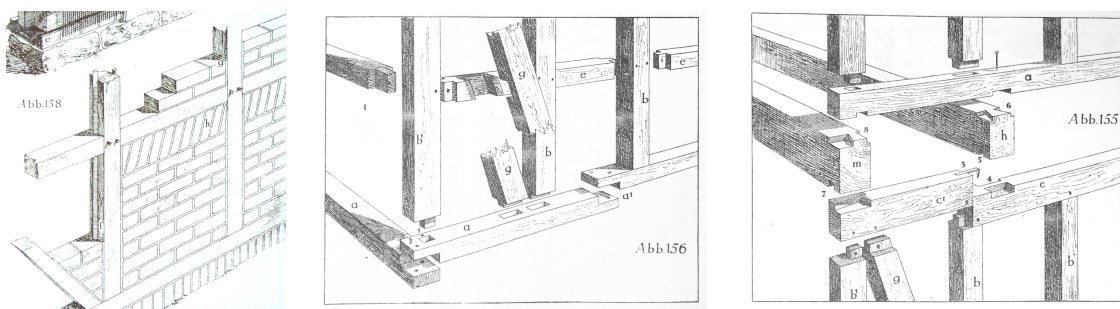

3.24. kép Handler József, 1872

Favázás téglaházak tervei főként az 1870-es évek után benyújtott építési engedélyek között szerepelnek, de legnagyobb számban az 1890-es években, és a századfordulót követően fordultak elő. Az építésre vonatkozóan a korabeli engedélyezési tervek meglehetősen

sok adatot tartalmaznak, s az építési szokásokra vonatkozóan egységes képet mutatnak. A hasonlóság leginkább az alapozás és a függőleges tartószerkezet tekintetében jelentős.

Már az 1870-es évek Iparkamarai Főjelentései közt is szerepel néhány megjegyzés a favázás téglaházak alapozására és szerkezetére: „Az összes épületek alapjára kövek használtattak...Az úgynevezett löver-kertekben két épület téglával kitöltött kapocsfallal lett felállítva.”¹⁵⁷

3.25. kép Favázás téglafal szerkezeti felépítése

A soproni építési gyakorlatot azonban legrészletesebben a századfordulón épült Erzsébet-kerti vendéglő költségvetési iratanyaga tárja fel. A korabeli feljegyzések rendkívül pontosan rögzítették az épülethez és a favázás szerkezetekhez felhasznált anyagokat és technológiákat. A leírás jó támpontot szolgáltat a hasonló módon épült löveri házak szerkezetének megismeréséhez.

Ezek szerint az alapzat terméskőből és téglából álló vegyes falazatként készült: a kiegyenlített kősor után három – fehérmészhabarcsba ágyazott – téglasor következett. Az oszlopok alá jobb minőségű, (magas hőfokon égetett) téglából álló sor került. A szerkezet lábazata voltaképpen hasonló volt a pallófalás épületekéhez, csak a favázás téglafalanknál magasabbra, 0.6-0.8 m-re, falaztak. A habarcs nélkül rakott száraz kőfal és az égetett téglából álló kötött réteg, a talpgerendának egyenletes, vízszintes alapot adott, ami kellő magasságban volt ahhoz, hogy a felcsapódó nedvességtől védje a szerkezetet. Minél magasabb alapfalat alakítottak ki, annál tartósabbá vált a szerkezet. Több löveri épületnél is az alsó szint hagyományos módon, téglafalazattal épült, s mindössze a védettebb felső szint vagy emeleti ráépítés volt favázás.

(3.26. kép)

¹⁵⁷ Iparkamarai Főjelentés 1878. 136.p.

3.26. kép Faváz emelet. Villa sor 10.

Általánosan elterjedt gyakorlat szerint a talpfa egy kissé előbbre állt a téglasorhoz képest, hogy a vizet elvezesse, s ne maradjon pangó nedvesség a repedésekben. A felcsapódó csapadéktól azonban ez a megoldás nem védett. A soproni példák is azt mutatják, hogy az alacsony lábazatra helyezett talpgerendákat egy kiálló téglasor vízorrként védte. (3.27. kép) A kő lábazat és a fagerenda között rakott 1-3 téglasor, vagy 2-3 cm magas kőlap megakadályozta a nedvesség átszivárgását. A századfordulón a talpgerendát már szokás volt betonlapra fektetni, amelyre vékony aszfalt vagy cement réteg került a jobb vízszigetelés érdekében.

A **faváz** három fő alkotórészből, vízszintes, függőleges és átlós gerendákból állt. A vázszerkezet térközeit, a táblákat, a gerenda vastagságának megfelelő téglával töltötték ki. Vízszintes alkotó részek voltak a küszöbfa (talpgerenda v. talpfa), heveder, és koszorúfa (süvegfa). Függőleges részek: oszlopok (szárfa v. sasfa). Átlós elemek: dúcok, (viharkötők). Valamennyi rúdelem kapcsolata hagyományos, ácsszerkezetű kötésekkel készült, a váz közeit égetett téglával falazták ki. A vázszerkezet vörösfenyőből, lucfenyőből vagy tölgyből készült.

A **vízszintes**, egymással párhuzamos gerendák a szerkezet oszlopait kötötték össze: a küszöbfa alul, a heveder közepén, a koszorúfa felül rögzített.

A **küszöbfa** képezte az egész szerkezet alapját, ezért erősnek, tartósnak, a csapadékkal szemben is ellenállóbbnak kellett lennie. Gyakran nem is fenyőből hanem tölgyből készült, s keresztmetszete is nagyobb volt a többi gerendánál: 16-18 cm. A külső falak küszöbfái különösen ki voltak téve a nedvesség károsító hatásának, ezért a gerendát geszt felével lefelé fordították,

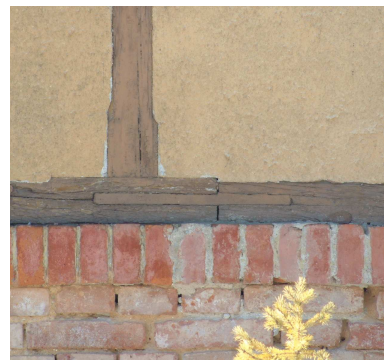
hogy óvják a korai tönkremeneteltől.¹⁵⁸ A küszöbfa a fal teljes hosszát alátámasztotta. Ha a gerenda rövidebb volt a falnál, megtoldották. A löveri házak küszöbfáit ácskapocccsal rögzített merőleges bütüllesztéssel hosszoltották. **(3.29. kép)**

3.27. kép Felsőórház köz 4. (részlet)

3.28. kép Csalogány köz 33. (részlet)

3.29. kép Hársfasor 25. (részlet)

Könnyű falaknál a talpfát csappal vagy tiplivel is rögzíthették a lábazathoz, hogy vetemedését megakadályozzák. A svájci típusú házaknál a sarokkötést kettős csapozással is megoldhatták, ami a gerenda túlsó oldalán kinyúlt, s melyeket faszegekkel állandósítottak. A soproni példák ennél jóval egyszerűbb megoldást mutatnak: bizonyos helyeken szimpla sarokátlapolást, tiroli kötést (ferdén metszett sarokátlapolást), vagy ollós csapozást alkalmaztak. Az illesztések, és a talpfák végeit rendszerint vékony, díszítés nélküli, deszkával takarták el. **(3.30 – 3.31. kép)** Az alapfalon körbefutó küszöbfába 0.80 – 1.60 m távolságra oszlopokat állítottak, amiket felül a koszorúfába kötöttek.

3.30. kép Hársfasor 23. (részlet)

3.31. kép Panoráma u. 8. (részlet)

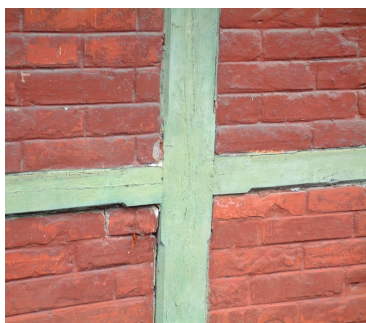
Deszkaborítású talpgerendák

¹⁵⁸ SOBÓ, Jenő 1898. 412.p.

A **hevederek** oszlopokba csapozott kisebb gerendák voltak, vastagságuk legtöbbször megegyezett az oszlopokéval, de magasságuk kisebb volt. A hevederek az oszlopközöket táblákra osztották, kialakítva a nyílások vízszintes határvonalát. Az ablakok alsó gerendái voltak a „könyöklő-hevederek”.

3.32. kép Felsőórház köz 4. (részlet)

3.33. kép Csalogány köz 33. (részlet)

3.34. kép Hársfa sor 25. (részlet)

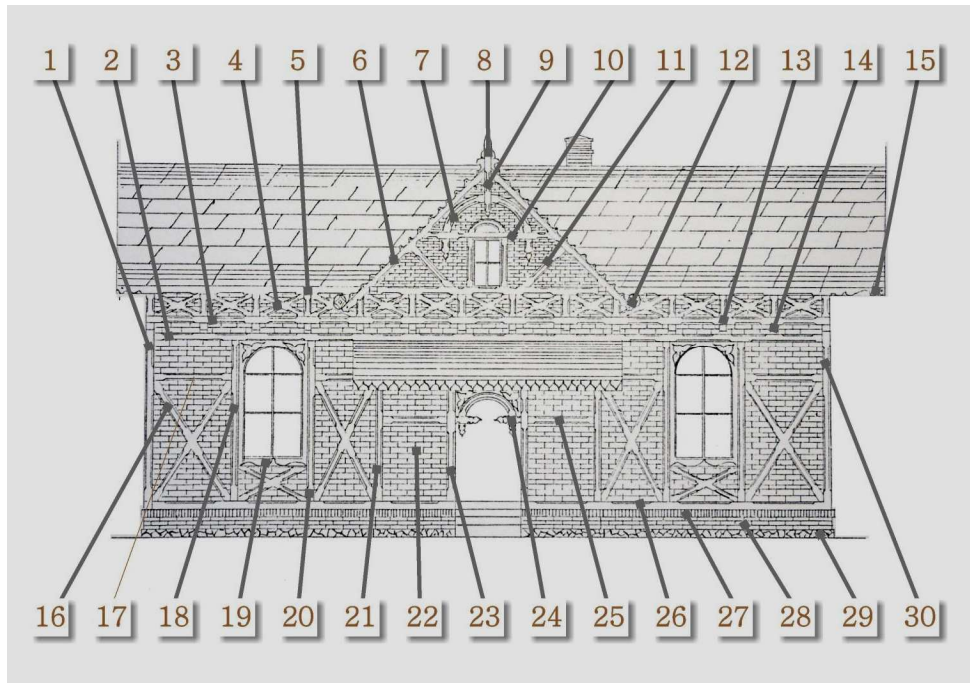
Hevederek kapcsolatai

A **koszorúfa** a küszöbfával és hevederekkel párhuzamosan futó gerenda volt, amely az oszlopok fejeit kapcsolta össze, s a falat felülről zárta le. Földszintes épületeknél a mennyezetgerendák alátámasztására szolgált. Szélessége megegyezett az oszlopokéval, magassága igénybevételtől függően 16-20 cm volt.

Az **oszlopok**, **szárfák** (**sasfák**), a falak kereszteződésénél lévő **kötőoszlopok**, és **sarokoszlopok** a tartószerkezet **függőleges** elemei. Vastagságuk a rájuk nehezedő terheléstől és a fal vastagságától függően rendszerint 15-20 cm volt. Az oszlopbeosztás a fal hosszától és a nyílások számától, méretétől függően 1.00-1.5m körül alakult, de a vihartetőknél valamelyest nagyobb távolságokat is hagyhattak. Építéskor először a **sarokoszlopokat** helyezték el, majd az ajtó- és ablakok oszlopait (**ajtó- és ablaksasok**) és az elválasztó falak kötőoszlopait rendezték el. A homlokzat egyenletes felosztása fontos szempont volt, ezért olykor az elválasztófalak kötőoszlopait – ha megbontotta volna a homlokzat ritmusát – nem a főfalba kötötték, hanem **vakoszloppal** váltották ki, amit a fal belső oldalára helyeztek, s a homlokzat felől nem látszott. (Schármár, 1898)

Az oszlopok méretét rendszerint a téglakitöltés vastagságához szabták, ami fél téglát volt. A sarokoszlopok nagyobb terhelésnek voltak kitéve, ezért vagy nagyobb keresztmetszettel, vagy pedig erősebb faanyagból, tölgyből, készültek. Az oszlopokat csapozással állították a küszöbfába, sarokoszlopoknál pedig a csapozás a küszöbfák lapolásán függőlegesen haladt át.

Az oszlopok magassága minimum 2.80-3.00 m volt. A lakóhelyiségek legkisebb belmagasságát („űrmagasságát”) a korabeli építési szabályzat 2.80 méterben határozta meg.¹⁵⁹

1 sarokoszlop	11 dúc	21 kötőszlop
2 koszorúfa	12 ereszvírág	22 tábla (téglakitöltés)
3 küszöbfa (felső)	13 rövid oszlop	23 ajtóoszlop /ajtósas
4 „andráskereszt”	14 mennyezetgerenda (bütü)	24 köríves szemöldökgerenda
5 vízszintes ereszdeszka	15 ereszdeszka	25 heveder
6 ereszdeszka (homlokdeszka)	16 viharkötő, keresztmervítés	26 küszöbfa
7 köríves gerenda	17 heveder	27 élére állított tégl sor
8 taréjcsúcs, taréjvirág	18 ablakoszlop /ablaksas	28 tégl alap
9 függőoszlop	19 könyöklőheveder	29 terméskő alap
10 torokgerenda	20 ablakoszlop /ablaksas	30 sarokoszlop (sasfa)

A gerendarács **átlós** merevítésére használták a *dúcot*, *viharkötőket*. Ezeket a gerendákat leginkább a hosszabb falak esetében, valamint nagyobb táblakon és az ajtók, ablakok közötti mezőkben alkalmazták. A dúcok mindig egymás felé dőltek, hogy bármely irányból érő szélnyomásnak ellen tudjanak állni. Vastagságuk megegyezett az oszlopokéval, de szélességük valamelyest kisebb volt, mivel az átlós helyzetben a gerendák optikailag szélesebbnek tűntek. A keresztmervítés nemcsak praktikus, de esztétikus kiegészítése is volt a faváznak, s idővel már

¹⁵⁹ SL. X. 171/ 906. hivatkozás az 1823. évi szabályrendeletre

nem is merevítőelemként, hanem díszítésként használták. Ezek a dúcok azonban abban különböztek, hogy nem a koszorú, vagy küszöbgerendába csatlakoztak – ahogy az megfelelt volna a szerkezet szilárdsági követelményeinek – hanem a hevederekhez vagy az oszlopokhoz, ami által inkább gyengítették a rácszatot.¹⁶⁰

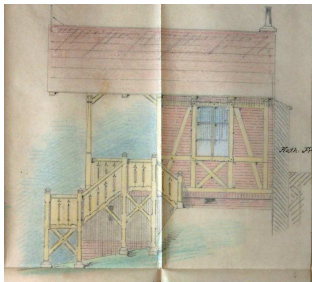
3.35. kép Felsőlőver 42.

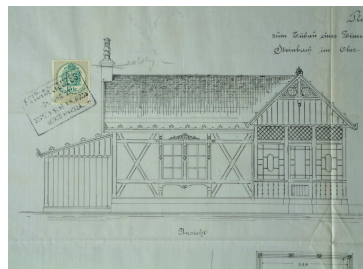
3.36. kép Felsőórház köz 4.

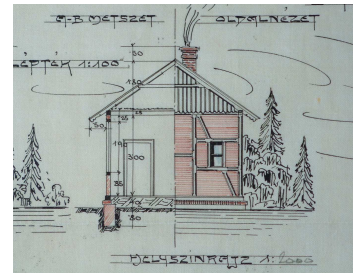
3.37. kép Csalogány köz 33.

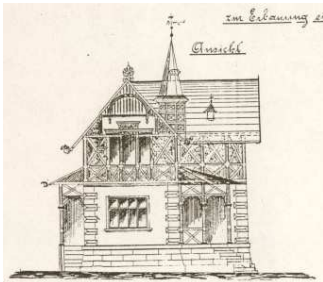
3.38. kép Temető u. 3.

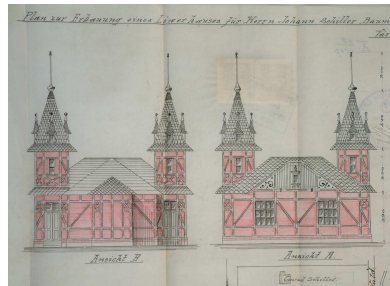
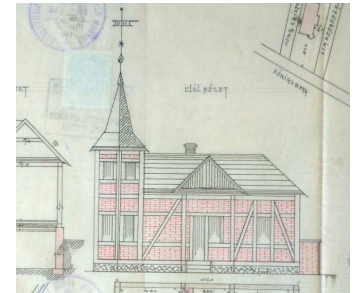
3.39. kép Felsőlőver

3.40. kép Csalogány köz 33.

3.41. kép Villa sor

3.42. kép Villa sor¹⁶¹

3.43. kép Virágvölgy

A favázás szerkezet gerendaelemei között kisebb nagyobb területek, ún. **táblák** jöttek létre. A gerendák közötti terület 1.5 –2m²-nél nem volt nagyobb. A táblák vastagságát a falazóanyag

¹⁶⁰ SOBÓ Jenő 1898. 418.p.

¹⁶¹ Schiller János a villaépületet saját részre tervezte, de az építkezés befejezése előtt elhunyt. „ az építkezés még nincs befejezve, hanem tovább folyik felszólítjuk] néhai Schiller János örököseit, hogy jelzett építkezéshez szakértőt nevezzenek meg és azt a mérnöki hivatalnál jelentsék be,“ 1908. május. SL. X.58/907

mérete határozta meg, s ez rendszerint 15 cm volt, ami egy fél téglának felelt meg¹⁶². Sopronban azonban ennél nagyobb méretű téglát használtak, s így a favázás téglaházak falvastagsága 18 cm volt. Például Az Erzsébet-kerti vendéglő építési dokumentumaiból tudható, hogy a faváz tábláit úgyszintén 18 cm vastagon falazták ki, s két oldalon vulkapordányi homokból készült vakolatanyaggal vakolták be. Ez a megoldás és falvastagság a löveri nyaralóházakra is jellemző volt. Példaként a Galagonya köz 4. sz. alatti favázás villa említendő, amelynek bontásakor hasonlóan nagyméretű téglák kerültek elő, s a téglatáblák vastagsága szintén 18 cm volt.

A színezés általában az architektúra „logikáját” követte. A favázat mélyzöld vagy barna festékekkel mázolták le, a téglák kitöltést vörös festékekkel vagy fehér mészhabarccsal fedték, de gyakori volt a drapp és sárgaszínű vakolat is. A lábazat világosszürke vagy fehér habarccsal kapott, s díszítő szegély gyanánt az élére állított téglasor vörösen maradt. Az oromzati díszek fából készült szerkezetekhez, verandákhoz hasonlóan zöld vagy barna színt kaptak. Ritka volt a bonyolultabb színezés. Kivételt képez például a Szent Margit u. 4. épület oromzata, vagy a Villa sor 24. verandája.

¹⁶² SOBÓ Jenő 1898. 414.p.

3.3. FAVÁZAS TOLDALÉKOK – FAVERANDÁK

„Abban a századeleji világban este a verandákon, a petróleumlámpa fénysátrában összegyűlt vacsorázni a család: a gyerekek, az egész napi szilaj játék fáradtságában, a szülők, a napi gondokat levetettek derűjében.”¹⁶³

A soproni – löveri – faverandák tudományos értékű felmérése Winkler Oszkár vezetésével kezdődött el a Soproni Egyetem Faipari Karán az 1970-es évek elején. Ekkor két fontos tanulmány is született, melyek a meglévő – s azóta már nagymértékben módosult – állapotokat dokumentálták, egy veranda teljes szerkezeti felmérésével.

A XIX. század végén épült soproni nyaralóépületek, külvárosi szabadon álló lakóházak, és egyes belvárosi épületek gyakori sajátossága volt a faveranda, amely különféle alaprajzi és szerkezeti változatokkal csatlakozott az épülethez, s funkcióját tekintve is különféle volt. Napjainkra jelentősen megfogyatkoztak, legtöbbször ezek a favázás szerkezetek estek áldozatul az épületek átalakításainak, szakszerűtlen átépítéseinek. A házakkal együtt öregedő, korban megegyező faveranda rendkívül ritka. Winkler Oszkár már 1970-es évek elején felhívta a figyelmet arra, hogy a soproni ács. ill. asztalosipar művészi értékű termékeinek „dokumentálása, számbavétele, egyes értékesebb példányok felmérése vagy rekonstrukciója sürgető kultúrtörténeti feladat”, s hallgatóival egyedülálló, rendkívül értékes összeírást, dokumentációt készített az akkori állapotokról.¹⁶⁴

A veranda átmenetet teremtett az épület és a kert természetes közege között, egyfajta önálló „kontrasztter” volt, szerencsésen ötvözve a kint és a bent előnyös tulajdonságait. Védelmet nyújtott a csapadéktól, tűző naptól, anélkül, hogy elvesztette volna a természettel, s a kerttel való kapcsolatot. Nyáron szellős teraszként, az év többi részében pedig télikertként hasznosították. Eltérő rendeltetése volt a főbejárat valamint a kert felőli oldalon elhelyezett verandának. Míg a főbejáratot keretező fakubus jórészt reprezentatív szerepet töltött be, addig a kert felőli építménynek inkább bensőségebb, a családi élethez közelebb álló funkciója volt. Nemcsak a ház és a kert lágyabb átmenetként működött, hanem az étkezés, pihenés, szórakozás színteréül is szolgált. Lehetőségeit leginkább nyáron lehetett kihasználni, mikor a lakók naphosszat kinn tartózkodhattak a szellős verandán, védve a tűző naptól és a csapadéktól.

¹⁶³ BECHT Rezső 1969. 126.p.

¹⁶⁴ HARGITAI József: Soproni lakóházak faverandái a századforduló idején. 1972, (Nyugat-Magyarországi Egyetem. Építéstani Tanszék. Diplomamunka: Z72/3) JÓZSA Béla: Soproni lakóházak faverandái a XIX. sz. végén. (Nyugat-Magyarországi Egyetem. Építéstani Tanszék. Diplomamunka: Z71/4)

A lakóházakat övező zöld zóna, beleértve a teraszt és a verandát a család magán-szférájának speciális helyszíne volt. A verandák társadalmi szabadságot is nyújtottak; a mindennapi életben élesen elhatárolódott a nők és a férfiak fizikai mozgásteret. A XIX. századi középosztálybeli család életében a nyaralóház kertje volt az egyedüli térség, ahol a két nem tagjai közel egyenrangú félként lehettek jelen.¹⁶⁵

Európában a verandák elterjedéséhez nagyban hozzájárult az orvosok véleménye is, mivel egészségesebbnek vélték a régi sötét zárt belvárosi lakásoknál. Pasteur kutatásainak köszönhetően 1870 után a tisztaságszeretet új tudományos megerősítést nyert.¹⁶⁶ Többek között ekkor kezdődött el Magyarországon a népegészségügyi program (1876),¹⁶⁷ ami elindította az új tudományos egészségközpontú felfogásnak megfelelő építkezési kultúra kibontakozását. Elterjedté vált az a szemlélet, hogy a nagy ablakokon beáradó napfény baktériumölő hatású, s meghonosodtak a levegő, a fény és tisztaság új normái. A verandák és tornácok ráadásul egy önálló zónát hoztak létre a ház és környezetének egymásra hatásából, lehetővé téve szabad és kötetlen formáját a természettel való összefonódásnak, és ennél fogva a faverandás épület az új életmód hirdetőjévé vált.

Köznap értelemben a veranda a házzal szervesen egybeépített, de a ház vonalából rendszerint kiugró, oszlopos vagy üvegezett, szobaformájú helyiség, mely előtérként vagy szellős pihenőhelyül szolgált.¹⁶⁸ A veranda leginkább a nyári étkező szerepét töltötte be, ezért rendszerint a konyha közelébe épült. A lövéri életmódhoz olyan szorosan hozzátartozott, hogy akadt épület ahol a faveranda mellett a ház többi része (szoba, konyha, kamra) valósággal eltörpült, mivel a pihenés céljára épített díszes faépítmény, az épület közel egyharmadát tette ki.¹⁶⁹ (Az ilyen eset azonban meglehetősen ritkának számított, mert általában a veranda mindössze kiegészítő szerkezeteként

¹⁶⁵ GYÁNI, Gábor 45.p.

¹⁶⁶ MUMFORD. 440.p.

¹⁶⁷ GÉCZY Nóra 17.p. Az 1876: XIV. sz. a közegészségügy rendezéséről szóló törvénycikk a magyar egészségügy múltjának legjelentősebb jogszabálya, mely többek között pontosan meghatározta az egészségügyi létesítmények építési normáit. A törvénycikk nemzetközi viszonylatban is jelentős alkotás, amely az akkori időkben hozott angol és svéd törvényeket is túlhaladva, egységbe foglalta az egészségügy legkülönbözőbb ágait.

¹⁶⁸ A népi építészetben is ismert, mint fedett tornác (ámbitus), vagy folyosó. A díszesebben kiképzett magyar vidéki nemesi lakóházak egy része egészen a XVIII. századig fából épült, kő alapépítménnyel és faragott fatornáccal, az ún. tűzesházzal. Ennek a típusnak az alaprajzi elrendezését a székely parasztház őrzi. A XIX. század elejétől alakult ki a kúriák klasszicizáló stílusú, ismertebb típusa, a homlokzatán oszlopokkal, portikusszal vagy fatornáccal díszített földszintes vidéki lakóház. MOLNÁR-NÉMET-VOIT 1961.

¹⁶⁹ SL. XXIV. 8691. 1887. Boór Károly

volt jelen. Az épületek és a verandák egymáshoz viszonyított aránya között nem mutatkozott törvényszerűség, mert ezek elsősorban az építető igényei és a helyi adottságok szerint alakultak.)

A XIX. századi faverandák nagyon jellegzetes és értékes kézműipari alkotások, s azáltal, hogy szerkezetük nagymértékben variálható volt, rendkívül elterjedté és népszerűvé váltak. A nyitott alaptípus faoszlopai közé szabadon lehetett illeszteni levehető farácsokat, díszesen faragott deszkatáblákat, színezett üvegfelületeket, vagy nyílászárókat. A verandák szerkezete egyszerű rendszert mutatott; a nyílások elosztása, mérete az építészeti koncepció részeként sohasem volt túl bonyolult. Amitől igazán izgalmassá váltak az olyan apró részletekben rejlett, mint a rafinált gerendahornyolás, vagy az egyformára formált deszkalapok ritmusa, a különböző finomságú fűrészelt háromszöglapok, profilizott lécek, csúcsdíszek, fagombok.

A vázszerkezet csupán egy lehetőség volt arra, hogy megfelelő tartalommal megtöltve hatásos építészeti eszközzé váljon. Az üveg alkalmazásával a kelléktárba olyan új anyag került, ami alapjaiban változtatta meg a veranda funkcióját. A zárható, de napfényes helyiség, – a benapozás előnyeivel és hátrányaival együtt – egész évben használható, védett és hangulatos átmeneti teret hozott létre. Az osztott táblák könnyed raszterét színes üveglapok tették játékosná, s ez a kombináció vitathatatlanul dekoratívnak bizonyult.

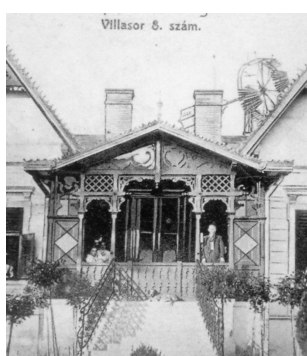
Idővel szinte minden épület verandával épült, még az olyan nyaraló is, melynek stílusától ez teljesen idegen volt. pl.: Ullein József klasszicista stílusú villaterve faverandával.¹⁷⁰

A verandáról sokszor elhangzott, hogy több funkciója volt: lehetett nyáron terasz, télen télikert, raktár vagy szélfogó. Szerkezetében is kialakultak bizonyos változatok: megkülönböztetünk nyitott és zárt típusokat, földszintes és emeletes szerkezeteket, valamint oldalaik száma szerint egy-, kettő-, három- vagy négyhomlokzatú verandákat.

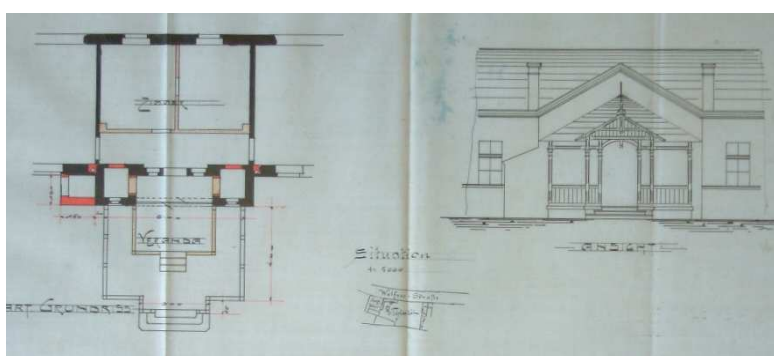
A soproni verandák korai típusa a kerti lakok elterjedésével, az 1860-70-es években alakult ki. Jellemzője a nyitott, háromosztású, szimmetrikus formálás, a gazdagon megmunkált, faragott fa oszlopfejezetek, gyalult tartóoszlopok és fűrészelt deszkabetétes mellvéd. A nyitott veranda-megoldás elsősorban Handler József terveiben szerepelt, aki következetesen csupán ezt az egy alaptípust alkalmazta. **(3.24.kép)**

¹⁷⁰ SL. XXIV. 8723. 1887. (Id.: *Melléklet*)

A veranda 1885-ben még ritkának számított a Lőverekben, ezt mutatja a korabeli házjegyzék, amelyben külön volt feltüntetve, a megjegyzés rovatban, ha egy-két házhoz ilyen építmény is tartozott. A verandák nyitott típusa, a szellőző veranda, fokozatosan vált zárt szerkezetté. Eleinte levehető farácsos paneleket szereltek az oszlopok közé, később a hideg beálltával nyílásait bedesztkázták, vagyis „téliestítették”. A tervek tanulsága szerint a nyolcvanas évek végéig alapvetően nyitott verandák készültek¹⁷¹, s csupán az 1890-es évektől terjedt el az üvegezett, eredendően is zártra tervezett típus. Átmenetet képeztek az üvegezéssel, lécráccsal félig lezárt szellőző verandák.

3.44. kép Faráccsal és üveggel kombinált nyitott szerkezet

3.45. kép „Dupla veranda”, Balfi út 19., Schneider Márton 1909.

Az 1880-as években a nyitott típus mellett egyre gyakoribbá vált a zárt, farácsos vagy üvegezett homlokzatú szerkezet. A zárt veranda egyes nappali funkciókat is ellátott, ugyanakkor az üvegezett felületeken keresztül a táj felé is nyitott maradt, s ezáltal a védett, hátrahúzódó szemlélődést tette lehetővé.

A verandák, mint a bejárathoz kapcsolódó előépítmények, elsősorban szélfogók voltak, s a fa szerkezet egy átmeneti klímájú helyiség része volt. A fűtött helyiségek meleg, száraz s a külsőtér hűvösebb, párásabb levegője a szerkezeten belül kiegyenlítődt. A verandát nem fűtötték, s ezzel az érzékeny faszervezet kevésbé volt kitéve a váltakozó hőmérsékletből adódó károsodásoknak. A zárt veranda fűtése egyrészt nem lett volna gazdaságos, másrészt viszont tűzveszélyessége miatt a magánépítési bizottság is szigorúan tiltotta. Sárossy József 1903-as

¹⁷¹ A tervrajzokon a nyílásméreteket csak az 1880-as években jelentek meg, de ennél részletesebb vagy több információ feltüntetése (parapet, káva, stb. mérete) ebben az időszakban nem volt jellemző. Az építőmester a tervet egy kartonlapra, vagy pauszra tetszőleges méretű léptékben rajzolta fel, amihez (bécsi méretezés szerinti) léptékvonalat húzott.

esetéből¹⁷² kiderül, hogy verandájának engedély nélküli fűtéséért a rendőrségen kellett felelnie, s a szabálytalanul létesített fűtőcső eltávolítását személyesen a rendőrfőkapitány ellenőrizte.

A kétféle megoldás különös ötvözetét képezi a Schneider Márton által tervezett „dupla veranda”, amely egy nyitott és egy zárt típus összeépítéséből jött létre. **(3.41. kép)** Az alaptípusok rendszerén túl egy-két veranda különleges építészeti, szerkezeti megoldással készült. A Balfi út. 20. lakóépületének középtengelyébe helyezett kettős verandaépítmény matrjoska módjára egymásba épülő szerkezetből állt. A Schneider Márton műépítész által tervezett épületbővítmény 24 m² alapterületének külső szerkezete nyitott faváz, gyalult metszett gerendákkal teraszként funkcionált. A belső 6m²-es veranda üvegezett konstrukció, valószínűleg télikert, szélfogó volt.

A faverandát legtöbbször az épület rövidebb homlokzatához illesztették. Az előépítmény csupán a homlokzat egy részét foglalta el, előfordul bizonyos esetekben, hogy a fakonstrukció a fal teljes hosszára illeszkedett. A verandák tetőszerkezetei közel fele arányban egybeépültek, vagyis közös egységet alkottak az épület tetőszerkezetével, s nem alkotott külön egységet. A másik megoldás szerint viszont önálló tetőszerkezettel rendelkezett, s pala-, bádog-, valamint cserépfedést kapott.

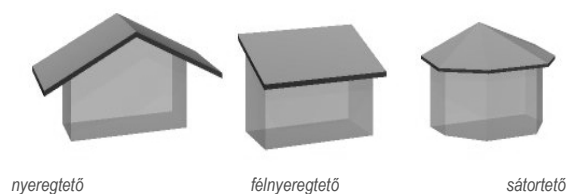
A napsugárzás, csapadék és a terepviszonyok tényezőihez idomulva a faverandák épületekhez való csatlakozásai meglepően változatos alaprajzi módon valósultak meg. ¹⁷³ A veranda elhelyezése és mérete a főépület tömegéhez, alaprajzi elrendezéséhez igazodott.

A **szimmetrikus** alaprajzú házaknál általában a bejárat tengelyében helyezkedett el, vagy a homlokzat elé illeszkedve, vagy pedig a fal síkjába mélyedve. A szerkezetnek ilyenkor három szabadon álló oldala alakult ki. Akad olyan példa is, hogy a veranda mélyen az épületbe „húzódott”, s a szerkezet egyetlen oldala – ami a funkcióra való utalásként megmaradt – a fal síkjával egyvonalba került (pl. Felsőlőver 1., Villasor 24.).

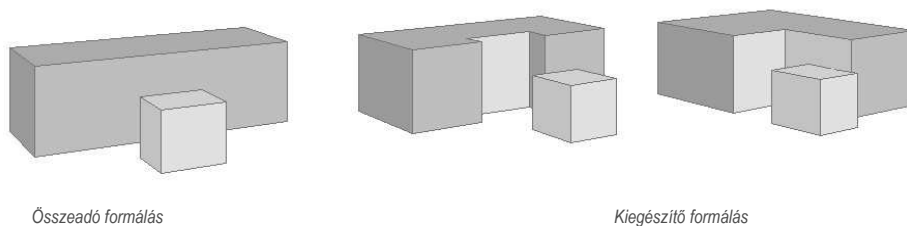
Az **aszimmetrikus**, pl. L alaprajzú házaknál, a verandaszerkezet többnyire a merőlegesen álló homlokzati falak közé épült, miáltal két szabadon álló oldalsíkból állt. Az aszimmetrikus nyaralóépületeknél a homlokzat középtengelyéből kikerülő veranda már nem uralta fő motívumként az épületet.

¹⁷² SL. X.110/903

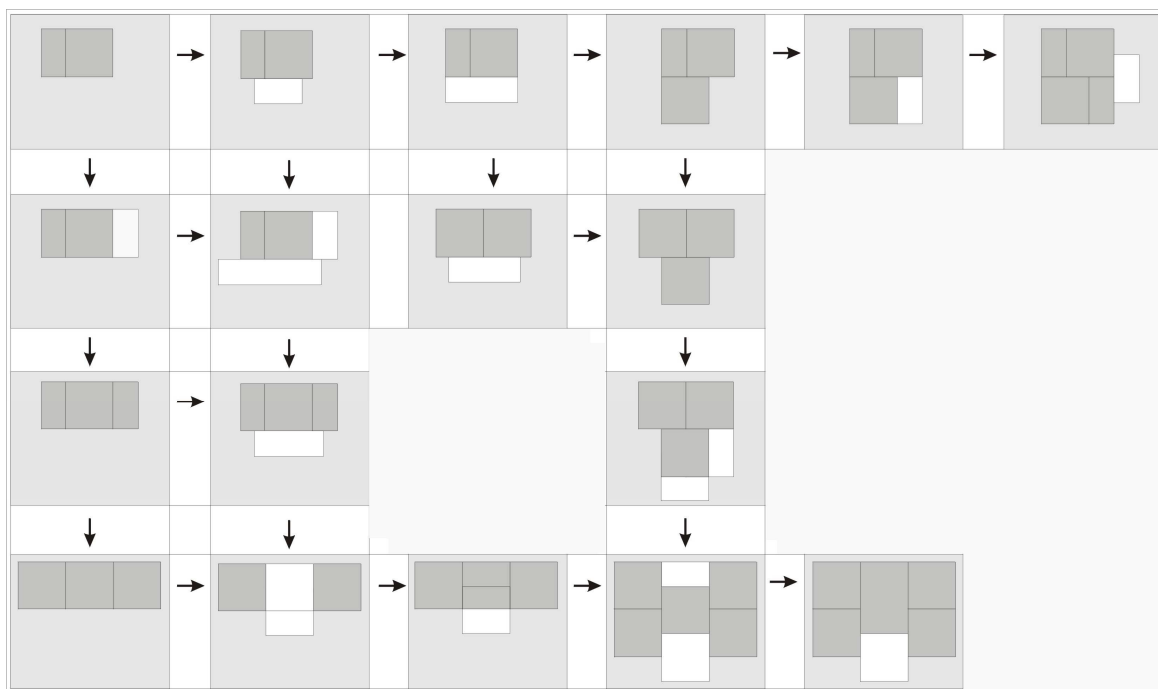
¹⁷³ Tanulmányba foglalva elsőként Józsa Béla rendszerezte a löveri verandák alaprajzi elrendezéseit, s munkájában öt típust különített el. JÓZSA, Béla 1971

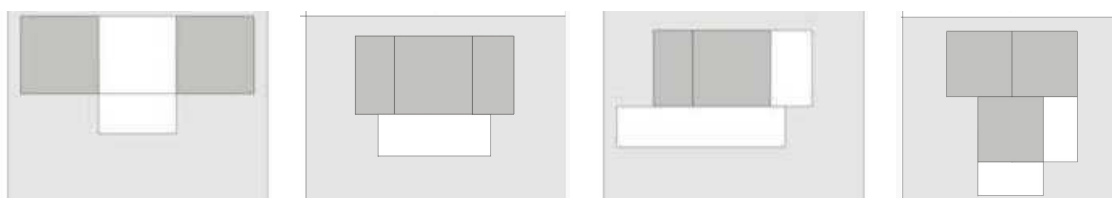
3.46. kép Verandaszerkezetek tetőformái

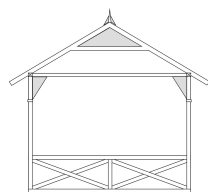
3.47. kép Veranda szerkezetek általános elhelyezési típusai

3.48. kép A veranda és épület alaprajzi elrendezései, az egyes elrendezések közötti morfológiai összefüggések

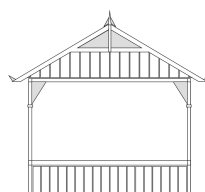

3.49. kép Két veranda elhelyezésének változatai

Egynyílású oromzatos faverandák:

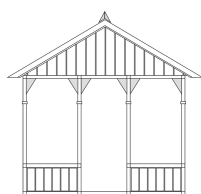
Eidler Károly 1893

I./1

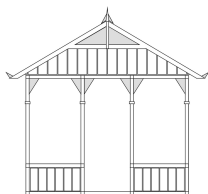
Holzmüller Károly 1906

I./2

Háromnyílású oromzatos faverandák – nyeregtetős típus:

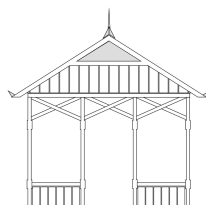
Schiller János 1884

I./3

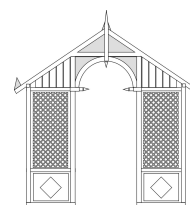
Holzmüller Károly 1906

I./4

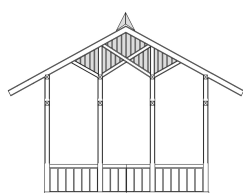
Schármár János 1898

I./5

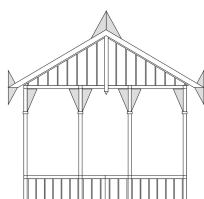
Schneider Márton 1884

I./6

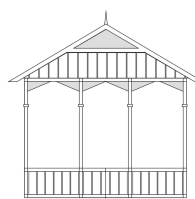
Handler József 1872

I./7

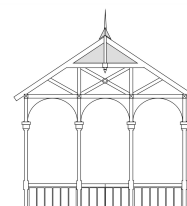
Markl József 1886

I./8

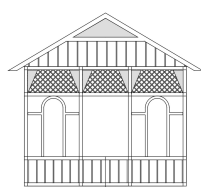
Boór Gusztáv 1907

I./9

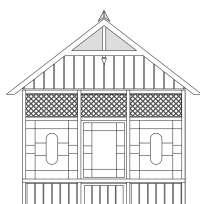
Reif Mihály 1894

I./10

Schiller János 1892

I./11

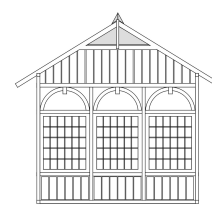
Boór Nándor 1906

I./12

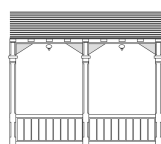
Boór Gusztáv 1909

I./13

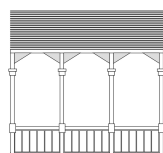
Hohvéd u. 32.

I./14

Félnyeregtetős verandák jellegzetes kialakításai:

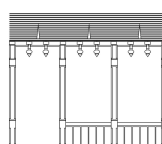
Schármár János 1895

II./1

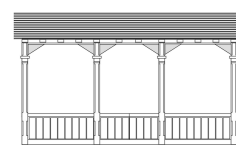
Schármár János 1882

II./2

Boór Nándor 1895

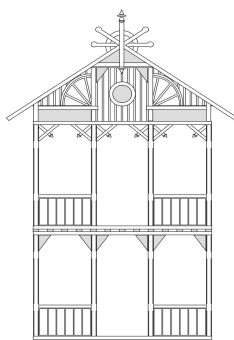
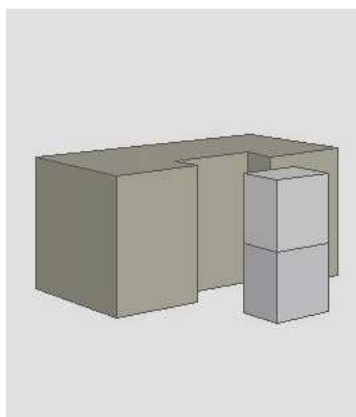
II./3

Schármár János 1885

II./4

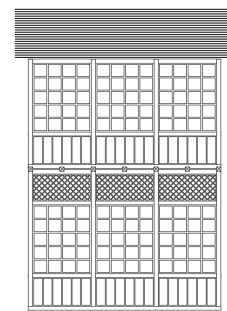
3.50. kép Faverandák homlokzati kialakításai

Schármár Károly 1896

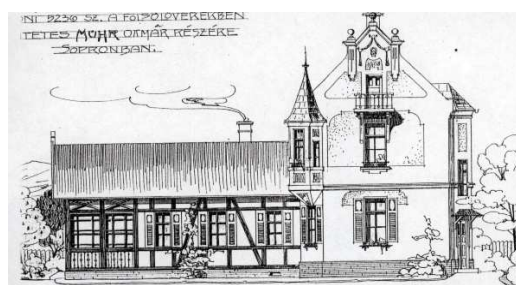
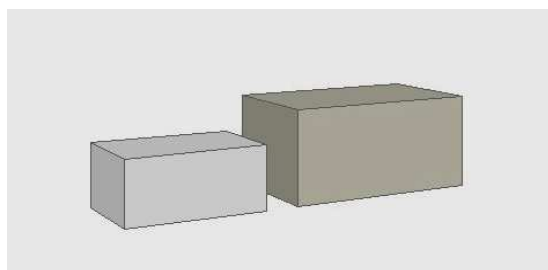

Boór Károly 1893

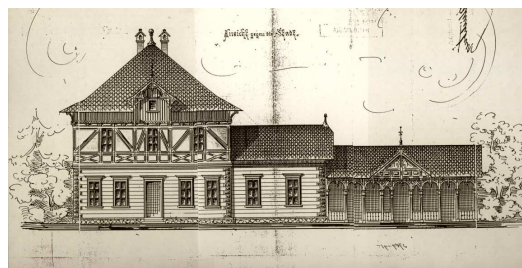
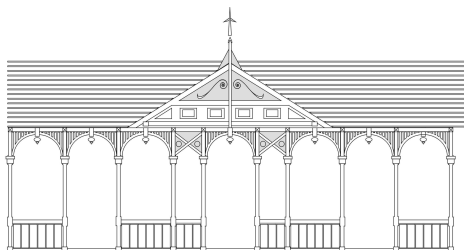

Schöberl Mihály, 1903

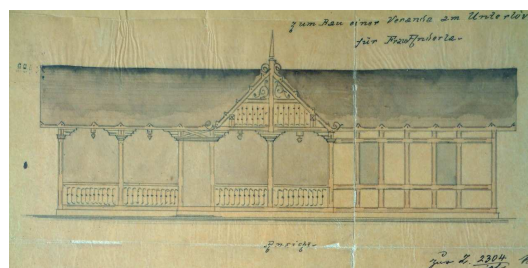
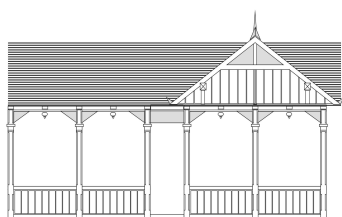
3.51. kép Függőleges elrendezésű veranda szerkezetek

Boór Gusztáv 1908

Schiller János 1895

Boór Károly 1887

3.52. kép Vízszintes elrendezésű veranda szerkezetek

A verandák korai változatai teljesen nyitott szerkezetek voltak, s a bejárati ajtót legfeljebb a tűző naptól, vagy a hulló csapadéktól óvták. Ekkor a nyílások és az ajtó elhelyezését voltaképpen a terepviszonyok vagy az esztétikai szempontok befolyásolták. A nyitott verandák bejárata

legnagyobb arányban az épület bejáratával szemben helyezkedett el. A veranda, noha legtöbbször a főbejáratához csatlakozott, épülhetett a ház kerti homlokzatához is.

Attól a ponttól kezdve azonban, hogy a szerkezet zárható nyílásokat, üvegezett, deszkázott falat kapott, megváltozott a funkciója is: immáron, mint szélfogó, vagy előszoba működött. Mivel a veranda szerepe ezután elsősorban a bejárat védelme lett, elhelyezése és a megközelítésének módja ennek megfelelően alakult át. Épületfizikai szempontból a zárt veranda bejáratának optimális elhelyezése az épület bejáratához viszonyított legtávolabbi pont volt, ahol a két nyílászáró alaprajzi tengelye minimum derékszöget zárt be, s a légáramlat kellőképpen megtört.

A verandaszerkezet 0.6-1.00 m magas lábazatra épült, amelyre szinte kivétel nélkül mindig valamilyen lépcső vezetett. A lépcsőkortlát készülhetett a mellvéddel megegyező módon, fűrészelt deszkából vagy kovácsoltvasból is. Néhány esetben a lépcsőt kisajtóval zárták (pl. 1885. XXIV.8631) A lépcső készülhetett az épület lábazatához hasonlóan faragott kőből vagy téglából (később műkőből, betonból).

A teherhordó váz voltaképpen gerendatartókra támaszkodó oszlopszerkezetből áll. Az oszlopközököt mellvédbetétek és üvegezett keretek töltötték ki. A csomóponti kötések közül az ácskötések a gyakoriak, úgymint a lapolások, horgolás, csapos illesztés, beeresztés.

A kerti faházak romantikája a városi házakba is beköltözött. A kő- és téglaházak kerti homlokzataihoz díszesen kiképzett faverandákat, pergolákat illesztettek. A kávéházak, vendéglők teraszait, bejáratait is előszeretettel alakították át zárt verandává.

Az **emeletes verandák** összetett szerkezetek voltak, az alsó traktus általában zárt nyílászárókkal, a felső nyitott, erkély-jellegű kiképzéssel készült. A két szint nem alkotott közlekedési egységet, tehát nem lépcsőházként funkcionált. A veranda szintjeit földem szelte ketté. Az alsó szint – mint pl. Boór Károly által tervezett (Villasor 24. 1893.) kétszintes veranda esetében – előszoba volt, a második szint zárt szoba.

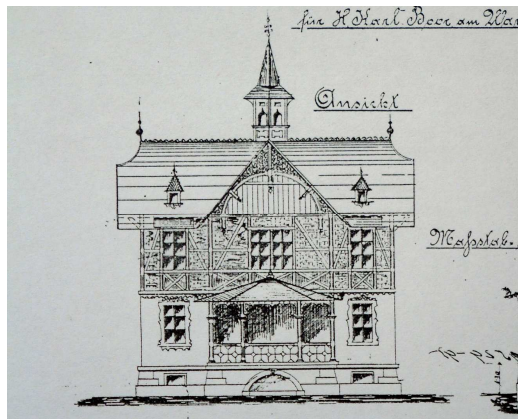
Az engedélyezési terveken a faverandák ábrázolása olyan léptékű volt, hogy azokon a szerkezeti vonatkozások nem jelentek meg. A főbb méreteken kívül, sem kiviteli, sem részlettervek nem voltak, ami érthető is, hiszen a kor építő- és ácsmestereinek szakmai tudása ilyen részletterveket nem is kívánt. Vagyis a tervrajz alapján a veranda konkrét adottságait, méreteit, a szerkezet anyagát, kötéseit, teherbíró képességét az ácsmester állapította meg.

Az alaprajzi elrendezések függvényében két jellemző oromzati megoldás alakult ki. A nyeregvetős és félnyeregvetős típusok. Az eltérés elsősorban a tető oromzati karakterében mutatkozott meg. Míg a nyeregvetős változatban az oromzat kiképzése a kompozíció hangsúlyos

részét alkotja, addig a félnyereggető alkalmazásánál az oromzati díszek elmaradnak, vagy kevésbé szembeűnőek, s helyettük az ereszt, oszlopfejezet, és a nyílások díszítése dominál. A veranda függőleges tartószerkezetei azonban mindkét esetben azonosak. Különleges megoldásnak számított a sátoertős veranda a Felsőlóverekben (3.49.kép)

Schiller János 1892

Boór Károly 1895 Villásor 15.

3.53. kép Sátoertős fél gloriette verandák

A faoszlopok egyes gerendákat vagy gerendasorokat támasztottak alá, s négyszögletes keresztmetszettel készültek. A faanyagú oszlopok nem alkalmasak nagy terhek alátámasztására, mégis kisebb építőszerkezeteknél, verandáknál általánosan használták, mivel középpontosan terhelve, (ha a végei megfelelően vannak rögzítve, s hajlítónyomaték sem jut rá) megbízható szerkezet.¹⁷⁴ Az oszlopok függőleges tagolásában finoman elkülönültek a lábazat, a törzs és fejezet egyes szakaszai.

A lábazat – a mellvéd magasságában – az oszlop teljes magasságának egyharmadát tette ki, s hornyolással formálták. A talp rögzítésére a legegyszerűbb eljárás a küszöbfába való csapozás volt, s ez gyakori megoldásnak számított, annak ellenére, hogy a ferde dúccokkal bekötött változat nagyobb stabilitással bírt.

Az oszloptörzs egyenesre gyalult oldalain faragások nem voltak, azonban igen elterjedt az oldaléleinek felfelé mélyülő hornyolása. Ez az eljárás az oszlopot optikailag karcsúbbá tette, anélkül hogy gyengítette volna a szerkezetet.¹⁷⁵ Az oszlopok elvékonyítása (entázis) Sopronban általánosan számított.

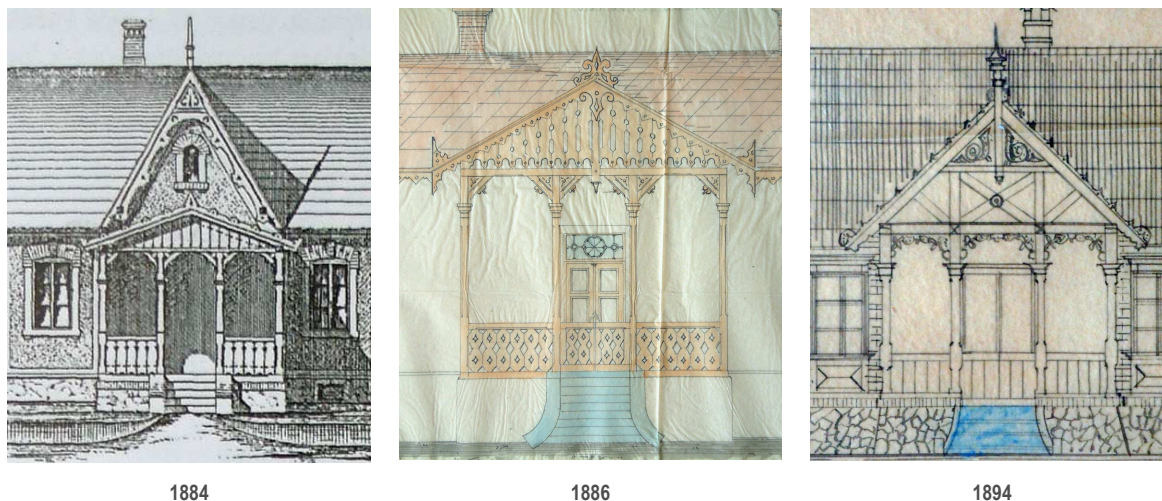
A fa oszlopfejezet állhatott önmagában, vagy a merevítésre szolgáló, de változatosan formált hónaljfákkal, deszkakonzolokkal együtt is. A jellegzetes soproni fa oszlopfejezetet az oszlop felső

¹⁷⁴ SOBÓ Jenő. 1898. 210.

¹⁷⁵ bővebben JÓZSA Béla. 1971. 1.p.

végének bekötése és a rögzítő, faragott hónaljfák alkották. Az oszlopfej a vízszintes, süveg- vagy koszorúgerendába csapozással került, amit kettő vagy négy hónaljával rögzítettek.

Az oszlopközök fesztávolsága átlagosan 0.8-1.5 méter volt. A közöket 0.8 – 1.m magasságban vízszintes kötőgerendák, mellvédgerendák kapcsolták össze, melyeket néhány esetben (pl Villasor 30.) dúsan tagozott lécek burkoltak.¹⁷⁶

3.54. kép Hármasszósú nyitott veranda variációi

A tetők vonatkozásában három változat különült el. Az első típus, a héjalás nélküli, toszkán- vagyis pergolás-veranda¹⁷⁷, amely voltaképpen párhuzamos gerendasorból állt. A héjalt típusok szerkezete nem különbözött a hagyományos, nyitott fedélszékektől. A héjalás anyaga változhatott attól függően, hogy a tetőzet szerkezeti kapcsolatban állt-e az épület fedélszerkezetével vagy nem. Ha nem állt fenn szerkezeti kapcsolat (Villasor 4, 10, 22, 26, 28), akkor a héjalás eltérhetett a dominánsabb tetőn használt anyagától, tehát a veranda kaphatott pl. bádog fedést is függetlenül az épülettől. Ha azonban a tetőzet az épület fedélszékével szerkezeti kapcsolatban volt (Villasor 18., 24. 30.) a héjalás egységes maradt. A nyeregtetős verandák ereszmagassága megegyezett az épületével. Az összetett szerkezeteknél az előbbi megoldások különböző variációi jöttek létre. **(3.48. ábra)**

Az üvegezett veranda, vagyis a nyílászárókkal és üveggel kiegészített faváz, az üveg tömegcikké válásával vált egyre gyakoribbá, majd teljesen általánossá. A veranda az épület teljes

¹⁷⁶ bővebben JÓZSA Béla. 1971. 18.p.

¹⁷⁷ „arbor veranda” = lugas veranda DOWNING, A.J.: 1850.

kilátással rendelkező része (room with a view¹⁷⁸) Üvegezett részei és ablakai több faktorból álló épületszerkezeti elemek, melyek a veranda használati értékét és esztétikai minőségét meghatározták. Az alkalmazott anyagok sokfélesége és összhatása szorosan kötődött a klimatikus és regionális adottságokhoz, s tükrözte a kor technikai fejlettségét, ízlését.

3.55. kép Szent Margit u. 4.

3.56. kép Villa sor 30.
Üvegezett faverandák

3.57. kép Villa sor 16.

Angliában Downing már 1850-ben felhívta a figyelmet az épületek megfelelő szellőztetésének jelentőségére, kiemelve a villák, hétvégi házak verandáinak, tágas ablakainak szerepét, s ezek kulcsfontosságát a jó levegő és az egészség megőrzésében.¹⁷⁹A soproni nyaralóépületek és zárt verandáik különféle nyílászárókkal, befelé bukó, nyíló, és függőlegesen tolató (Villasor 30.)¹⁸⁰ ablakokkal egészültek ki. A löveri verandatípusok üvegezését sűrű osztások tagolták, s ezekbe a 1-1,2 mm vastagságú síküvegtábla üveget helyeztek. A vékony üveg használatát egyrészt kedvezőbb ára, másrészt a vasalatokra jutó kisebb terhelés indokolta.

A keretekhez felhasznált faanyagok között elsősorban a fenyőfélék és tölgyfélék szerepeltek.¹⁸¹ A jól elkészített ablakszerkezet fából készült részeit egykor forró lenolaj-firajsza

¹⁷⁸ A fűtési technika fejlődésével melegebb belső tereket lehetett biztosítani, így a nagyobb üvegfelületek alkalmazása mellett is megőrizhető volt a hőkomfort. Az üvegtábla megkettőzése és a függönyök használata szintén ebben az időben, a XIX. században alakult ki. In.: NEUBARTH, Karl: Holzfenster als Bauteil der historischen Architektur. Történeti ablakok és kapuk kutatása és megővése. Szeminárium 1999. Porta Speciosa Egyesület, Budapest, 2000. 19.p.

¹⁷⁹ DOWNING, A.J. 1850.

¹⁸⁰ JÓZSA Béla. 1971

¹⁸¹ A keretszerkezetek faanyagánál fontos szempont volt a jól előkészített faáru beszerzése. A jó minőségű faanyag kb. 800 méter magasságban, nem túl gyorsan, mérsékelt klimatikus viszonyok között fejlődő fajfajta volt. (A gyors növekedés vagy a túl nedves környezet miatt széles évgűrűk képződnek, melyek gyengítik a felületkezelések hatékonyságát és a törésbiztonságot.) Kivágás után a törzseket hosszú időn keresztül vízben úsztatták, majd száradás után collméterre vágva szabad téren lefedve tárolták. Az üvegezett szerkezeti elemekhez a vetemedés- és

mártották, erre került a (fénoxid) pigment-réteg, különböző színű fedőfesték, amely az ultraibolya sugárzás bontó hatása ellen védett. A színréteg kövérebb színolaj (Standöl) kötésű tartós pigment volt, mely a XVIII. század elejétől a XIX. századig ólomfehér és cinkfehér bekeverésben a leggyakoribb.¹⁸² A zöldövezeti építményeknél azonban legfőképp sötétbarna és fenyőzöld színeket alkalmaztak.

3.58. kép Üvegezett veranda enteriőr. Szent Margit u. 4.

A verandák utólagos beüvegezésekor problémát jelenthetett az időközben összeért faszervezet elemeinek vetemedése, azonban a nyílások további alakváltozásától nem kellett tartani. A nyílászárókeretek könnyen elkészíthető egyszerű díszítéssel, vékony deszkalapokkal látták el, amiket változatos módon, lombfűrészelt ornamentikával dekoráltak. A hullámzó, íves keretek, kör- és rombusz áttörések jellegzetes kialakítási módnak számítottak.

A homlokzat díszítőelemeit, részleteit az építő- és ácsmester szaktudásának megfelelően saját ízlése szerint alakította. A szerkezetek bizonyos részleteit, mint például a nyílászárókat, katalógus alapján rendelték meg. A soproni verandák kivitelezésének pontos részleteiről nem maradtak fenn ábrázolások, dokumentumok. A korabeli építőipari vállalkozások hivatalos mintakönyveiben szereplő szerkezeti megoldások hasonlóak a Sopronban található példákhoz, s ez rámutat a katalógusok általános használatára.

csomómentes darabokat választották ki, ügyelve a faanyagra, hogy évgyűrűi ne túl kis sugarúak legyenek., és a végleges munkadarabban az évgyűrűk diagonálisan fussanak.. *bővebben:* NEUBARTH, Karl: *Holzfenster als Bauteil der historischen Architektur. Történeti ablakok és kapuk kutatása és megóvása. Szeminárium 1999. Porta Speciosa Egyesület, Budapest, 2000. 19-31.p.*

¹⁸² NEUBARTH, Karl: *Holzfenster als Bauteil der historischen Architektur. Történeti ablakok és kapuk kutatása és megóvása. Szeminárium 1999. Porta Speciosa Egyesület, Budapest, 2000. 19-31.p.*

Verandaépítmények a város szinte minden pontján épültek, s alapjában véve egységes séma szerint épültek. A változatosnak tűnő szerkezetek voltaképpen egy-két alaptípus variációjából születtek, s mindössze a részletmegoldások egyediségétől váltak oly sokszínűvé. Fontos díszítőelemek voltak a verandák oromzatait dekoráló lombfűrészelt deszkalapok, melyek aprólékos kialakítása gyakran keleties veretdíszhez, ötvösmunkához hasonlított. A torokgerendákat és függőoszlopokat önmagukban is díszítették, faragásokkal, bemetszésekkel, esztergályozott díszgombokkal látták el. A tartóelemek között kialakult háromszög alakú területekbe pedig áttört-fűrészelt deszkalapokat illesztettek, melyeket szegezett lécek közé rögzítettek. A kisebb lapokat egy deszkából fűrészelték ki, a nagyobbakhoz viszont több deszkalapot is egymás mellé toldottak pl. Villa sor 20.

3.59. kép Oromzati díszítések német mintakönyv lapjain

A verandaépítés technológiai sorrendjének legvégső fázisaként készültek el a díszítőszerkezetek. Mivel a veranda pontos méretei csak az ács téren alakultak ki – miután a kész házhoz illesztették a szerkezetet – így csak a helyszíni összeállítás után, a szerkezet méreteinek ismeretében fogtak hozzá a fűrészelt-faragott deszkák elkészítéséhez. A mellvéd-deszkák és az oromzatok fűrészelt elemei gépi előregyártással, asztalos műhelyekben készültek. Az ívelt mintákat, zárt görbéket kanyarító- (dekopír) fűrészgéppel alakították ki. A megrendelt katalógusokból kiválasztott mintát előrajzolták, s kézzel pontosan elkészítették a mintadarabot. A sablonra ezután néhány szöggel ráütötték az előkészített deszkát, s a vezető csap (tüske) mellett tolva formára fűrészelték a lapot. Az áttört díszítéshez furatot készítettek, a fűrészlapot átfűzték a deszkalapon és csavarral rögzítették az alsó befogópofába, melyet forgattyús hajtómű mozgatott. Kanyarító fűrészgépeket nem gyártottak Magyarországon, ezeket elsősorban Németországból és Franciaországból szerezték be. A fűrészlap szélessége max. 10-15 mm, vastagsága 1 mm volt, amivel építőipari viszonylatban nagyon pontos kivitelezést tett lehetővé.

3.60. kép Alsólóver 14.

3.61. kép Csalogány u. 32

3.62. kép Villa sor 6.

3.63. kép Villa sor 26.

3.64. kép Panoráma u. 8.

3.65. kép Villa sor 20.

3.66. kép Villa sor 16.

3.67. kép kép Villa sor 24.

3.68. kép Panoráma u. 8.

Fűrészelt oromzati deszkalapok

Villa sor 16.

Fenyves sor 6.

Felsőlóver út 60.

3.69. kép Figurális és növényi ornamentika alkalmazása a hónaljfák térközeinek díszítésére

Villa sor 30 (felső szint)

Villa sor 30. (alsó szint)

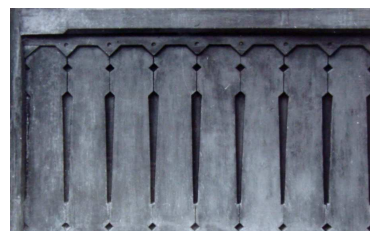
Villa sor 4.

Villa sor 26.

Csongor u. 8.

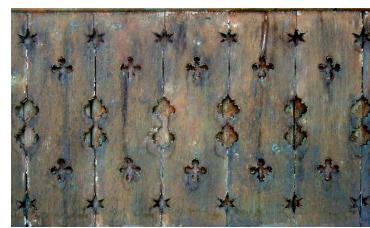
Galagonya köz 3. , lebontva

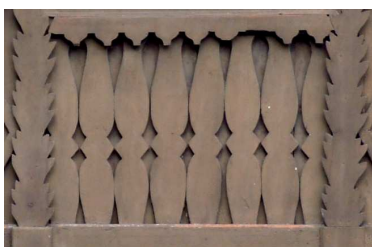
Fenyves sor 6.

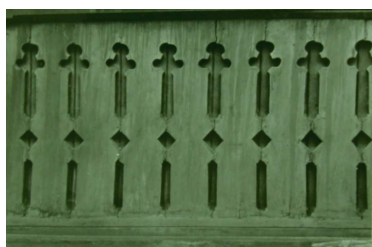
Hársfa sor 25.

Hársfa sor 6.

Felsőórház köz 4.

Fenyves sor 10

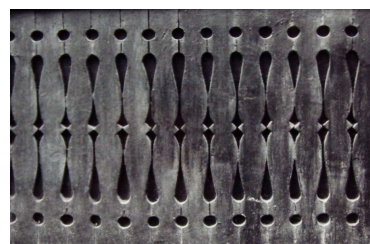
Felsőlóver út 60.

Villa sor 26. (aszimmetrikus mintázat)

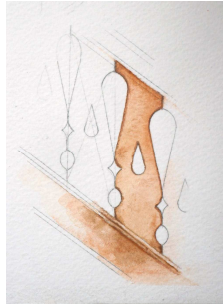
Felsőlóver út 39.,lebontva

Galagonya köz 4. ,lebontva

3.70. kép Mellvédcszák

A helyszínen összeállított deszkázatot végül mélyzöldre vagy sötétbarnára, s ritkán világosszürkére vagy törtfehérre mázolták. A mellvédek szellőző típusa egyetlen sor fűrészelt bélésdeszkából állt, míg a zártnál az illeszkedési éleket belülről a deszkaborításhoz szegezett hézagtakaró lécc fedte.

3.71. kép

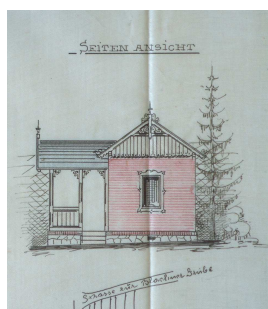
Részlet a Villásor 30. sz. épület oromzatszízeiből.
Schiller János, 1893.

3.72. kép

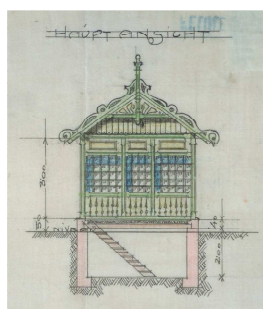
Részlet a Villásor 30. sz. épület oromzatszízeiből.
Schiller János, 1893.

Kisebb faverandák szőlőházakhoz, kerti építményekhez is készültek, díszítésük azonban épp oly aprólékos maradt, mint a nagyobb szerkezet esetében. Ilyen jellegzetes „mézeskalács” motívumos kerti épület volt Radó Keresztély tanító nyári háza a Virágvölgyben (3.69. kép). Az épület bejáratához emelt játékosan könnyed formájú verandaépítmény Boór Gusztáv fiatal ácsmester nevéhez fűződik. Az egyszoba-verandás téglaeépület, faverandával, és gazdag faoromzati dísszel egészült ki. Az alapozás fél méter mély volt, a veranda alatti pince és a szoba gerenda-födémrel zárul. A terv leírása szerint „a tetőt fazsindellyel fődjük”¹⁸³

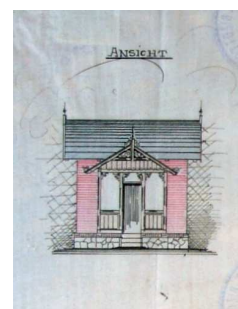
3.73. kép

Kamer Mátys nyári háza
Terv: Holzmüller Károly, 1906

3.74. kép

Radó Keresztély nyári háza
Terv: Boór Gusztáv, 1909

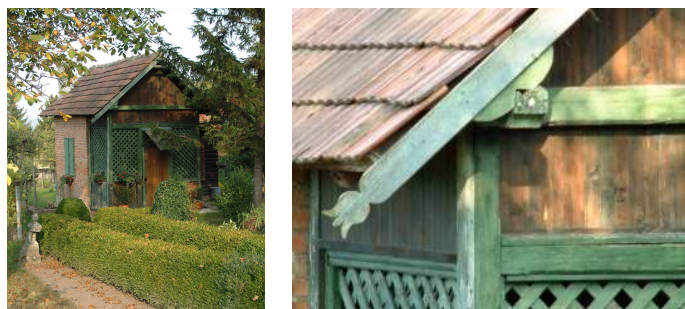

3.75. kép

Jäger Mihály nyári háza
Terv: Holzmüller Károly 1906

¹⁸³ GySmL.X.16/ 909. Radó Keresztély kerti háza a Saurussel dűlőben lévő kertében. Terv: Boór Nándor.

A szőlőkertben állítandó kisházának rendezetetését így írja le saját szavaival a leendő tulajdonos: „Az építendő kerti ház arra szolgálna, hogy a nyári szünidei két hónapot a családommal ott töltssem. A konyha megépítése alól mentsen fel a tek. Tanács, mert kintlakásom ideje alatt a „Blumental” vendéglőből fogok étkezni. Különben is két szomszédom, névleg Jäger Mihály és Karner Máttyás¹⁸⁴ ugyanazon módozatok mellett, t.i. konyha nélkül, sőt még a szobának kisebb méretei mellett is megkapták az építési engedélyt.”¹⁸⁵

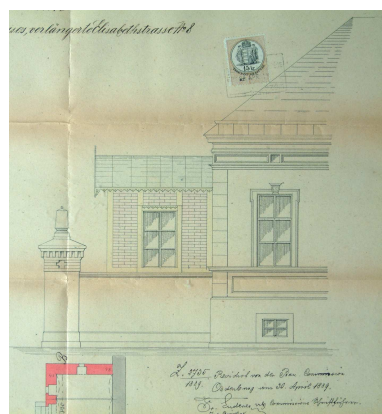

3.76. kép Virágvölgy, Mély út 1.

A favázás verandaszerkezetek kisebb típusai a belvárosi lakóházak építészetében is megjelentek, sőt a középületek, vendéglők és kávéházak is alkalmaztak hasonló előépítményeket. A Csengery utca közepén álló, 1898-ban épült historizáló épület, esetében látható az az építészeti módszer, amely a favázás toldalékot a belvárosi épület egyetlen lehetséges zöld pontjához, a teraszhoz rendeli. A szerkezetek ebben a környezetben elsősorban szélfogóként működtek. Hasonló megoldást mutat az Erzsébet u. 8. sz. alatt álló épület favázás verandájáról készült terv is.

3.77. kép Csengery u. 35.

3.78. kép Erzsébet u. 8.

Városi lakóházak favázás szerkezetei

¹⁸⁴ Karner Máttyás üveges és felesége

¹⁸⁵ Kelt.: Sopron, 1909. március hó 15.

4. FA ÉPÍTŐSZERKEZETEK A KÖZÉPÍTKEZÉSEKBEN

4.1. KIEGÉSZÍTŐ SZERKEZETEK

A kiegészítő, vagy additív szerkezetek, a városi épületek fából készült „öltözékei”. A közterületek faépítményei a városról, az adott korról és társadalomról vallanak. Szerkezeti és esztétikai minőségük sokkal erősebben hozzájárul egy város vagy utcarész megjelenéséhez, mint amit sérülékeny, efemer jellegük alapján feltételezni szokás.

A fakonstrukciók sajátos csoportját képezik a vendéglátás és kereskedelem építményeihez tartozó favázás szerkezetű szélfogók, toldalékok, fedett teraszok. A magánépítkezésekben alkalmazott verandáktól ezek a típusok több szempontból is eltérnek, s rendeltetésük, méreteik, elhelyezésük folytán elsősorban a középületek kiegészítő szerkezeteiként definiálhatóak.

A vendéglők, kávéházak, kaszinók épületeihez tartozó kiegészítő szerkezetek közül soproni viszonylatban leginkább zárt, téliesíthető verandákról, és szélfogókról lehet beszélni. Míg a veranda a vendégtér megnövelésével hangulatos tartózkodási helyként szolgált, addig a szélfogó kisebb belső térrel rendelkezett, s főként a bejárat funkcióit egészítette, hangsúlyozta ki. Az előbbi típus népszerűsége elsősorban a nyári hónapokhoz volt köthető, az utóbbi pedig az év további részében vált hasznossá. A verandaszerkezeteket vagy rendszeresen téliesítették, vagy zárt, üvegezett szerkezetet hoztak létre.

4.1.1. FAPORTÁLÉK – épületasztalos szerkezetek

„Minden kereskedő nemcsak azon igyekszik, hogy eladásra szánt áruit mennél nagyobb választékban tárja ki az elmenő szeméi elé, hanem hogy ezt feltűnő és csábító módon tehesse. Nemcsak lehetőleg nagy kirakat-szekrényeket keres kiállítandó áru számára, hanem olyakat, melyek külsejökkel szembeötlenek.”¹⁸⁶

A faportálék a városi faverandák és előépítmények mellett a legreprezentatívabb faszerkezetek voltak. A kereskedelem világméretű átalakulásának egyik faépítészeti vonatkozású újdonsága volt a kirakat. Az üvegezett favázás szerkezetek hamar meghódították a gazdagabb városok üzleti negyedeit.

Míg a XVIII. században Európában még a középkori város nyilvános piacából és termelői üzleteiből lassú folyamat során alakultak ki a folyamatosan működő, szakosított boltok, addig a XIX.

¹⁸⁶ FRECSKAY, János 1883.

században rohamos fejlődés indult el a kereskedelemben. Igaz, Párizsban, XV. Lajos idején már áruház működött, melyben a tulajdonos – egy Kromm nevezetű bankár – két-háromszáz alkalmazottat foglalkoztatott, de az első korszerű áruház – a Ville de France – 1844-ben nyílt meg százötven alkalmazottal Párizsban.¹⁸⁷ Magyarországon is új arculattal bővült a kereskedelem: az első hazai üzletházat 1849-ben nyitotta meg Árvay János a fővárosban. A kétemeletes női divatáruház földszintjén üvegezett portálok fogadták a vásárlókat.¹⁸⁸ Az olyan jelentősebb hazai városok, mint Sopron hamar felvették a versenyt, s hol a fővárosi mintát követve, hol pedig a Bécs és Párizs diktálta divat szerint, sorra épülni kezdtek az üvegezett kirakatokkal kiegészített új üzlettípusok. Ekkor épült a Várkerület 100., melynek belső udvarsora nyilvános üzletutcának készült.¹⁸⁹ Az 1850-as évektől folyamatosan megújultak az üzletek, boltok, s egyre nagyobb átalakítási munkák kezdődtek. Több tucatnyi boltajtó- és ablakáttörés, kirakat átépítés, portálé kialakítás iratait őrzi a helyi levéltár.

A XIX. századi Európa városi tereiben már nem volt helye a piactereknek. A soproni várkörön azonban, régi hagyományokból adódóan, még a XIX. században is folyamatosan rendeztek alkalmi vásárokat. A vásárok helyét viszont mindinkább az utcára nyíló üzletek vették át. Ezek a boltok eredetileg a házak hátulso részében berendezett műhelyek voltak. A gazdag soproni nagykereskedők, tímárok, posztósok házaiban a XVIII. század derekán a hátsó műhelyek az Ikvára nyíltak.¹⁹⁰ Később ezeknek az utca felé történő meghosszabbításaival jöttek létre a kisebb-nagyobb üzletek. Ekkor Sopron üzleti negyede, a Várkerület¹⁹¹, már teljes kört alkotott. A XIX. századtól a Várkerület földszintes épületeire emeletek kerültek, vagy új házak épültek a kis üzletek helyére.

Amikor Sopron körül megépült a külső városfal, tehermentesíteni lehetett a belső övezeteket, és a várárok mentén letelepíthették a vásárosokat. Kezdetben kézművesek (kardcsiszár, nyerges, köteles, szerkovács, esztergályos) állították fel itt fabódéikat, műhelyeiket. Később, az 1740-es évektől, már kétségtelenül egy teljes bolti negyed alakult ki a várárok mentén. Az építkezéseket túri a város vezetősége, kivéve a jezsuita gimnázium környékét, ahol szigorúan megtiltja. A faépületekben a főzés is tilos (1747). Az Előkapu környékén 1761 és 1784 között építkezések

¹⁸⁷ MUMFORD, Lewis 1985. 404.p.

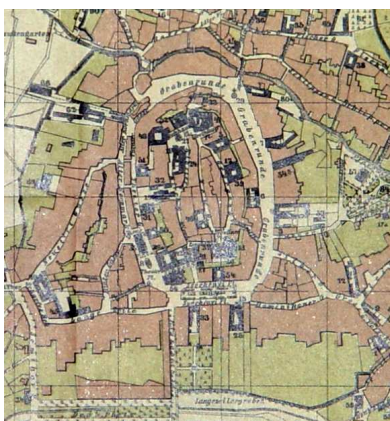
¹⁸⁸ Bécsi utca 9. sz. alatt. bővebben CSÁSZÁR László: A gazdálkodás és kereskedelem épületei. in: CSÁSZÁR László (szerk) 1995. 146.p.

¹⁸⁹ WINKLER Gábor 1988. 50-52.p.

¹⁹⁰ Sopron műemléki és városképi vizsgálata 1951. 8.p.

¹⁹¹ A várkört már 1781-ben Várkerületként említik a korabeli iratok. Id.: Sopron műemléki és városképi vizsgálata 1951. 8.p.

folynak, két-három öl széles boltok rendszere alakul ki a forgalmas piac közelében.¹⁹² A XVIII. század végére a várkör a Festő köztől a Domonkosok templomáig kiépült, de egy része még kihasználatlan maradt. A Gabonatér, mely valaha ugyan vásártér volt, de már a XVII. század végén mint ó, azaz régi szerepel¹⁹³, nyitott területébe pár házból álló tömb ékelődött.

4.1. kép Várkerület 1885

4.2. kép Várkerületi faportálék

A kis várkerületi boltok tulajdonosai felvásárolva a szomszédos házakat, majd azt sajátjukkal egybeépítve háromszor-négyszer nagyobb üzletet alakítottak ki. (A régebbi kisüzletekből több meg is maradt, a nagyobbak a II. világháború alatt pusztultak el.)

Az árut eleinte a boltok üveglablakai mögött mutatták be, az így kialakult bemutató tér később az üzlet meghatározó elemévé vált, s idővel az egész homlokzatot elfoglalta. A kirakat feldíszítésére megkülönböztetett gonddal ügyeltek, kiváltképpen azokban az üzletekben, amelyek divatosabb árukkal kereskedtek. Általánosan elterjedt nézet volt, hogy a kereskedők vagyonuk kétharmadát boltjaik berendezésébe, felszereléséibe fektették,¹⁹⁴ s a vevő vizuális csábítása egykettőre meg is térült.

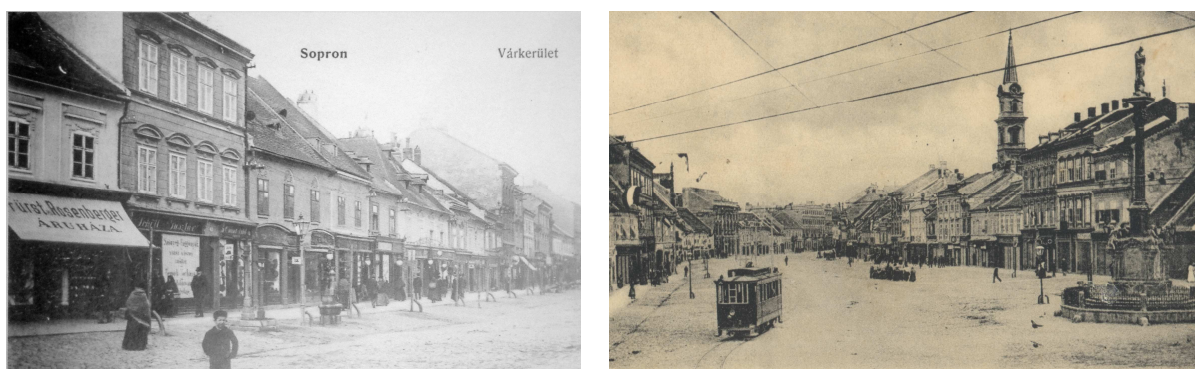
Első megoldásként, amennyire a tér megengedte, az üzlet elé önálló üvegszekrényeket állítottak, ez azonban sokszor megnehezítette a közlekedést, mivel a bejáratot 60 cm-re szűkítette. Az boltablak és az üvegezett szekrény ötvözeteként alakult ki a kirakatszekrény, ami immáron a ház kőfalaihoz rögzítve valóságos kapuzattá növekedett.

¹⁹² Sopron műemléki és városképi vizsgálata, 1951. 8.p.

¹⁹³ Sopron műemléki és városképi vizsgálata. 1951. 10.p.

¹⁹⁴ MUMFORD, Lewis 1985. 404.p.

A XIX. században már létezett az előre elkészített, nem pedig rendelésre készült áruk „kirakatpiaca”. Európában a XVII. századtól fogva fokozatosan hatolt be a kereskedelem legkülönbözőbb területeire, s fölgyorsította az eladás ütemét. A bevásárlás új életmódot, azelőtt ismeretlen szabadidős tevékenységet alakított ki még a Sopronhoz hasonló vidéki városokban is.

4.3. kép Várkerület részlete a századforduló idején (jobbra) és 1910 körül (balra)

A Várkerület házsorainak egységes arcúlatát Handler Nándor munkája nyomán alakult ki. A belváros azonos méretű és arányú telkein épített lakástípusok földszintjén üzletek nyíltak.¹⁹⁵ **(4.9.kép)** A Várkerület házai rendkívül szűk parcellákon helyezkednek el, a keskeny homlokzatú, kétemeletes lakóházak homlokzatai így csupán három-, négy-, esetleg öttengelyesek. Az üzlet- és lakóhelyiségek elosztása az üzlethelyek prioritását mutatja. A homlokzat földszintjét legtöbbször teljes szélességben az üzletek foglalják el. A földszinten lévő egységes üzletteret karcsú téglapillérek támasztják alá, melyek közé nagy felületen üvegezett széles faportálok kerültek. Az emeletek homlokzatai zártabbak, felületüket hangsúlyos párkányok és ablakkeretek tagolják.¹⁹⁶

A Várkerület lakóházainak földszinti helyiségeiből üzlethelyiségek jöttek létre, ami az épület közlekedési rendszerének teljes megváltozásával járt. A házak és az üzletek bejárata egyaránt az utcáról nyílt, s az üzlet kedvéért olykor rendkívül kényelmetlen, szűk bejáratozatokat hagytak csupán. A homlokzaton egymás mellé szorított ajtók, kapuk és kirakatszekrények füzére önálló motívumként jelent meg az utca vonalában. A különböző időkben, s eltérő stílusban épített, egy- és többszintes házak szinte azonos módon kialakított üveg-fa szerkezettel burkolt „lábazatot” kaptak.

A faportálék bizonyos mértékben függetlenek maradtak a lakóházak arcúlatától, s az egyes homlokzatokat szemlélve talán néhol erősen eklektikussá is tették az épületeket. Mégis ez az

¹⁹⁵ WINKLER, Gábor 1988. 94.p.

¹⁹⁶ WINKLER, Gábor 1988. 94.p.

építészeti megoldás volt alkalmas arra, hogy – következetesen és jó ízléssel alkalmazva – a színes kirakatpiacot elegáns belvárosi negyeddé varázsolja.

A korabeli hangok igen eltérően ítélték meg a faportálék megjelenését, volt aki úgy vélte, hogy a „kirakat-ablakok [...] éktelenítik a homlokzatot, mert az emeletek nehéz kötömege mintegy a kapuzatablak gyöngé farámáján látszik nyugodni, a mi kelletlen benyomást idéz elő, ha az egész homlokzaton járjuk végig szemünket.”¹⁹⁷ S emellett kirakatok párkányai a szűk utcákban teljesen eltakarták az épületek felső homlokzatait.

A várkerületi kereskedők az 1910-es években kezdtek hozzájárulni a boltok előtti fásításhoz, s már nem zúgolódtak a „tolvajok búvóhelyéül hitt” fák ültetése ellen. Az üzletek előtti tér tehát megszépült, a kirakatok tervezése is mind komolyabb feladattá vált.

A kis-Várkerület egyes szakaszain napjainkban is láthatóak épen maradt faportálék, melyek a régi útvonal arculatából adnak ízelítőt. A hajdani utcaépet a járókelők szemmagasságában, 4-5 méteres sávban, húzódó kirakatszekrény–montázs határozta meg. Az egymás mellett sorakozó szerkezetek sajátos karakterükkel egységessé tették a változatos épületekből álló utcasort. A hatást tovább fokozták a tűző napsütésben kifeszített ernyőponyvák, melyek 2 – 2,5 méter szélességben feszültek a járda felett, s hangulatos bevásárló-útvonalat hoztak létre.

4.4. kép Fend János historizáló faportálé-terve 1859-ből

Az üvegezett kirakatszekrények engedélyezési tervei a XIX. század közepéről származnak. Portál-terveket építészek és asztalosmesterek egyaránt készítettek. Kiemelkedő tehetségű asztalos

¹⁹⁷ FRECSKAY János 1883

mester volt Fend János, aki a Várkerületre gótizáló motívumokat felsorakoztató faportálékat készített. **(4.4.kép)** A historizáló díszítmények Fend egyéb munkáin is megjelentek, s többek között gótizáló bútoraival, kastélyberendezéseivel vált a Dunántúl egyik legelismertebb asztalosmesterévé.¹⁹⁸

A faportálék két típusa volt jelen Sopron építészetében, a kirakatablakok és a boltkapuzatok. A kirakatablakok a hagyományos ablakszerkezetekhez hasonló, de nagy üvegfelületű, s a főfallal egy síkban álló szerkezetek voltak. A boltkapuzatnak jóval összetettebb felépítése volt. Az asztalos munkával készült falábazat, -pillér és -párkány a bolt bejárati ajtaját valamint a kirakatszekrény üvegezett terét keretezte. A fal síkjától jócskán előrelépő boltkapuzat, mélyen tagolt szerkezete drámai mélységben láttatta a kirakatteret, amely általában a főfal pilléreit is magába foglalta.

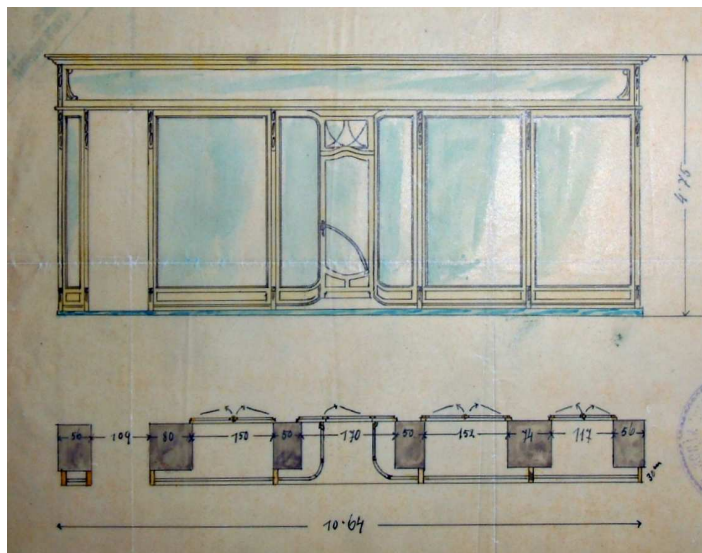

4.5. kép Várkerület 21. Schwartz Antal asztalosmester faportálé terve 1858

A faportálék formai kialakítása elsősorban a bejárathoz igazodhatott, különösképpen hogyha maga az üzlet nem foglalta el a földszinti fal teljes hosszát, máskülönben szerkezet az alsó homlokzat teljes szélességét követte. Ez utóbbi esetben a portálé felosztását összhangba hozták az épület tagolásával, s a nyílászárók tengelyvonalával. Mindkét megoldás során az épület teljes összképét tartották szem előtt, ami viszont elsősorban a pillérek vastagságát és architektonikus

¹⁹⁸ Iparkamarai Főjelentés 1878. 92.p.

kialakítását jelentette, s csak ezt követően mutatkozott bármilyen törekvés is az eltérő karakterű homlokzati részek harmóniájának megteremtésére.

4.6. kép Rosenthal Gyula Várkerület 51. üzletportálé terve 1908-ból

Az üzletkirakatok olykor a homlokzat teljes földszintjét befedték, ilyen esetben az épület főbejárata is a kompozíció részévé vált. „A fa-homlokzatok gyakran egész utcahosszat sorakoztak egymás mellé mindenféle nagyságban és díszben”¹⁹⁹

A bejárat könnyebb megközelítésének érdekében, arra törekedtek, hogy semmilyen lépcső ne álljon az ajtó előtt, s ha a bolt padlószintje nem is volt egy magasságban a járdával, akkor is maximum csak egy, alacsony lépcsőfokot alakítottak ki.

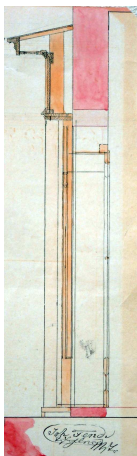
Idővel a boltok ablakait egyre nagyobbra szabták, s a lábazatok így egyre alacsonyabbak lettek”.²⁰⁰ A kirakatnyílást olyan alacsonyra helyezték, hogy egészen könnyen át lehessen tekinteni a belső teret, s ezért a lábazatot (korabeli elnevezés szerint térdverőt), vagyis az üvegezett szekrény alsó párkányának magasságát maximálisan 40-50 cm körül szabták meg. Ennél alacsonyabb lábazatnál az üvegtábla elé sárgaréz védőrudat szereltek. **(4.6. kép)** A faportálék felső párkányának magassága viszont általában elérte az első szint ablakainak parapetjét is, a bejárati ajtó átlagos magassága pedig 2.70 m, szélessége 85-90 cm volt. A kirakatszekrények időnként cserélődtek „a következő bolttulajdonos, ha módjában van, kapuzatát magasabbra építi szomszédjáénál, de még czikornyásabban is, nem törődve a ház emeleteinek homlokzatával.”²⁰¹

¹⁹⁹ FRECSKAY János 1883

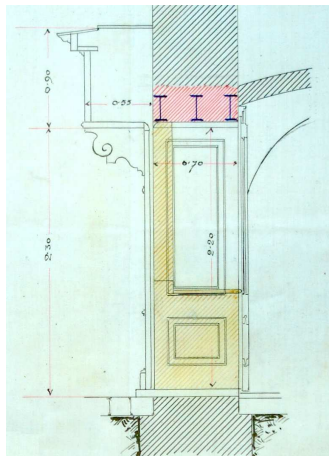
²⁰⁰ FRECSKAY János: Az épületasztalosság. Budapest. Atheneum R. Társulat Kiadása 1883.110.p.

²⁰¹ FRECSKAY János 1883

A boltajtó- és kirakatáttöréseket hármass I-gerendával hidalták át. **(4.8. kép)** Az ablak Schneider Márton tervén a külső és belső szárnyak távolsága 70 cm. Ha a főfal nem volt elég vastag ahhoz, hogy tágas kirakat tér legyen kialakítható benne, akkor az üvegezett szerkezetet a bolt belseje felé hosszabbították meg, vagy az előreugró párkányzathoz igazítva tolták előre.

4.7. kép Fend János 1859,

4.8. kép Schneider Márton, 1911

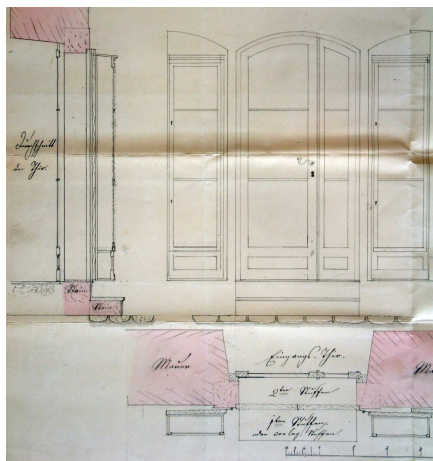
A várkerületi kirakatszekrények közül volt amelyik 30 cm-rel lépett ki a homlokzat síkjából, miáltal a fal vastagságával együtt minimum 70 cm mély kirakattér keletkezett. A szerkezetek másik jellegzetessége volt az erőteljes párkányzat, mely olykor akár 55 cm-re is előrenyúlt. Ilyen esetekben az alátámasztást díszesen faragott fakonzolokkal oldották meg.

A kirakatok ablakai falvastagságnyira álltak egymástól, vékony falaknál pedig még távolabbra. A külső ablakot a lehető legkevesebb részre osztották, s kerültek a bordák alkalmazását. Lehetett teljesen zárt, vagy csak a felső szárnyain nyitható, ami különösen télen volt előnyös, mert a levegőcserével meg lehetett akadályozni az üveg befagyását. A kiállított áruk mögötti belső ablakot átlátszó függönyökkel fedték el, hogy a bolt belsejébe még kellő mennyiségű fény juthasson.²⁰² A kirakat berendezési tárgyaiként állványokat, és posztamenseket használtak, s a belső falakat tükrökkel rakták ki. Ha az üzlet mindössze egy boltajtóval rendelkezett, akkor az ajtószárnyakra rögzítettek kis méretű, polcos kirakatszekrényeket. **(4.9. kép)**

A kirakatüveget betörés ellen ablaktáblákkal vagy redőnyökkel védték. A redőny elhelyezésének két módja volt. Az egyik esetben a redőnytengelyt a homlokzat síkjából előreugró párkányzat-szekrény zárta, a másik változatban az áthidaló gerendák alatt kialakított

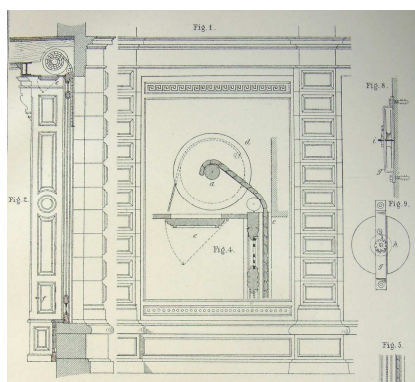
²⁰² FRECSKAY János 1883

redőnysekrény rejtette. A két típus alkalmazása a nyílászáró magasságától függött, alacsony nyílás esetében csak az első verzió volt megoldható.

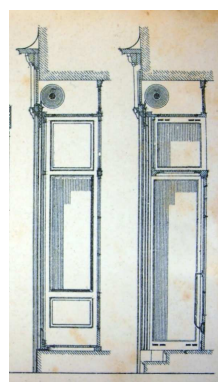

4.9. kép Ajtóra szerelt kirakatszekrény

A század elején a redőnyök alapvetően asztalosipari árnyékoló szerkezetek voltak. A faredőnyök („redőnypáncélok”) elsősorban az üvegfületek törésbiztonságát növelték; vastag, merev lamellákkal, s a szélnyomás ellen (is) védő feszítőrudazattal készültek. A párkányzatként kiképzett redőnysekrényben elrejtve a göngyölítő tengely húzódott. (4.10. kép) A szerkezet működését a vezetősínek, kitámasztók, hevederek, hevedergöngyölítők tették lehetővé.²⁰³

4.10. kép A redőny elhelyezése (Breymann II. Holz, 6. Aufl. 1900.)

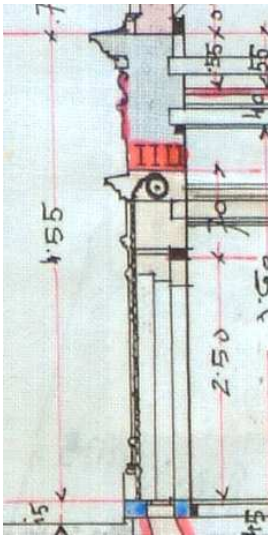
4.11. kép Kirakatsmetzet német mintakönyvből 1910 után

A párkányzat mögött nemcsak a lehúzható kirakatredőnyt rejtették el, hanem a felgöngyölített ernyőponyvát is. (4.13.kép) A század elején az ernyőponyvva fontos részévé vált a széles bevásárló utcák szerkezeteinek, s a Várkerületi üzletek esetében még építési engedély sem adtak ki nélküle,

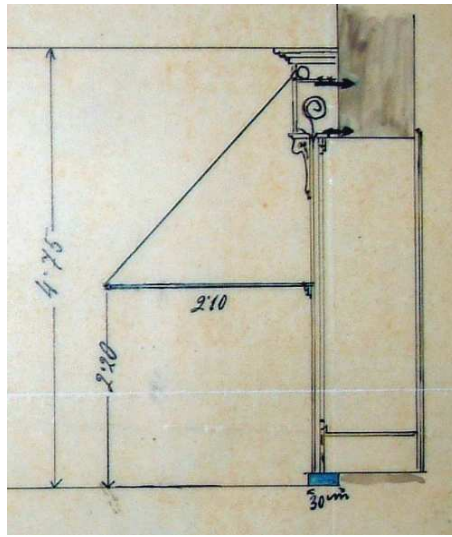
²⁰³ MOLNÁRNÉ POSCH, Paula (szerk.) 2002

sőt a ponyva felhelyezésének elmulasztásakor 30 korona büntetést kellett fizetni.²⁰⁴ A korabeli építési szabályzat 329.§-a értelmében a „kirakaton alkalmazandó ernyőponyva vagy czéglámpa legalsó részét a járda felszínétől legalább 2.30 m-nyire” kellett elhelyezni.²⁰⁵

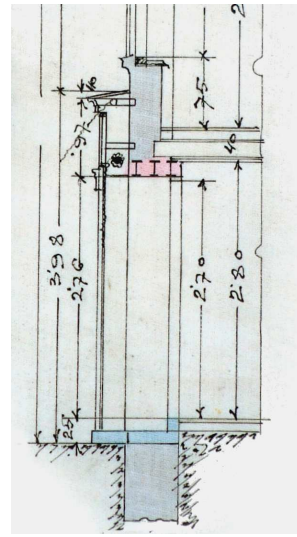
A párkányzat fontos elemét képezte az üzlet arculatának, hiszen ezen a felületen jelent meg az üzlet, illetőleg a tulajdonos neve. A tipográfia természetesen nem volt egységes, a dísz- és reklámbetűk különféle típusai szerepeltek. A feliratok a nagyobb felületű ernyőponyvákra is felkerültek.

4.12. kép Schöberl Mihály 1905

4.13. kép Rosenthal Gyula (bécsi építész) 1908
„Rollbalken, Portale und Sonnenplachen”

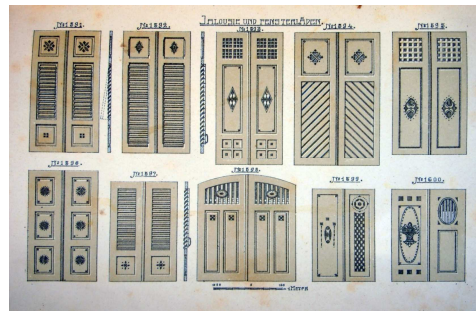
4.14. kép Schöberl Mihály 1911

Redőnyszekrényként funkcionáló párkányzatok metszetei

A faportálékat árnyékoló szerkezetek, ernyőponyvák és faredőnyök, egészítették ki. A vászon alapanyagú sötétítő ponyvák, faredőnyök, a tömör vagy lamellás zsalutáblák a homlokzatok meghatározó elemévé váltak. Az ernyőponyvákkal szabályozható volt a bejutó fény mennyisége, miáltal csökkent a belső tér túlmelegedése. A ponyvák jellemzően világos színben készültek, mivel a sötétebb árnyalatú fényelnyelő tulajdonságú anyagok még további hőterhelést is okozhattak.

²⁰⁴ SL. X.111/1911

²⁰⁵ SL. X.111/1911

4.15. kép Zsalutáblák mintarajzai 1910 körül

A fa anyagú zsalutáblák tömör deszkatáblák, vagy tömör, illetve hézagos nem mozgatható lamellás keretszerkezetek voltak. A zsalutáblákat akár közvetlenül is a nyílászáró tokjára, vagy a külső falsíkra, esetleg egy külön szerelőtokra pántolták. A redőnyök és zsalutáblák az időjárásnak leginkább kitett asztalosipari szerkezetek voltak, ezért előállításuk és karbantartásuk szakértelmet kívánt.

4.1.2. SZÉLFOGÓK

A bejárat védelmére épített fakonstrukciók lágy átmenetet teremtettek az épület és az utca között. Ez a kialakítás különösen szerencsés és szükségszerű volt a saroképületek esetében, ahol a bejáratnak az utca sodrásában is hívogatónak, kényelmesen megközelíthetőnek kellett lennie. Így az épület teljes közlekedési rendszere függött a bejárat megfelelő elhelyezésétől. Tehát a fogadótérnek kulcsfontosságú szerepe volt a nagyobb térre nyíló épületek esetében, ahol a vendégek „fogadását” építészeti is különös gonddal kellett előkészíteni. Kézenfekvő megoldásnak számított a könnyen szerelhető, a legfrissebb divat szerint átalakítható, és dekorálható, üvegezett verandaszerkezet vagy faportálé.

A Színház u. 6. sz. alatti épület (4.5.kép) érdekessége, hogy a tér felőli főfalat – a kor gyakorlatától eltérő módon – kémény szeli ketté, ami a bejárat fűtésére szolgál, s ez arra utal, hogy már a tervezéskor figyelembe vették a fogadótér klímatiszálását. (A szélfogót az idők során elbontották, miáltal az épület közlekedési rendszere teljesen megbomlott, új bejáratként kibontották az Ógabona térre néző sarokablakot, ez viszont szűk és kényelmetlen. Az épület megfelelő hasznosítása, átépítése folyamatban van, s csak remélhető, hogy valaha visszaépül az eredeti bejárat.)

4.16. kép

4.17. kép

Városi verandaszerkezetek, szélfogók

4.1.3. VERANDÁK

A vendéglők és kereskedések faépítményei között fontos szerepe volt az ízléses, gazdag dekorációnak, ami nem utolsó sorban a városi utcák hangulatát adta. A belvárosban – a hetivásárok közvetlen közelében – a Várkerület mentén szinte minden házban működött kifőzde, étterem, kóser vendéglő vagy kávéház.²⁰⁶ Sopron területén a fogadók és vendéglők üzemeltetése nem volt korlátozva, s mindössze a kávéházak és kávémérések számának szabtak határt (maximum 10 kávéház és 3 kávémérés működhetett a városban a századfordulón).²⁰⁷

A belváros szűk utcáin túl épült vendéglők többé-kevésbé elmaradhatatlan része volt a favázás veranda. A szabadabb beépítésű területeken, s kiemelten a Virágvölgy s a Lőverek területén, több faverandás vendéglő is létesült. A zárt verandaszerkezetek kedvelt vendégterek voltak, melyek a hangulatos kertre, vagy teraszra nyíltak. Közeliükbe, a kor szokásának megfelelően, előszeretettel építettek fedett favázás szerkezetű tekepályákat.

A virágvölgyi vendéglők a nyári életmód nélkülözhetetlen helyszínei voltak, melyek funkciójukban az apró kerti házakat egészítették ki. A Virágvölgyben épült nyaralóházakban ugyanis a közeli vendéglőkre való tekintettel nem alakítottak ki konyhát.²⁰⁸ A házak tulajdonosai és családjuk a helyi vendéglők állandó vendégeiként itt találták meg a hűsítő verandát, a szórakoztató

²⁰⁶ GÖNCZ József – BOGNÁR Béla: 2003.141.p.

²⁰⁷ 2.§.; 15.101/281.kgy. –1901.sz. Szabályrendelet a fogadó-, vendéglő-, kávéház- és kávémérő iparokról. Sopron.

²⁰⁸ SL.X.16/909:Radó Keresztély házára vonatkozó építési engedély

tekepályát, és a jó konyhát. Ami a Lőverekben egy ház szinte alapvető tartozékának számított, az a Virágvölgyben mindössze egy-egy nagyobb épület, vendéglő, kiváltsága volt. A nyaralóövezetek vendéglátásában épített verandaszerkezetek inkább a magáncélra épült típusokkal mutattak rokonságot, s mindössze méreteikben múlták fölül azokat, de díszítésük jellege is közel azonos volt. A Lőverekben is épültek szerényebb verandaszerkezettel rendelkező vendéglők, úgymint a hársfasori „Svájci ház”, amely szintén a környező nyaralóépületek verandatípusát követte. (A neve ellenére azonban szerény mértékben viselte a svájci stílus formajegyeit. A vendéglő faverandája egy idő után bővítésen esett át.)

A soproni vendéglők fakonstrukciói közül a Schöberl Mihály által tervezett az Erzsébet-kerti vendéglő verandája volt az egyik legnagyobb. **(4.18.kép)** A szerkezet belső terében 40-45 asztal, azaz 120-140 vendég részére jutott hely. A két homlokzatán üvegezett, s a kert felőli oldalon teljesen nyitott konstrukció belső tere rendkívül világos volt, amit a fehérre meszelt falak csak erősítettek. A nyíltan megmutakozó, sötét színnel hangsúlyozott szerkezet, s a nyitott fedélszék szarufáinak kényelmes ritmusa zárta a vendégteret.

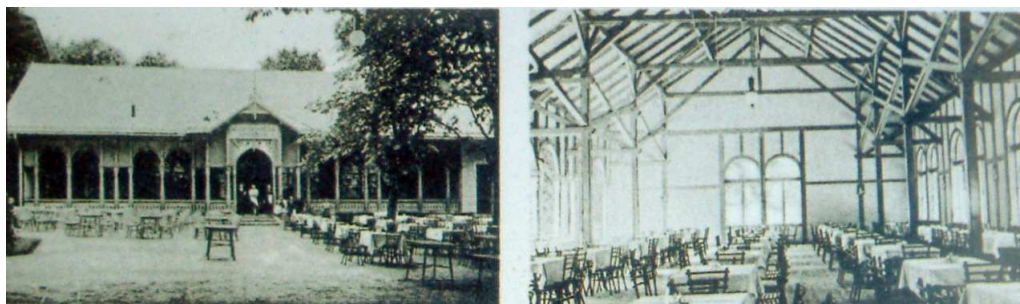
Az Erzsébet kerti új vendéglőre 1904-ben, a Soproni Iparkiállításra készülődve írtak ki pályázatot. A tervek elkészítésére a város vezetősége több építész is felkért. A tervezők között találhatjuk Schneider Márton műépítész, valamint Schöberl Mihályt, aki végül elnyerte a megbízást.²⁰⁹ *„Tekintettel arra, hogy a rendezendő ipar és képzőművészeti kiállítás megnyitásáig, azaz augusztus 20-áig a vendéglői épületnek késznek kell lennie”* a munkálatokat gyors ütemben végezték. A legnagyobb tétel az ácsmunka volt, s a korabeli elszámolásból kiderül, hogy favázás építmény minden részletében a jó minőségre törekedtek. A megépült új vendéglőt és verandát a jelentős mennyiségű beépített faanyagra való tekintettel már egy héttel a megnyitás előtt biztosították tűzkár ellen is.²¹⁰ *„Az építő ipar legszembeűnőbb alkotása a kiállítási nagyvendéglő verandája, melyet Wildzeisz János ács készített”*²¹¹, és ugyanő végezte el a veranda déli oldalának évenkénti téliesítését.²¹²

²⁰⁹ Hosszú időn át a vendéglő tervezőjének Wälder Józsefet vélték, azonban a Sopron sz. kir. város tanácsának iratai alapján a tervező egyértelműen Schöberl Mihály. SL. 6550.sz. 113539.1904

²¹⁰ 2872/904

²¹¹ Sopron. (hetilap) 1904. október .

²¹² *„Nehogy az Erzsébet kertben ujanon épített veranda, télen át a rossz időjárás következtében tetemes kárt szenvedjen, vagyunk bátrak alulírottak a tek. Tanács elé azon kérelmünkkel járulni, miszerint sziveskednék ezen veranda nyitott részét deszkákkal elreteszeltetni.”* Első Soproni sörfőzde és malátagyár részvénytársaság. 1904.szept.30. ;SL. III.97/904

4.18. kép Erzsébet-kerthely vendéglő. Schöberl Mihály 1904

A vendéglő favázás szerkezettel készült; pontos elszámolás maradt az oszlopokról, talpgerendákról, felső sárgerendákról, az oromzat fogófáiról, dúcgerendákról, merevítőkről, könyöklő és vállgerendákról, valamint az ívekről. Az ácsmunka volt a legnagyobb tétel. Az épületet a kiállítás során ezüst éremmel jutalmazták.

A homlokzatokon a „nagy nyílásokat” hajlított félköríves kisebb méretű gerendákból képezték, alul könyöklőt alakítottak ki, s lábazatdeszkával takarták a szerkezet alját. További díszítőelemekként a profilozott „felső kis gerendák”, a profilozott deszkázat, felső lécrácszat, a félkörívek feletti díszesebb áttört fafaragványok és a díszesen kiképzett középszlopok szolgálták. „...az egész gyalulva rajz és utasítás szerint, gondosan elkészítve...”

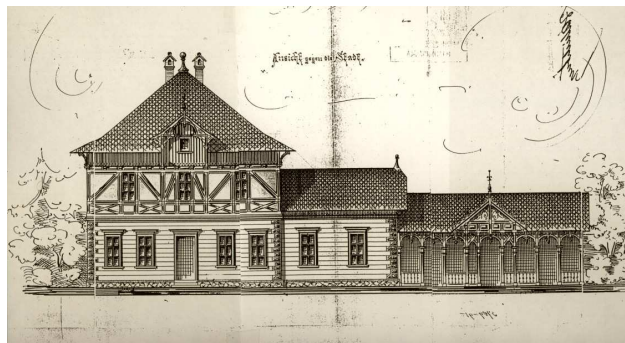
A tető háromállószerű könyökfás szelemenes kéteresű fedélszék volt. Az ereszcsontra mentén, a tetőszélekre faragott-fűrészelt futódíszet szereltek, amit hátul erős bádoggal védtek a vetemedés és törés ellen.

A favázás étterembe kétszárnyú vörösfenyő „ingaajókat” szereltek, és 12 nagyméretű félkörben záródó ablakot illesztettek tok nélkül a gyalult favázba. Az ablakokat vízszintes tengely körül lehetett nyitni, majd kiakasztani. Ezen kívül a háromszárnyú ablak erős vállpárkánnyal készült, sárgaréz elzáróval, vasalással. Beépítettek még többek között négy darab külső, kifelé nyíló 1.00/2.00 m méretű egyenes zárású ablakot, vörösfenyő pallótokban három szárnyal, melyet vállpárkánnyal és ablakdeszkával üvegezten szereltek be. A szerkezetet nyitókereszttel és sárgaréz elzáró fogantyúval szerelték fel.²¹³

A Városligeti vendéglő, a Villasor többi épületével egy időben, 1895-ben épült fel. (4.19.kép) Az L-alaprajzú épület első szintje téglakitöltésű favázás szerkezettel készült, a

²¹³ Részlet az Erzsébet kertben épített vendéglőépület teljes költségvetési iratanyagából SL.XXIV. .../904

szemöldökpárkánytól fölfelé az oromzatot deszkaborítás fedte. Az utcafront lépcsőzetes kialakításával a verandaszárny kényelmesen kapcsolódott a főépület tömegéhez. A hosszénegyszög alaprajzú, szimmetrikus, favázszerkezet a háromosztatú verandatípus bővített változata. Az előrelépő középrizalitot fűrészelt oromzatdeszkák díszítették. A tervrajzon nyitott szerkezetként ábrázolt verandakésőbb teljes üvegezést kapott.²¹⁴

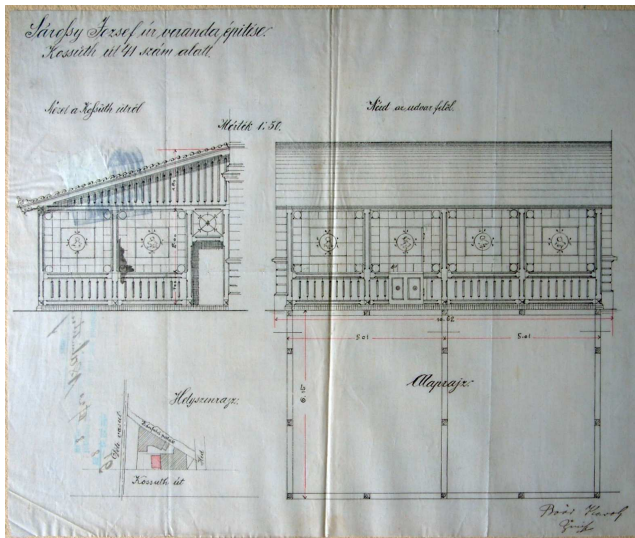
4.19. kép Városligeti vendéglő. Schiller János

Az étterem szabadon álló épületének alaprajzi elrendezése L – alakot formált. Az egyemeletes sarokszárny két oldalához földszintes épületrészek csatlakoztak. Az italkimérés a saroképületben kapott helyet, ettől balra tágas fogyasztóteret alakítottak ki, s voltaképp ehhez csatlakozott a földszintes veranda is. Az épület másik oldalán konyhát, két vendégszobát, az emeleten pedig további öt szobát alakítottak ki, amelyet kényelmes kétkarú lépcsőn lehetett megközelíteni.²¹⁵

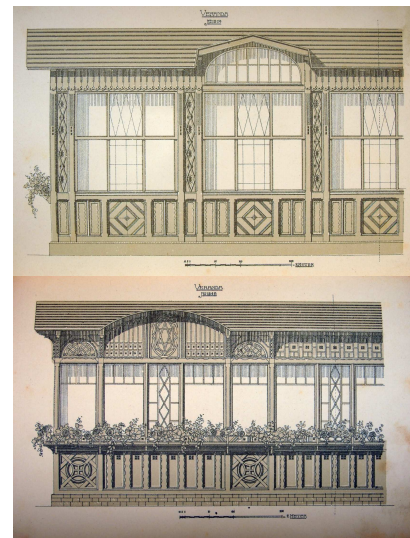
A Belvároshoz közelebbi területeken megjelentek a faverandák, melyek már nemcsak vendéglők, hanem kisebb-nagyobb kereskedések toldalékaiként is szolgáltak. Ilyen építmény volt többek között a Kossuth utcai Sárossy-féle vegyeskereskedés díszes, üvegezett verandája a századfordulón. A kétosztatú, félnyeregvetős zárt szerkezet Boór Károly tervezte. **(4.20. kép)** A belvárosi verandaszerkezetek kialakításához szintén mintakönyveket használtak. **(4.21. kép)**

²¹⁴ Városligeti Vendéglő, Villa sor 20. 1895-ben Fohrmann Mihály nyitotta meg, 1911-ig Rupanovits József irányította. 1917-1928 között Benkő Géza tulajdona volt, majd a Gruber családé lett, akik többször átépítették, a háború után gyermek szívstanatóriumként működött. 1990-től üresen állt. Bővebben: GÓNCZ J.- BOGNÁR B.: 2003. II. 70-71.p.

²¹⁵ WINKLER Gábor 2001.

4.20. kép Vegyeskereskedés verandája Kossuth utca 41.

4.21. kép Verandák mintatervei

4.2. EGYOSZTATÚ FEDETT FAÉPÍTMÉNYEK – PAVILONOK

A *pavilon* latin eredetű szó: a '*papilio*' sátrat jelent. Másik jelentése '*pillangó*', melynek szárnyai teste fölött sátrat alkotnak. A '*papilio*' latin elnevezésére vezethető vissza a törtvonalú barokk manzardkupolák sátorszerű alakját megnevező '*babilon*' magyar népi szóhasználat.²¹⁶ A magyar nyelvben francia közvetítéssel meghonosodó *pavilon* szó jelentése 1790 körül: *ágyszátor, különálló építmény, kerti lak*; 1874-ben: *épületszárny, intézmény különálló épülete*; 1896-ban: *árusítófülke, bódé, kioszk, kiállítás, vásár stb. különálló csarnoka*.²¹⁷

A *pavilon* jelentése a XIX. század folyamán látványosan átalakult és kibővült. A sokoldalú hazai pavilonépítészeti az utóbbi időkben került az építészettörténeti kutatások látókörébe, melynek a soproni fa pavilonok, s kiváltképp a helyi iparkiallítások ideiglenes pavilonjai, fontos adalékául szolgálhatnak. A soproni példák feltérképezése két területen folyik, egyrészt a belvárosi faépítmények, másrészt a reprezentatív ideiglenes pavilonok körében. A pavilonépítészeti Sopronban a kerti pavilonok, árusító pavilonok, zenepavilonok és kiállító pavilonok típusaiban volt jelen.

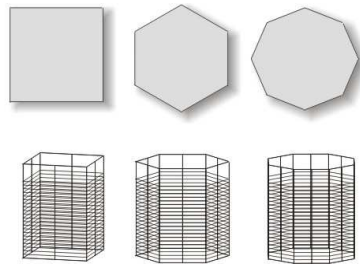
A belvárosi pavilonok funkciójukat tekintve lehettek közcélú (meteorológiai- és óraszekrények, villamosmegállók, zenepavilonok), vagy kereskedelmi építmények (fényképész

²¹⁶ BUGÁR-MÉSZÁROS Károly 2001. 49.p.

²¹⁷ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Bp. 1976. 3. kötet, 138.p.

szekrény, árusítópavilon). A kiállítási pavilonok is hasonlóan két kategóriába sorolhatóak: információt közvetítő és kereskedelmi célú épületek.

A pavilon, szűkebb értelemben, a legegyszerűbb alaprajzi elrendezésű és tömegű, osztatlan belső térrel rendelkező építmény. Szerkezet tekintetében elsődleges szempont a könnyen összeállítható, szétszedhető és variálható konstrukció előállítására. A pavilon önmagában álló épített motívum, építészeti jel.

A szinte már csak a tervrajzokról ismerhető kisépületek a soproni építészet elfeledett, színes világából adnak ízelítőt. A favázás pavilonok mindenekeelőtt kis alapterületű, „költöztethető” árusítóhelyek voltak. A forgalmasabb tereken, utcákon kaptak helyet. Elsősorban védték az árust és portékáját, másodsorban ízléses megjelenésükkel reklámozták önmagukat. A színes, zászlótornyos pavilonok, már messziről feltűntek. A soproni pavilonépítmények – funkciótól függetlenül – földszintes, egyterű, szabadonálló szerkezetek voltak.

A polcok, és az apró berendezési tárgyak számára a négyzetes kialakítású pavilonok, míg az emberi tartózkodás, és kényelmes időtöltés vagy beszélgetés céljára a kör alaprajzú, ún. gloriette típusú pavilonok szolgáltak.

4.2.1. NÉGYEZETES ALAPRAJZÚ PAVILONOK – Városi mikroépítmények

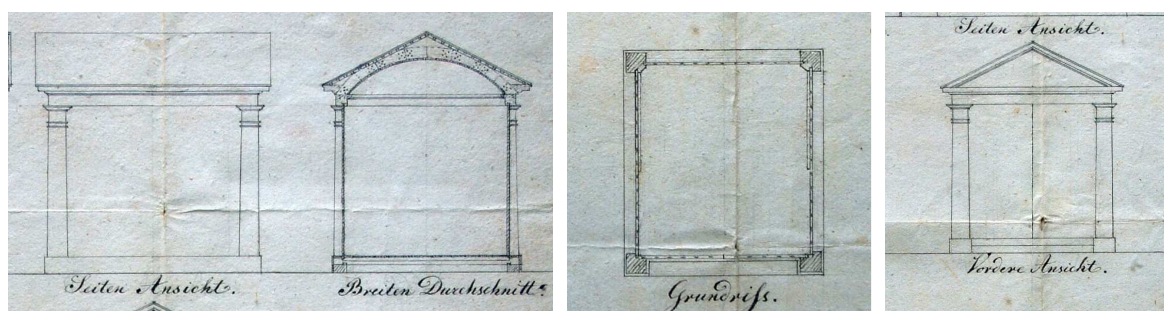
A városi mikroépítmények az utcakép kompozíciójában meghatározó szerepet betöltő, a városias életmódhoz szorosan kapcsolódó – általában dekoratív – szerkezetek. Működésük szerint a mikroépítmények lehetnek: óraszekrények, meteorológiai- és fényképészszekrények, kisebb utcai látványosságok (pl. elektrobioszkóp). Hasonlóképpen fából készültek a különböző méretű árusítópavilonok, amelyek noha funkciójukban rendkívül változatosak voltak, mégis zömében azonos karaktert képviseltek. A köztéri berendezések, utcabútorok jórészt fából álltak, de vázuk gyakran készült fémből, pl. kovácsoltvasból. Így többek között a Várkerület 93.sz előtti

fényképészszekevény, melynek váza kovácsoltvas, teste tölgyfa, oldalai pedig üvegezettek voltak. (4.22. kép) A soproni mikroépítmények közül napjainkban is létező darab a Jaluschka (később: Jámbor) Lajos városi mérnök által 1911-ben tervezett időjelző házikó.²¹⁸

4.22. kép

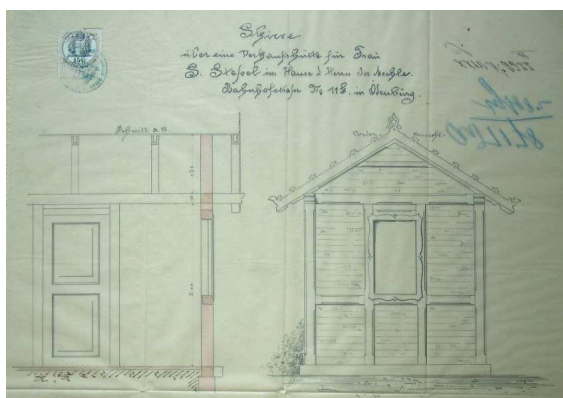
Sopron belvárosában, a tereken s a Várkerület mentén további szabadon álló kisebb pavilonok is álltak, melyek funkciójukban és méretüket tekintve a városi faépítmények következő típusát alkották. Ezek a kereskedelmi célú kis faépítmények átlagosan 4-10m² alapterületű, 3-3.5 m magasságú szerkezetek voltak. A század elején tervezett frissítő pavilonok a kornak megfelelő stílusban, klasszicizáló architektúrával készültek.

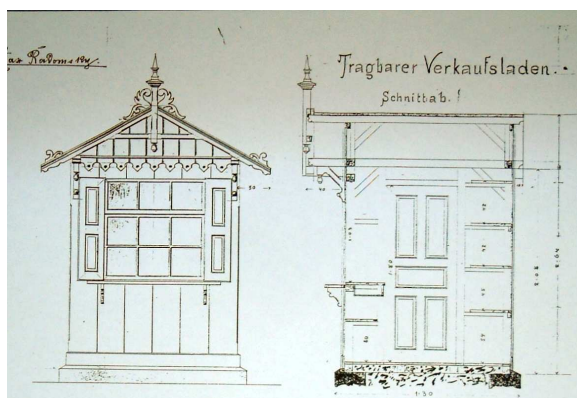
4.23. kép Klasszicizáló elárúsító pavilon a Széchenyi téren, Hasenauer Márton, 1828

Például a Széchenyi téri „Limonade Hütte”, melyet a városi főépítész Hasenauer Martin tervezett 1828-ban. A négyzet alaprajzú pavilon négy darab felfelé karcsúsodó dór faoszlopa timpanonos homlokzatú tetőt támasztott alá. A tető szerkezetét íveltre formázott, szegezett deszkából alakították ki, melynek alsó felét lécborítással fedték. A szerkezet oldalait deszkafal képezte.

²¹⁸ SZABÓ Jenő. 1984. 25.p.

4.24. kép Elárusító 1882 Schármár János

4.25. kép Hordozható kisbolt
„Tragbaren Verkaufsladen” 1902

Utcai négyzetes alaprajzú elárusító pavilonok

A kisebb dohánytözsdékről kevés adat maradt fenn, kortörténeti dokumentumok mindössze egy-egy létesítmény helyét, vagy tulajdonosának nevét őrizték meg, melyek közül említést érdemel Reuter Lőrinc kávépörköldéje (Hosszúsor 17.) melyet Boór Nándor tervezett 1902-ben²¹⁹, Fritz Mór kioszkja a Deák téren²²⁰. Szerencsés módon viszont fellelhető a Schármár János által tervezett fachwerk szerkezetű állomás utcai elárusítóbódé, mellyen apró díszítményeik, fűrészelt homlokdeszka és ablakkeret egészítette ki az egyszerű funkciót²²¹.

Hasonlóan favázás téglafallal készült a győri úti lóversenyter totalizátor, azaz korabeli fogadóiroda, épülete. A totalizátor²²² épülete egyszerű favázás kisház volt, fehérre meszelt téglakitöltéssel. A lóversenyter egyik legforgalmasabb épülete volt, „a totalizateur körül nagy volt a zürgés-forgás”²²³. Az egyszerű szerkezetű fachwerk épület a nézői tribün mellett állt. Hagyományos, világosra meszelt téglakitöltéssel, és fűrészelt oromzati díszekkel egészült ki.

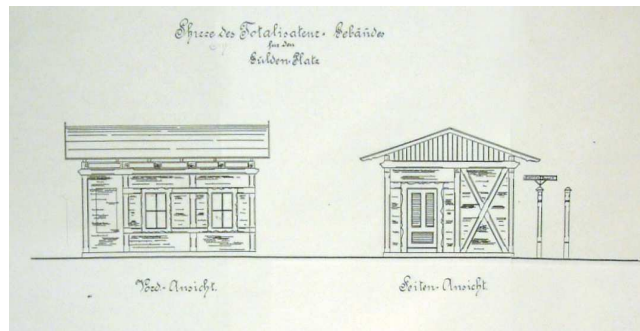
²¹⁹ SL.:XXIV.10488 (1902) A terv elveszett.

²²⁰ SL.: XXIV.10431.(1902) A terv elveszett.

²²¹ SL. XXIV. 8322. Verkaufs-hütte für Frau Sophie Stessel im Hause J. Herrn Jos. Mechle. Bahnhofstrasse 11. tervező. Schármár János 1882.

²²² A lóversenyzés mindig drága időtöltésnek számított. A hazai versenyzés kezdetén a nézők még csak egymás között tették meg tétjeiket, ki-ki a saját pénztárcájának teherbíró képessége szerint. Sportfogadással egybekötött lóversenyeket 1827-től a fővárosi Magyar Lovar Egylet, 1879-től pedig A Lótenyésztés Emelésére Alakult Résvénytársaság rendezett. Az első hivatalos bukmékerek az 1860-as években jelentek meg, de náluk csak a tehetősebb bankárok, gyárosok, arisztokraták tudtak fogadni. Az egyszerű polgároknak csak a totalizátor bevezetése nyújtott fogadási lehetőséget, a játék azonban egyáltalán nem számított olcsó mulatságnak.

²²³ Sopron. XV. évf. 1885. szept. 30. 78.sz.

4.26. kép Totalizator épület

Négyszögű alaprajzi megoldást követett a városi közlekedés újfajta építménye, a villamosmegálló is. A villamos 1900 május 1-én indult el Sopronban,²²⁴ s a Kossuth Lajos utcán és a Várkerület útvonalon négy megálló létesült. A Pannónia Szálló előtti villamosmegálló hosszanti elrendezésű, trapéz alaprajzú szerkezet volt. Az oldalanként háromosztású fém vázra²²⁵ egyszerű deszkapaneleket illesztettek, s a középső osztásban rácsos nyílásokat alakítottak ki. Noha az építmények létesítését a Városszépítő Egyesület helybenhagyta, mégsem állítható, hogy a város ékességei voltak. A száz évvel ezelőtt létesített tömegközlekedési váróhelyek mégis hosszú időn át meghatározták a hasonló funkciójú építmények karakterét.

4.27. kép Villamosmegálló a Várkerületen

A lőveri villamosvonal kiépítésére még 1899-ben benyújtotta javaslatát dr. Nelky József. A Lőverbizottság támogatta is az elképzelést, s 1900-ban felmérést készített a majdani villamosvonal szükségességéről, de a lővertulajdonosok körében elmaradt a lelkesedés. A vonalon létesítendő építmények terveiről nem maradt fenn adat. A terv feltehetően nem jutott olyan állapotba, hogy a

²²⁴ LOVAS Gyula 2000. 146-162.p.

²²⁵ LOVAS Gyula 2000. uo.

megállók kialakításáról részletes elképzelések születtek volna. A villamos tervét véglegesen 1904-ben vetették el. A lőveri közlekedés közel húsz évig megoldatlan maradt.²²⁶

A Várkerület 123. előtt állt a svájci stílusban épült utcai pavilon, Wiedemann János kávéháza.²²⁷ A favázás épület több évtizeden keresztül állt a város forgalmas területén. Oromzatait fűrészelt deszkaornamentika díszítette

4.28. kép Wiedemann János Várkerületi kávéháza

4.2.2. CENTRÁLIS ELRENDEZÉSŰ, SOKSZÖG- ALAPRAJZÚ PAVILONOK

A körcentrikus, sokszögletű kisépületek általánosan elterjedt típusa a hat vagy nyolcoszlopból álló vázszerkezet. Az oldalfalakat deszkabetétek, fa- vagy fémrácsok alkották, valamint nyílászárók egészítették ki. Az utcai pavilonok általános jellemzője, hogy mindegyik zárható volt.

A dohánytőzsde a városi kisboltok egyik alaptípusa, mely két változatban volt jelen a városi építészetben: egyrészt a házak alsó szintjein kialakított apró helyiségben, másrészt az utcákra „kitelepített” fapavilonokban működött. (Városháztér: Wallner – Dohánytőzsde; Színház u.: Walter-féle Dohánytőzsde; Széchenyi tér: Schneider-féle Dohánytőzsde; Élesszög: Krausz Mór Dohánytőzsdéje.) A kiskereskedelmi pavilonok több elnevezéssel éltek a soproni szóhasználatban, úgymint tőzsde, bódé, trafik, kioszk, bodega, hütte, és verkaufshütte. Kialakításukban az egyszerű és masszív szerkezetre, valamint aprólékos eresz és tetődíszítésre törekedtek. Az alapozáskor

²²⁶ SZABÓ Jenő 1984. 30.p.

²²⁷ Várkerület. Fedett elárusítóhely, veranda a kávéház előtt. Bergmann Ernő asztalosmester. SL. XXIV.8640.1886. „Kávéháznak az az üzlet tekintetik: a.) amelyben kávé, tea, csokoládé, szeszesitalok, hűsítőitalok és ezekhez szükséges nedvek, fagyalt és [...] sütemények állandóan kaphatók; b.) amelyben legalább két tekeasztal állandóan a közönség rendelkezésére áll.”16.§. ; 15.101/281.kgy. –1901.sz. Szabályrendelet a fogadó-, vendéglő-, kávéház- és kávémérő iparokról. Sopron.

figyelembe vették az építmény esetleges későbbi elszállíthatóságát is, így végeredményben nem rögzítették szilárdan a szerkezetet, mindössze egy kőalapot alakítottak ki.

4.29. kép A Roth cukrászda szaletije (Előkapu 1910 körül)

4.30. kép Bock Gyula frissítő pavilonja Széchenyi tér, 1870.

Különlegesen szép árusítópavilon állt az 1870-es években a Széchenyi téren. A Bock Gyula által üzemeltetett „Verkaufshütte” 7' átmérőjű hatszögletű faépítmény volt. Bock Gyula „saját gyárában készített szénsavas víznek árulhatására”²²⁸ emeltette a kereskedelmi pavilont. A város engedélyezte, hogy a gyáros a „sétatéren egy csinos bódét a bemellékelt minta szerint s pedig már fennálló gyümölcsös bódéval párányosságban, a sétatér másik végén a Széchenyi-tér felé felállíthasson.”

4.2.2.1. ZENEPAVILONOK

A zenepavilon a boldog békeidők városi építészetének jellegzetes darabja volt, egyfajta ünnepi építmény a hétköznapiakban. A fa pavilonok között talán a legelegánsabbnak számított, s ezért a századforduló időszakában nagy számban épült a közparkok, gyógyfürdők, szállodák és éttermek megbecsült díszleteként, hangulatos kiegészítőjeként.

A városi zenepavilon – mint egyenes adaptációja a XVII-XVIII. századi kastélyparkok monopteroszának²²⁹ – koncentrikus formálású, oszlopkoszorús, fedett építmény volt. A XVIII. században épült zenecsarnokok tradicionálisan kör alakra épültek, s ezek a kupolás gloriette-ek a kastélyparkok frekventált helyein álltak, akárcsak az angliai Stowe-ban lévő Rotondo (1720)²³⁰, vagy az Apollo-Tempel a német Schwetzingen parkban (1764). Magyarországon is készültek hasonló

²²⁸ SL.: XXV.16068.

²²⁹ KOCH, Wilfried 1997. 470.p.

²³⁰ BUTTLAR, von Adrian 1999.

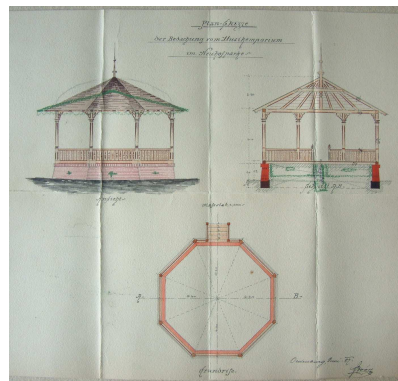
építmények, legfőképp az angolparkok részeként, azok fókuszpontjában. Ilyen zenepavilon állt a nagymágocsi park tópartján, (1897), vagy a Fehérvárcsúrgói kastélypark tavának szigetén (1850 körül).²³¹

A fából épített zenecsarnokok pódiumra emelt függőleges tartószerkezete rendszerint nyolc oszlopból állt, amit alsó végüknél talpgerendák, fejüknel koszorúgerendák fogtak. Általános megoldásnak számított, hogy az oszlopközökben kb. 1 méter magasságban mellvédet alakítottak ki függőleges deszkázattal. A szerkezet egyes változataiban az oszlopkoszorún túl még ún. függőfolyosóval is kiegészült. (Id: Schey Károly „Musikemporium” terve)²³² Az építmény igazi különlegessége mégis a tetőszerkezetében rejtett. A zenepavilonok kupolái, tetőszerkezetei ugyanis nem csak az időjárástól védték a hangszereket és a muzikusokat, hanem a templomi szószékek baldachinjaihoz (szószékkorona) hasonlatosan hangvetőként működtek. A nagyobb fokú zenei élmény eléréséhez még további praktikákat is előszeretettel alkalmaztak. A hangok kiemelésére és felerősítésére a pavilonokat vízfelületek, csendes folyók mellé, vagy éppen tavak közepén létesített mesterséges szigetekre építették. Sopronban és környékén épített csarnokok közül a soproni Erzsébet kert zenepavilonja is két mesterséges tó közelében kapott helyet.

4.31. kép

Zenepavilon az Erzsébet kertben. Tervező: Boór Károly, 1888.

4.32. kép

Az emelvény a park középpontjában, a fákkal övezett terület fókuszpontjában állt. A légiés, minden oldalán nyitott építmény valaha a katonazenekar vasárnapi hangversenyeinek szolgált színpadként. Története szorosan egybefonódott a város legnagyobb közparkjának, a Neuhoftal, azaz

²³¹ BUGÁR-MÉSZÁROS Károly 2000.49.p.

²³² SL. XXV.N.20666.

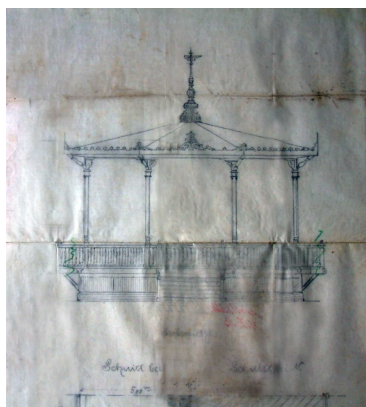
Erzsébet-kert, sorsával ahol hagyománynak számított a rendszeres zeneszó. A zenepavilon 1888-as tervei közt olvasható, miszerint: „A soproni Neufohkert a város tulajdonát képező egyedüli nyilvános rész lévén, a város közönségének üdülési helye, hol a téli [időszak] kivételével hetenkint rendszeren katonai zenekar által zeneelőadások tartatnak.”²³³ A parkban eredetileg egy fedetlen zeneemlévény állt a városi katonazenekar részére a XIX. sz. közepén. Ez az építmény azonban később már nem felelt meg az igényeknek. „A jelenlegi zeneemlévény igen kezdetleges téglafallal erősített egyszerű emlévény, mely fedélzettel ellátva nem lévén...” az időjárás ellen védtelenül hagyta a zenekart. A város ragaszkodott a parkban rendszeresen felhangzó zenéhez, s új, az eddiginél méltóbb építmény felállítását fontolgatta, „tartani lehet attól, hogy a katonai hatóság által kívánt félfödélnek nem létesítése esetén a közönség a katona zenének a Neufohkertben való élvezetétől megfosztatik.” – írta az 1888-as m. kir. Belügyminisztériumhoz szóló jelentés. Mivel ezt a város semmiképp nem engedhette „a közgyűlés kimondta, miszerint 1200 Ft. erejéig egy ilyenmű zeneemlévény felállítandó.”²³⁴

Az új zenepavilonra 1888-ban pályázatot írtak ki, melyre hat pályázó küldött terveket, akik között nemcsak soproniak voltak, hanem például Budapestről Mende Ágoston műépítész is. A munkákból mindössze két rajz maradt fenn. Schey Károly építőmester impozáns zenecsarnokban gondolkodott, aprólékos motívumokkal, kecses arányokkal. Terveit azonban – a szűkös költségvetés miatt²³⁵ – Boór Károly ácsmester módosította, aki az új terveken gyakorlatias egyszerűséggel nyeste le az épület függőfolyosóját, és csipkés díszítményeit. Az építmény egyéb méretei jelentősen nem változtak: az oszlopok magassága közel négy méter maradt, a körcentrikus pódium átmérője viszont 10.00 méterről 8.80 méterre módosult. A tetőszerkezet magassága 2.50 méter volt. A pavilon kialakításakor fontos szempont volt a jó akusztika, ezért az építmény felett „ellyptikus mennyezetet” alakítottak ki. A terveken jól látható a bírálóbizottság ezen irányú módosítási javaslata.

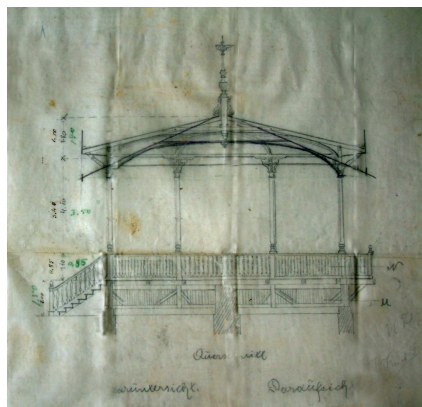
²³³ SL. XXV.N.20666.

²³⁴ SL. XXV. N. 20666 N.Z.B.: Nyolcszögletű fa pavilon, 1db.terv , M=1:50. Grafitervezés tervrajz

²³⁵ SL. XXV. N. 20666 N.Z.B.: 1888-as jelentés, a Neufoh kertben felállítandó zeneemlévény tárgyában: „Érintkezésbe léptem több helybeli, sőt szombathelyi ácsmesterrel, az iránt vajjon készek-e e zeneemlévényt a megszavazott 1200 forintnyi terv szerint létesíteni, még pedig az **ellyptikus mennyezet megtartásával, mert ez nélkül nézetem szerint a zeneemlévény akusztikája igen silány lenne.** De mindannyian oda nyilatkoztak, hogy ezen ácsokkal kisebb, mintsem hogy azért ily nagy, és ellyptikus mennyezettel ellátott zenepavilont építeni lehessen. Végre f. hó 9-én Boór Károly helybeli ácsmester kinyilatkoztatta, hogy tekintve a téli időnyt, melyben úgy is kevesebb munkája van, kész ezen pavillont tervszerint, de a pavillont körülfutó folyosó nélkül, mely nézetem szerint elhagyható, 1200 firtért elkészíteni.”

4.33. kép Zenepavilon, nézet

4.34. kép Zenepavilon, nézet

Terv: Schey Károly, 1887.

A végleges terv és a pavilon 1888-ban készült el. A zenepavilont 1904-ben felújították, az Soproni Iparkiállítás alatt változatos zenei programoknak adott helyet, s később is fontos szerepet töltött be Sopron zenei és kulturális életében. A pavilon mellett vendéglő is állt, amit 1904-ben elbontottak, s helyére egy nagyobb étterem épült. A II. világháború végén azonban, 1945-ben megsérült²³⁶, amikor az orosz hadsereg *autójavító-állomása a parkban működött, és a tüzelőállás kiépítéséhez a pavilon egy-két faoszlopát használták fel. A kifűrészelt tartóelemek híján a faépítmény teteje erősen megdőlt. A háború után a város a károk kijavítása helyett a pavilon teljes elbontása mellett döntött, amit elsősorban azzal indokolt, hogy a régi katonazenekar úgymint megszűnt már.²³⁷*

A XIX. század közepén Zenepavilon felállítását tervezték a Széchenyi téren is, a javaslat a parkosítással egyidőben merült fel, megvalósítására azonban nem került sor.²³⁸

A korabeli gyógyfürdők „alapfelszereléséhez” tartozott a hangulatos kerthelyiség zenepavilonnal. A Sopronhoz tartozó Balfi gyógyfürdő zenepavilonja szintén ebben az időszakban épült, s a szerkezet kidolgozása az előbb ismertetett Erzsébet kerti építményhez volt hasonló. Lényeges eltérés mindössze az oldalfalak kialakításában mutatkozott, ugyanis a gyógyfürdő pavilonjának négy oldalát függőleges deszkázat borította. Ez a lezárás befolyásolta a hang terjedését és minőségét, és árnyékolóként, védőfalként is szolgált. A szerkezet oszlopai között lécrács díszítés és árnyékoló függönyök voltak.

²³⁶ Az Erzsébet-keretet 39 bombatalálat érte, de a zenepavilont egy sem. BORONKAI Pál 1960.

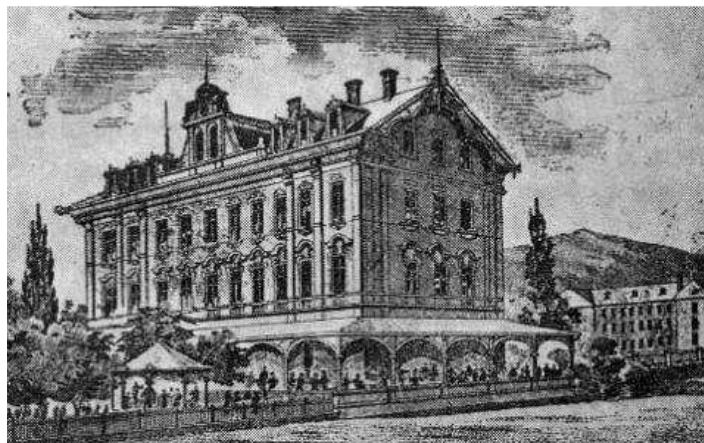
²³⁷ KUBINSZKY Mihály: Emlékezés Boronkai Pál városi főmérnökre (1897–1970) Soproni Szemle.1998. LII. évf. 3. sz.

²³⁸ BORONKAI, Pál 1969. 145-161. pp.

4.35. kép A balfi gyógyfürdő zenepavilonja.

Az olyan közeli fürdőket mint Balf általában egynapos fürdőzésre, kirándulásra, szórakozásra, és mulatozásra keresték fel a városlakók²³⁹ Az 1898-ban modernizált fürdő az egynapos kirándulások kedvelt célpontja lett. Balf tenisz- és tekepályája az új típusú szórakozást is ki tudta elégíteni, a zenepavilon és a kávéház is a vendégek mulatozását biztosította. A fürdővendégeket zenekar szórakoztatta hétköznap ebéd és a vacsora alatt. Vasárnaponként, ünnepnapokon egész délután szólt a zene, táncmulatságokat rendeztek és neves művészek adtak hangversenyt.²⁴⁰

4.36. kép Ferdinandsalle (Gattineau Szálló) kertjében álló zenepavilon 1898

²³⁹ GÜNTNER Péter 1998

²⁴⁰ GÜNTNER Péter 1998

Korabeli ábrázolások arra utalnak, hogy zenepavilon állt 1898-ban a Nándor soron épült "Ferdinandsalle" kétemeletes vendéglátó épületet kertjében. A "Restaurationsgebäude" építtetője Gattienau György volt, az építésre feljogosító engedélyezési terveket a bécsi Gerhard F. Benesch építésszel készítette. A zenepavilonról bővebb adat nem maradt fenn, az idegenforgalmi vállalkozás is hamar csődbe ment, s később szivarkapapírgyárként működött tovább. Az épület sokáig magányosan állt a Felső-Löverekek kapujában, majd második világháború alatti bombázások idején pusztult el.²⁴¹

A városi zenepavilonok és vendéglők jól kiegészítették egymást, s ezért rendszerint egymás közelébe épültek, így nemcsak az Erzsébet-kertben, hanem a Baross úti Sörgyári Vendéglő kertjében is, ahol egy nyolcszögletű fa-gloriette épült fel a vendéglő kerthelyiségben a zenekar részére 1899-ben. Ez méretében és kialakításában az Erzsébet-kerti zenepavilon kissé puritánabb változata volt. (A hangvető azonban teljes hasonlóságot mutatott.) A téglalábazatra lépcsősor vezetett, s a szerkezetet alacsony mellvéd övezte. A zenepavilon és a vendéglő hosszanti homlokzata mentén elszórtan tucatnyi kerti asztal helyezkedett el.²⁴²

4.37. kép Zenepavilon a Sörgyári kertvendéglőben

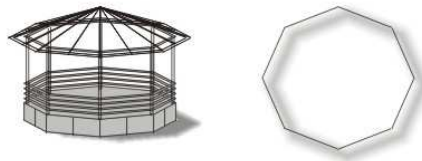
Országszerte számos zenepavilon „musik-tribune” épült, közülük faépítészeti szempontból különösen érdekes a svájci stílusú favázszerkezetes Zenepavilon, amely a fővárosi városligeti Állatkertben állt több, svájci stílusú építmény mellett (beleértve a *hegyes oromzattal ellátott, lombfűrészelt fabetétekkel díszített ketrecek*et).

²⁴¹ WINKLER Gábor 2001.

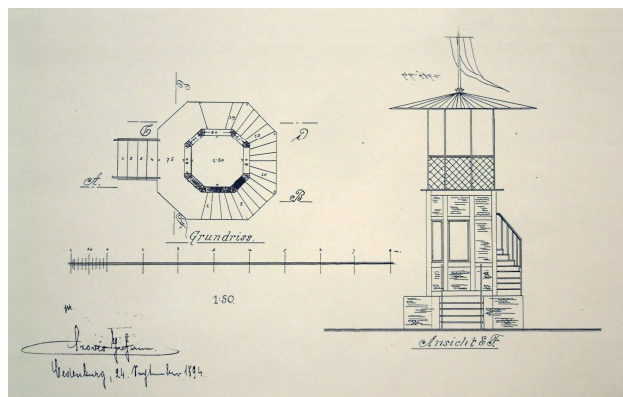
²⁴² GÖNCZ József-BOGNÁR Béla 2003. 49.p.

A svájci *modor* nemcsak a villaépítészetben volt népszerű, hanem fürdőépületeknél, ivócsarnokoknál és más pavilonszerű épületeknél is.²⁴³

A gloriette rendkívül közkedvelt forma volt, amiben az is közrejátszott, hogy megszámlálhatatlanul sok funkcióval lehetett felruházni; kilátók, pihenőhelyek, ivócsarnokok, vacsorázó pavilonok számára kínált teret.

A centrális elrendezésű pavilonok különleges darabja a favázás alépitménye a győri úti lóversenytényen emelt nyolcszögletű, bírói páholy. A esernyő-tetős, toronyszerű építmény a kiszokk és a kilátók kereszteződésének is tekinthető, átmeneti épület. A téglából rakott fundamentumra rövid lépcső vezetett, s a favázás szerkezet oldala mentén csigalépcső kúszott az emelvény farácsos mellvéddel határolt, nyitott tetejére, ahonnan jó kilátás nyílt a teljes versenypályára.

4.38. kép Bírói páholy. 1894

²⁴³ SISA, József 1994. 55.p.

4.3. FÜGGŐLEGES SZERKEZETEK – KILÁTÓK

A kilátók kifejezetten a XIX. század turista-mozgalmainak hatására jöttek létre. Az 1800-as évek közepére általánossá váló orvosi szemlélet, valamint a társadalomnak a természet gyógyító erejébe vetett mélységes hite odáig vezetett, hogy a természetjárás az egyik legnépszerűbb sporttá, hétvégi időtöltéssé vált. A természetjárók Sopront szubalpin klímája miatt kedvelték, s a várost övező dombok magaslatain több ácsolt fa szerkezetű kilátótornyot emeltek.

„A természet-kultusz sohasem öltött oly nagy mérvet mint napjainkban. A természet kifogyhatatlan szépségeiben való gyönyörködés, a friss, tiszta hegyi levegő, a testet edző turisztika roppant hullámozást idéz elő a nagyvárosok lakosságában, kivált a nyári hónapokban. Népvándorlásszerű rajokban ontják a modern városok nyaranta az embertömegeket a hegyek felé. A hegyvidékek szállodái, villái megtelnek nyaralókkal; hegyet-völgyet elárasztja a turisták nagy serege.” – olvasható a Soproni Napló 1906. évi számában.²⁴⁴ A kirándulókat a század közepétől kisebb menedékek, „paraplüik” várták, melyek kialakításukkal leginkább a XVIII. századi főúri parkok kerti lakjait és gloriettjeit idézték – igaz, jóval szerényebb változatban. A hetvenes évektől már egyre több, egy-egy frekvenciáltabb helyen, megjelentek a kilátók: a masszív, magas, több szintes fatornyok.

A kilátók építéskor elsősorban a nehéz megközelítés okán részesítették előnyben a könnyebben szállítható, gyorsabban összeépíthető faszervezetet. Tették ezt annak tudatában, hogy a hegy- illetve dombtetőn az időjárás szeszélyeinek fokozottabban kitett épületek maximum egy-két évtizedig használhatóak, s ezt követően újat kell építeni helyükre. Mégis örömmel építették a dombtetőkön álló fakonstrukciókat, melyeket Nyáron a kirándulók, télen a síelők és szánkózók²⁴⁵ látogatták előszeretettel.

A kedvtelésből állított kilátók valószínűleg a kastélyok, paloták vacsorázó-pavilonjainak egyenes következményei. Vacsorázó pavilontornyok álltak a reneszánsz Budai várban vagy a Berlini Monbijou kastély kertjében (1703). A kastélyparkok kilátópontjain épített vacsorázó-pavilon, mint amilyen a Schönbrunni Gloriette (1775), Európában általánosan elterjedt típus volt. Még 1751-ben, Mária Terézia látogatásakor, Gödöllőn is épült – ideiglenes jelleggel – vacsorázó-pavilon. A 24 oszlopos, három ellipszis alaprajzú épületből a legszebb kilátás nyílt a parkon át a kastélyra.

²⁴⁴ Soproni Napló 1906 szept. 20.

²⁴⁵ Sípályák is a kilátóktól indultak, mint például a Károlykilátó melletti „lábszánkó” pálya.

Pécelen a Ráday kastély díszkertjében két emeletes vacsorázó-pavilon állt külön a kastély ura és úrnője részére.²⁴⁶

A kilátótornyok helyi krónikájáról több tanulmány is beszámol²⁴⁷, az adatok azonban módfelett ellentmondásosak, s a levéltári források szerint is mindössze néhány esetben igazolható a közlések pontossága. Eredeti források és tervrajzok hiányában nehéz a múlt századi kilátók építésének és lebontásának időpontját meghatározni, ezért az adatok továbbra is bizonytalannak tekinthetők.

A kilátótornyok sorát a Nándor-Kilátó nyitotta 1855-ben (BECHT)²⁴⁸. Vitatott azonban, hogy mikor épült és hol állt az első ácsolt kilátótorony Sopronban. Az egyik vélemény szerint ez a Károly-kilátó volt 1878-ban (BECHT), mások viszont az Alom hegyi fakilátót tekintik elsőnek, amely 1886-ban (LÓRÁNT) vagy 1888-ban (SZABÓ) épült. A Károly-kilátóra vonatkozó terv a Soproni Levéltár tervjegyzékében 1868-as dátummal szerepel, a Thirring Ferdinánd által készített kilátó tervrajza azonban elveszett.²⁴⁹

A fatornyok szerkezetileg stabilabbak voltak, mint a kőből vagy téglából rakott építmények, mivel a hegytetőkön oly gyakori oldalirányú szellőkéseknek vagy az esetleges földmozgásoknak jobban ellenálltak²⁵⁰, élettartamukat tekintve mégis messze elmaradtak kőből épült társaiktól. A fatornyok hátránya abban nyilvánult meg, hogy a lassabb folyamatokkal szemben meglehetősen védtelenek voltak, s könnyebben megsérültek a nedvesség, napsugárzás, illetve a természetes kártevők által. A szerkezet legnagyobb részét ugyanis nem borította zsindelel, s más módon sem volt védve a környezeti hatásokkal szemben. Holott a tölgyfa miután gerendát ácsoltak belőle, csak tovább acélosodik, s így akár fél évezredet is megérhet, ha az épületszerkezetet például zsindelel borítják be, melyet hús, harminc évenként gondosan cserélnek.²⁵¹

A kilátók helyszíntől függően lehetnek alacsonyabb, pavilon-típusú, vagy toronyszerű, függőleges építmények. A széles panorámával bíró, lapos teraszokon, ahol a szél és villám egyaránt veszélyeztette a magasba nyúló építményeket, inkább csak jelképes pihenőhely, tetővel

²⁴⁶ BUGÁR-MÉSZÁROS Károly (szerk.) 2000. 49.p.

²⁴⁷ BECHT Rezső (1969), LÓRÁNT, Ödön (1972), SZABÓ Jenő (1984), WINKLER Gábor (1996)

²⁴⁸ BECHT Rezső 1969. 123.p.

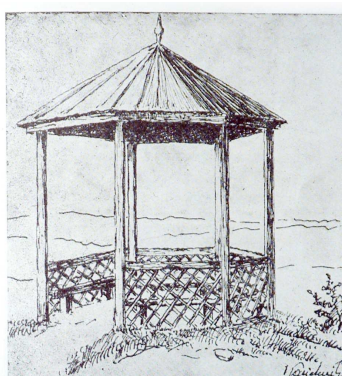
²⁴⁹ SL XXIV. 6283. Károly-kilátó. Thirring Ferdinánd. Lőver krt. 21.

²⁵⁰ Sopronban több földrengés is volt az adott időszakban. Ezek közül az 1938-as esemény volt jelentős, mivel ekkor több fából épült kilátó is megsérült. 1938 nov. 8-án hajnali 03:12 perckor Ausztria területén kipattant (47.90N szélesség – 16.40E hosszúság) hetes erősségű földrengés okozott károkat. A földrengés során megsérült, például az 1904-ben épült Bécsi dombi glorieta és a Hubertusz kilátó. Mindkettőt el kellett bontani. Szintén ekkor dőlt össze a Tómalom-hegyi (213m) kilátó is. A soproni földrengésekről bővebben: VARGA Péter – SZEIDOVICZ Győző. 2002.

²⁵¹ Szilágyi István előszava. in: SZABÓKY, Zsolt 1987.

fedett padkoszorú létesült. A fákkal borított hegyormokon viszont csak a lombok fölé tornyosuló kilátókat volt célszerű megépíteni. Karakterük szerint a soproni kilátók három típusba sorolhatók gloriett-, öregtorony- és harangláb-típus.

Gloriette: földszintes, hat vagy nyolcszögletű, ernyőszerűen alacsony-hajlású, az alaprajzzal megegyezően sokszögletes tetővel fedett nyitott konstrukció. Oldalainak síkja függőleges.

4.39. kép Gloriette az Almon

4.40. kép Vas-hegyi kilátó
Gloriette-típusú kilátók

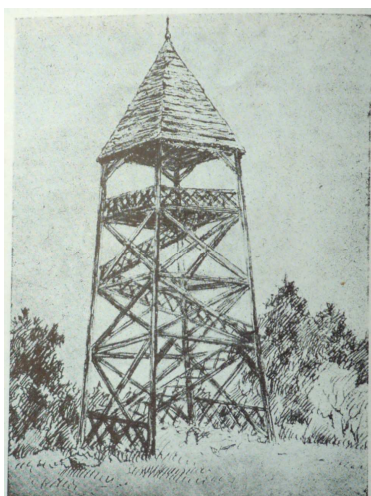
4.41. kép Kurucdombi kilátó

Az Alom hegyen (Alm ; Streuberg) épített hatszögletű gloriette a kőfjűtő feletti pihenőhelyen, 270 m tengerszint feletti magasságban állt, s akárcsak a kerti filagóriáknak oldalai nyitottak voltak, oszlopait mindössze egy lécrács-mellvéd fűzte össze. Belsejében a mellvédhez félkörívben padok csatlakoztak. Az egyszerű faoszlopok hatszögletű nyitott sátoztetőt tartottak amelyet faszindely fedett és esztergált facsúcs díszített.²⁵² (4.39.kép).

Egy, a Vas-hegyen építendő gloriette gondolatát Kugler Henrik vetette fel a soproni városi tanácsban 1876-ban. A meredek sziklafal szélén felállítandó építmény azonban csak terv maradt. Ehelyett 1900-ban egy menedékház épült meg a 367 méter magasságban lévő pihenőhelyen. Ez volt az úgynevezett „Paraplüi” (parapluie *fr.* = ernyő), mely csaknem tíz évig állt, s az építmény helyére végül 1909-ben készült el egy új gloriette, amely viszont még az első világháborút megelőzően elpusztult. (4.40.kép) A Bécsi dombon 264 méter magasságban épült gloriette 1904-ben²⁵³, mely az 1938-as földrengés alatt sérült meg és ekkor elbontották. A kurucdombi kilátó építésére vonatkozóan nincs adat. A hat oszlopos gloriette-kilátó 1914-ben még állt. (4.41.kép)

²⁵² LÓRÁNT, Ödön 1972.

²⁵³ A Soproni Városszépítő Egyesület Évkönyve 1869-1929. 99.p.

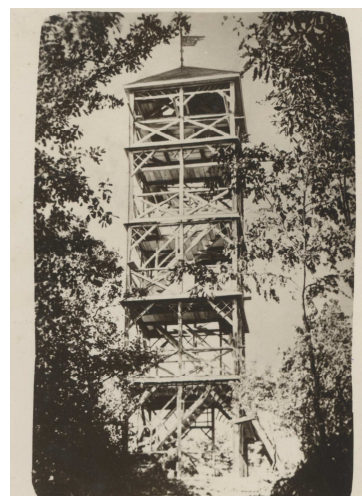

4.42. kép Kilátó a Sörházdombon

4.43. kép Károly magaslat

Öregtorony típusú kilátók

4.44. kép (Hubertusz)

Öregtorony: Általában négyzetes alaprajzú, többszintes szerkezet. Belső lépcsőfelvezetéssel. Oldalainak síkja összetartó, sudaras. A tető alapterülete mindig kisebb a legalsó szint alapterületénél. A tető hajlásszöge általában magasabb, de kivételek akadnak. Az árbocoszlopok határozzák meg az építmény homlokzatának kontúrvonalát. (konzol nem töri meg.)

A Várhelyen emelt első kilátótorony közadakozásból épült 1885-ben. Visszaemlékezések szerint az építmény alapját egy földbe ástott „kunyhó” adta, melybe faoszlopokat állítottak. A kunyhó oldalait deszkákkal zsálutták ki, s innen vezetett a 32 lépcsőfok a körülbelül 10-12 méter magas toronyba.²⁵⁴ A torony szerkezete hamar romlásnak indult, a város jelentős összegeket áldozott az építmény karbantartására, mely hosszú távon nem volt fenntartható, s végül a javítgatások ellenére 1909-ben lebontották.

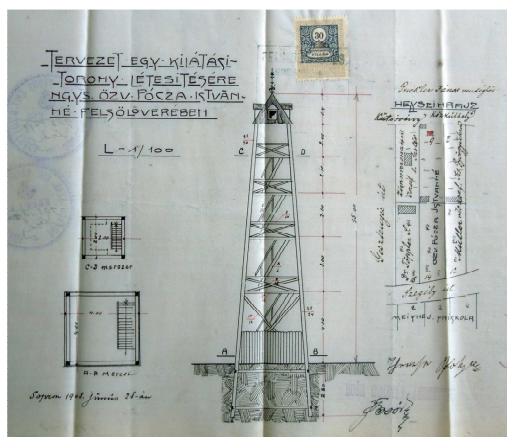
Az Alsó és Felsőlövereket egymástól elválasztó Sörházdombon (Bräuriegel, volt Tulipánmagaslat) 292méter magasságban épült fa-kilátó, 1900-ban. **(4.42.kép)** Az építményt néhány év múlva, a környező fák koronájának növekedése miatt, három méterrel emelték meg. A kilátó mindössze az első világháborúig állt, ekkor ugyanis elpusztult.²⁵⁵

Kilátókat nemcsak közcélra, a természetjárók örömeire, hanem magáncélra a magántulajdonban lévő kertekbe is építettek. A magánépítési bizottság 1908-ban adott engedélyt özv. Pócza Istvánné részére saját löverkertjében építendő favázis „kilátásitorony” létesítésére. A tervezést és kivitelezést a fiatal ácsmester, Boór Gusztáv végezte. A tizenöt méter magas,

²⁵⁴ LÓRÁNT, Ödön 1972.

²⁵⁵ LÓRÁNT, Ödön 1972.

négyszintes építmény még az építési engedély kiadása előtt megépült, amiért az ácsmesterre rendbírságot szabtak ki, az épületet azonban nem kellett visszabontani.²⁵⁶ A kilátó a közkút sövény mellett, a Lövész úti (alsólöver) kertben állt. (4.45. kép)

4.45. kép Kerti kilátó Boór Gusztáv, 1908

A löverkert legmagasabb pontjára állított kilátótorony alapjaihoz kb. 3 méter mély árkokat ástak, a négy sarokpontba 21/24-es oszlopfákat állítottak egymástól 4 méter távolságban, ezeket vízszintes gerendákkal koszorúba kötötték, két méterrel feljebb ugyanezt megismételték, majd visszatöltötték az árkokat. Az emeleti koszorúgerendákat 4.00, 7.00, 9.50, és 11.10 méter magasságban rótták össze. Minden egyes szintre meredek egykarú létralépcső vezetett, a legfelső szint alapterülete 4 m² volt. A mellvédeket andráskereszt merevítette. Az alsó szint kb. két méter magas függőleges deszkaborítást kapott. A szerkezet teljesen puritán, egyetlen dísze csupán az aprócska tető, négy miniatűr állóablakkal és a csúcsdíszel.

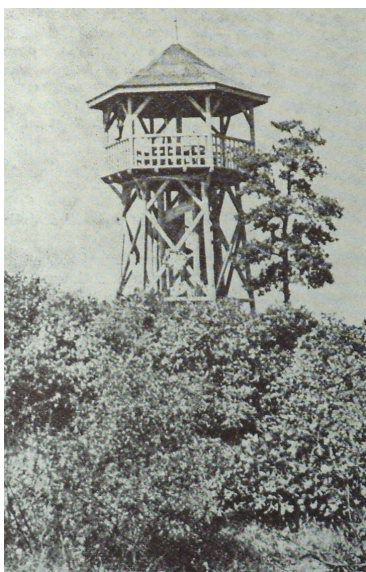
Harangláb-típus: A harangláb típusú, azaz galériás kilátó alaprajza is szabályos sokszög. Karakterét a magas toronysisak és az egy vagy több galéria határozza meg. A gótikus és a magyar népi építészetből átvett ereszalj és szoknya is megjelenik ennél a típusnál.

A harangláb típus formáira, a középkori hagyomány szerinti várépítés és kőtorony-megoldás hatott. Hangsúlyozott motívumok a hegyes gúla alakú zsindeletetők, illetve a fiatornyok. Különleges összetevője az építménynek a többnyire komor, melankolikus hangvétel. A tornyok fa-mivoltából ered, hogy formáik archaizálók, így könnyen beleillettek a historizmus koncepciójába. A természet

²⁵⁶ SL.:X.64/908: „a kilátótorony máris meg van építve az ép. szabályrendelet 137.§ értelmében rendbírság alkalmazását is javasolja Boór Gusztáv ácsmesterrel szemben.” (50 korona bírságot szabtak ki. Összehasonlításképpen az építési engedély illetéke akkoriban 6 korona volt.) 1908. júl.

és történelem felfedezésének lehetősége a fatornyokat, kilátókat a XIX. század testileg-lelkileg barangoló kedvű emberének profán zarándokhelyévé tette.

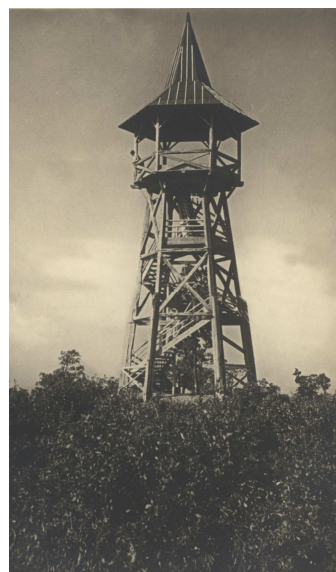
A fából ácsolt harangtornyok rendeltetésüket tekintve önmagukban álló zenei eszközök, hangszerek voltak. A torony szerkezetének, illetve hangterének magasságától függött a hangzási távolság. A harangszó minőségét nagymértékben befolyásolta az építőanyag és az akusztikai tér kialakítása.

4.46. kép Kilátó a Kecse hegyen 1905

4.47. kép Muck Kilátó 1906
Harangláb típusú kilátók

4.48. kép Várhely kilátó 1909

Kilátó épült a 208 méter magas Kecse-hegyen, 1905-ben. A harangláb típusú kilátó érdekes, gombakalap formájú galériáját négyzetrácsos mellvéd övezte. A szép arányú fakonstrukció (4.46.kép) az 1938-as földrengésben sérült meg.

A Károly kilátó (1876) a könnyen megközelíthető és panorámája miatt közkedvelt Váris hegyen épült 398 méter magasságban. Az építmény és a magaslat (Wardschberg; Károlymagaslat) Romwalter Károly nyomdászról, lelkes természetjáróról kapta nevét, aki saját költségén építtette meg a kilátót 1876-ban²⁵⁷. A fából épült szerkezet húsz évig állt többé-kevésbé jó állapotban, a gyakori javítások miatt 1896-ban már új kilátó építését szorgalmazta a városvezetőség, mely az elképzelés szerint egy műrommal idillizált romantikus menedékház is lett volna egyben. A Károly-kilátó azonban még a XX. század elején is állt, a régi, megrongálódott építményt pedig rendszeresen javígtatták, átfestették. Többször is elő-előkerült az új kilátó terve, s 1913-ban már úgy tűnt, végre lebonthatják a régit, hogy helyére felépíthessék az ún. „Károlyvár”-at, melynek terveivel

²⁵⁷ LÓRÁNT, Ödön (1972) kutatásai alapján. SZABÓ, Jenő (1984) szerint a kilátó 1877-78-ban épült.

Schärmár Károlyt bízták meg. A kilátó megépítésére azonban nem gyűlt össze a megfelelő mennyiségű összeg, később pedig a háború törte derékba a kezdeményezést.²⁵⁸

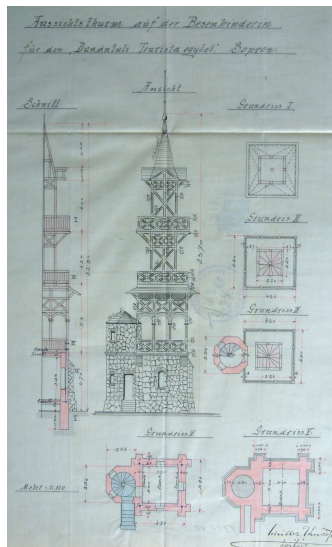
A Dunántúli Turista Egylet 1906-ban építtetett kilátótornyot a Nyíresen. A Soprontól két órányira fekvő magaslatra szebbnél szebb árnyas erdei utak vezettek, ahonnan a városra és a Fertőre nyílt kilátás. A tervező Schiller János volt, akit korábban a Városszépítő Egyesület bízott meg a Károly-kilátó helyére emelendő új kilátó terveinek elkészítésével. Terveit akkoriban maguk a városszépítők vetették el, mivel azt túl díszesnek találták, s attól tartottak, hogy a „*lemálló díszek majd folytonos javítást kívánnak*”.²⁵⁹ A Turista Egylet azonban, mikor felmerült egy új kilátó létesítése a Nyíresen, habozás nélkül Schiller mellett döntött, s a Károly-kilátó korabeli pályázati kiírása szerint tervezet várrom utánzatú romantikus építményt fogadta el. **(4.49.kép)**. A gótikus templomtornyok által ihletett kilátótorny, s a kis kápolna-romot idéző alépítmény a historizáló építészet késői soproni remeke volt. A kilátótoronnyal ékesített menedékház 1906 szeptemberében készült el, s Muck Endréről²⁶⁰ nevezték el.

A teljes szerkezet magassága a tervek alapján 23.70 méter volt. A négy szintből álló torony legalsó szintje, s egyben az építmény talapzatául szolgáló műrom 4.70 méter magasra készült. A terv szerint az épület belső terébe boltív „*Gewölb*” került, s innen indult az első csigalépcső a torony felé. A kőburkolatú téglalépítmény koronájára 4.20 méter hosszú 20/30-as keresztmetszetű talpfákból gerendarácsot rögzítettek, melynek metszéspontjaiba oldalanként négy gerendaoszlopot állítottak. Ezen belül a torony tulajdonképpeni gerincét, kilenc ponton alátámasztott belső vázszerkezet alkotta, amely magában foglalta a szinteken átvezető csigalépcsősört is. Mindhárom szint alapterülete azonos, 4.20x4.20 méter volt, a torony mégis azáltal látszódtott felfelé karcsúsodónak, hogy a szintek egymáshoz viszonyított távolsága a csúcs felé haladva egyre csökkent. (5.40 m, 4.20 m, 4.00m) A hatást tovább fokozta, hogy Schiller a felső szintek sarokgerendáit elhagyta, s helyette konzolszerűen kialakított, dúccokkal alátámasztott galériát és kecses toronysisakot szerkesztett. A vázszerkezet tagolását a szoknya, a galéria és a toronysisak fióktetői tették harmonikussá.

²⁵⁸ SZABÓ, Jenő 1984. 26.p.

²⁵⁹ SZABÓ, Jenő 1984. 18.p.

²⁶⁰ A „Fák atyjának” is nevezett Muck Endre erdőgondnokról

4.49. kép Kilátó a Nyíresen 1906 Schiller János

A gerendaváz első szintje 5.40 méter magas volt, s ezt vízszintesen egy sor 15/15-ös mellvédgerenda és két sor kötőgerenda merevítette. A mellvédközökbe 15/15-ös keresztducok kerültek, amelyet belülről deszkaborítás zárt. A felső kötők között szintén keresztducok voltak, itt azonban a gerendaköz kitöltetlen maradt. Az oszlopokat ívelt gerendák kötötték át, s a felső kötő- és a koszorúgerenda közé díszítő jelleggel lécrács került. A szinteket elválasztó szoknya szarufáit a felső kötőgerendákra támaszkodó hónaljfák tartották. A mellvéd kialakítása mindhárom szinten azonos volt. Minden gerendaelem hornyolással készült. A kilátó a második világháborút követően a határsávba került, s negyven évig elhanyagoltan állt, a fa torony teljesen elpusztult, mindössze a talapzat maradt meg.²⁶¹

A fent említett kilátókon kívül akadnak olyan építmények is, melyek szerkezete és kialakítása vitatott. Ilyen például a Nándor kilátó, melyet Braun Nándor 1855-ben építtetett saját költségén. Majd a negyed századdal később épült ún. Alsó-lőveri fa-kilátó, melyről Becht Rezső tesz említést Lőverekről szóló írásaiban.²⁶² Szintén kevés ismeretünk van az 1890-es években emelt Várhelyi kis tornyú menedékházról.

²⁶¹ KUBINSZKY Mihály: Idegenforgalmi létesítmények a Lőverekben Soproni Szemle 2001. LV. évf. 3. sz.

²⁶² BECHT, Rezső 1969. 123. p.

1850- 1914 KÖZÖTT ÉPÜLT KILÁTÓK

Építés ideje	Hely	Építmény jellege	Magassága	Lebontás éve
1855	Nándor-magaslat	Kilátó(torony)	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
1876 v. 1878	Váris- Károly kilátó (398 m)	Kilátótorony	<i>n.a.</i>	1906
1876	Vashegy (438 m)	Menedék	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
1885	Várhely (Greiserspitz)	Menedékház kis toronnyal	10-12 méter	1909 (felújítás)
1886	Virágvölgy	Kilátótorony	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
1886	Ultra	Kilátótorony	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
1886 v. 1888	Alm (270 m)	Gloriette	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
1900	Vashegy (367 m)	Paraplúi	<i>n.a.</i>	1909
1900	Sörházdomb (298 m)	Kilátótorony	+3 méter*	1914
1904	Bécsi domb (264 m)	Gloriette	<i>n.a.</i>	1938
1905	Kecske hegy (208 m)	Kilátótorony	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
1906	Nyíres (522 m)	Muck-Kilátótorony	23 méter	<i>n.a.</i>
1907	Várhely	Kilátótorony	15 méter	<i>n.a.</i>
1908	Lőver kert	Kilátótorony	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
1909	Vashegy	Gloriette	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
1909	Sörházdomb (292 m)	Kilátótorony	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
1909	Irottkő	Kilátó (terv)	<i>n.a.</i>	<i>n.a.</i>
<i>n.a.</i>	Tómalom hegy (213 m)	Kilátótorony	<i>n.a.</i>	1938

* az eredeti magasságát 3 méterrel megtoldották

4.4. HOSSZANTI ELRENDEZÉSŰ SZERKEZETEK

A faépületek hosszanti elrendezése a sport és szórakozás XIX. században kialakult épülettípusainak jellegzetes megoldása volt. Egyrészt az azonos funkciójú terek egymás mellé sorolásából létrejövő fürdőpavilonok, öltözőpavilonok, másrészt pedig az oszlopsorok között, egyenes vonal mentén megnyitott, egybefüggő térrel rendelkező lövöldék és tekepályák szerkezetei épültek hosszanti elrendezéssel.

A kiegyezés után szerveződő élénk sportélet új típusú színtereit alkották a favázás szerkezetű tekepályák, polgári lövöldék, fürdők és korcsolyapályák. Az új funkcióhoz egyszerű, praktikus felépítésű épületeket hoztak létre. A szabadban is végezhető sportjátékokhoz eleinte mindössze egy átmeneti, félig fedett tér létrehozása is elegendő volt, ehhez pedig a könnyedén összeállítható ácsolt szerkezetek kiválóan megfeleltek. Kezdeti típusnak a kerti lugasokhoz hasonló, nyitott gerendasorral fedett szerkezet számított, később azonban már bonyolultabb, összetettebb épületek is születtek. A polgárosodó városokban épülő lövöldék, torna, teke- és más sportpályák²⁶³ legtöbbször a kor faépítészetének vezető stílusában, svájci modorban készültek, ami voltaképpen nem jelentett többet a jellegzetes deszkadíszítések és fatornyok alkalmazásánál. Az ún. „megszabott funkcionális logikájú” épületek esetében, mint amelyek közé a sportépületek is tartoznak, a szerkezetnek alárendelve mutatkoztak meg a díszítőelemek, s mindössze az egyes stílusjegyek vázlatos jelölése oldja a szigorúan szerkesztett konstrukciót.

A soproni sportélet országos szinten is kiemelkedővé vált, s nemcsak nyitott sportpályák, vagy ideiglenes építmények létesültek, hanem nyílt meg a napjainkban is működő Papréti tornacsarnok, melyet az ország első vidéki tornaegyesülete – a Soproni Testgyakorló és Tűzoltó Egylet – építtetett 1867-ben.²⁶⁴

A korábban még úri kiváltságának számító testedzés, vívás, lovaglás, – mely nagyban hozzájárult az arisztokraták magabiztosságához, egészségesebb, hosszabb életéhez – a XIX. századtól immár nagy tömegek számára is elérhetővé vált. A tornaegylet példája nyomán a század

²⁶³ Pesten lóversenypálya épült a mai Stadionok területén (1878-1880). A neoreneszánsz palotát idéző épület fedett lelátója öntöttvas és fa szerkezettel készült. A tribünt Feszty Adolf tervezte. A kor másik nagyszabású faszervezetű épületét Lechner Ödön tervezte: a Pesti Korcsolyázó Egylet városligeti korcsolyacsarnoka 1875-ben épült meg. A napjainkban is létező korcsolyacsarnokot többször átépítették. Többek között az ezredéves kiállítás alkalmával, mikor Francsek Imre tervei alapján folyamhajtásos pavilonná épült át. Lásd: RITÓÓK, Pál: 2003. 174-175.p.

²⁶⁴ A Soproni Testgyakorló és Tűzoltó Egylet tagjai a csarnok megépülte előtt ideiglenes sátorban gyakoroltak, majd 1867.szept.22-én vehették birtokukba az új tornacsarnokot. Az ízléses építmény 10000 forintba került. A tornacsarnok építéséről bővebben: HARANGHY, György 1970. 257-259.pp.

utolsó harmadától sorra nyíltak a lovagló-, lövész- és vívóegyletek, valamint egyéb sportágak egyesületei²⁶⁵ és épületei. Az egészségmegóvás és testkultúra tudományos szintre emelkedett, ezek a témák már 1847-ben hazai orvosok számára Sopronban megrendezett tudományos kongresszuson is szerepeltek.²⁶⁶

A szabadidő egyesületek közül a legjelentősebb építőtevékenység az 1903-ban alakult Dunántúli Turista Egyesületet nevéhez fűződött.²⁶⁷ Céljuk elsősorban a soproni turizmus fellendítése volt, illetve „*a már fennálló mindennemű sportegylet mellett*” egy tevékeny építő-fejlesztő szervezet létrehozása²⁶⁸, mely mint ilyen a Városszépítő Egyesülettel karöltve erdei utakat újított fel²⁶⁹, ezenfelül önálló kezdeményezéssel a Nyíresen kilátót, a Fertőn pedig fürdőházat építtetett.

A szabadidő általános megnövekedésével a játék az élet komoly foglalatosságává vált, s a XIX. század leleményeinek hatására, – tekepálya, tornaegylet, turista- és kerékpáregylet, football klub, lóversenytér – a társasági élet addig nem létező szinterei alakultak ki. A magyarországi faépítészetben megjelenő új épületformák, az európaival egyidőben alakultak ki, s közel azonos módon fejlődtek, bár a vidéki létesítmények jóval szerényebb kivittel készültek.

4.4.1. USZODÁK ÉS FÜRDŐÉPÜLETEK

A XIX. század második felétől felvirágzó fürdőkultúra hatására az Osztrák-Magyar Monarchia területén több új fürdőhely nyílt s a régiek közül pedig mind több épült át. A századfordulóra már általánosan elterjedté váltak a svájci stílusban épült fürdőépületek, és favázas fürdőpavilonok. A

²⁶⁵ A dualizmus kezdetén indult el a megerősödő polgárság egyesületekbe szerveződése. A városukért, egészségükért és a kultúra megőrzéséért különböző társaságok sokasága alakult meg a gazdaság, művészetek, betegápolás, és a sport terén. A turistaegyletek, kerékpár (Sempronia Kerékpár Egylet, 1897) és lovasegyletek, vívóegyesületek (1874) Soproni Football Atletikai Club (SFAC, 1900 – *Ev. Temető melletti Anger réten, a pálya mellett tribünök álltak*) bővebben: TÓTH I. 2004. A helyi turistaegylet (1903), kerékpár egylet (Sempronia Kerékpár Egylet, 1897), korcsolyázó egylet (1872), lovasegylet, lövészegylet 1874 vívóegyesületek (1874) Soproni Football Atletikai Club (SFAC, 1900 – *Ev. Temető melletti Anger réten, a pálya mellett tribünök álltak*)

²⁶⁶ A nagygyűlés jegyzőkönyve: IX. 436. 1848.

²⁶⁷ 1885-ben felhívást tett közzé Dr. Roth Samu a Sopron XV. évf. 18.sz. ápr. 31-i számában, hogy a Deutsch-Oesterreichische Alpenverein és az Oesterreichische Touristenclub mintájára Sopronban is alakuljon turistaegyesület.

²⁶⁸ A Frankfurti Asztaltársaság baráti körből megalakult Egyesületnek már a kezdeti időkben is közel száz tagja volt. Hatvan Ferenc elnök három albizottságot szervezett: 1., Vigalmi és kirándulásokat rendező bizottság; 2., Útjelző és építő bizottság; 3., Idegenforgalmat emelő bizottság. Az Útjelző és építő bizottság Muck Endre és Geleji Ferenc irányítása alatt működött. Sikeresült nagybefolyású embereket az ügy támogatása érdekében megnyerni, s a város idegenforgalmának emelése érdekében rokon természetű hazai és külföldi egyesületekkel érintkezésbe lépni.

²⁶⁹ REISCH György 2003. 2-6.pp.

jellegzetesen hosszanti elrendezésű, kétszárnyú kabinsorokból álló gyógyfürdők és szabadtéri uszodák Sopronban és környékén is szép számmal épültek. (pl. Balf, Savanyúkútfürdő, Fertő)

Az egyforma térelemek tengelyre fűzésével vagy tetszőleges alakú vonal mentén való sorolásával hosszanti elrendezésű formák alakultak ki. Fürdőépületek esetében a térsor bejáratai a vízfelület felőli oldalon kialakított külső folyosóról nyíltak. A favázás szerkezetek különösen alkalmasak voltak a térrács illetően módon való formálására, valamint a vízpartokon építendő cölöpépítmények, könnyű pavilonok létesítésére.

4. 50. kép Palace Pier, Brighton, George Moore, (1891-1899)

A klasszikus fürdőházak kabinsorainak monoton összképét egy-egy jól elhelyezett vertikális elem oldotta fel, úgymint a kupola, a torony, vagy egy magasabb, hangsúlyosabb tető. Az európai fürdő-, csónakázó- és tengeri pavilonok kedvelt technikai megoldása volt a vízfelület fölé nyúló, cölöpökön álló, facsipkével gazdagon díszített fakonstrukció. Az egyik legnagyobb tengeri pavilon a brighton-i Palace Pier (1891-1899) 521 méter²⁷⁰ **(4.50. kép)**. A fém cölöpökön álló építmény főbb megoldásaiban a hídszerkezetekhez állt közel, de gyakorlati előnye mellett rendkívül hatásos megjelenése miatt vált népszerűvé: a csillogó vízfelület és az égbolt között „kifeszített” pavilonsor díszítményein és rácsszerkezetén áttörő fény különleges effektusa által az épület lebegő, szinte súlytalan keleties árnyjátékká vált. A faváz és a rajta áthatoló fény komplementer módon rajzolta meg az épület tömegét.

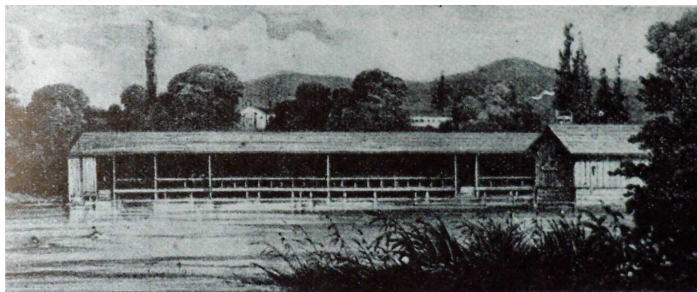
A városban 1845-ban nyílt az első újkori nyilvános fürdőhely, a Nagyszoda, vagy a későbbi elnevezés szerint Ó-uszoda. A megduzzasztott Ikva patakából nyert 200 m-nél hosszabb tószzerű medence fölé fa cölöpökre állított kabinsort és fából ácsolt trambulint építettek.²⁷¹ A 10000m² vízfelülettel rendelkező²⁷² létesítmény átépítéséhez már 1868-ban készültek újabb tervek, de az

²⁷⁰ BLASER, Werner 1987. 124.p.

²⁷¹ WINKLER Gábor 2001.

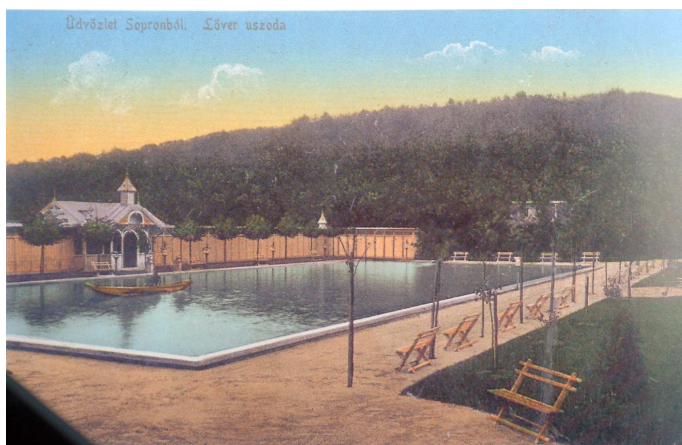
²⁷² GÖNCZ József - BOGNÁR Béla 2003. 55.p.

építmény végül is kisebb-nagyobb javításokkal egy teljes évszázadig működött, s csak a második világháborúban pusztult el.²⁷³

4.51. kép Nagyuszoda (1845)

Hosszanti kialakítással, pavilonsorok láncolatából épült fel a Lóver uszoda, más néven „Erdei fürdő” 1911-ben (4.52.kép) A fürdőház építésének ötletét – a Lóverbizottság részéről – dr. Nelky József vetette fel 1895-ben. A tervet, mely egy fából építendő nyitott fürdőháza vonatkozott, nagy lelkesedéssel fogadta a Városszépítő Egyesület.²⁷⁴ Lehetséges helyszíneként a Deák-kút közelében lévő területet jelölték meg, (mely a mai uszoda helyével azonos). Az uszoda vízellátását a Deák kúti forrásvíz biztosította.²⁷⁵ A költségek fedezésére részvénytársaságot szerveztek, de a szükséges összeg nem gyűlt össze. Az első tervrajzok is csak a századforduló után, 1908-ben készültek el²⁷⁶ Kaltenböch Alajos mérnök megbízásából, akinek végül sikerült is felépíttetnie a fürdőt 1911-ben.

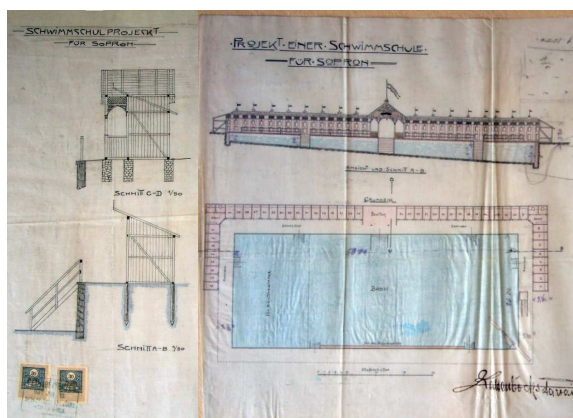
4.52. kép Megépült lóveri uszoda, azaz „Erdei fürdő”

²⁷³ SCHNEIDER, Lipót 1959.

²⁷⁴ SZABÓ Jenő. 1984. 29.p.

²⁷⁵ KUBINSZKY Mihály 2001.

²⁷⁶ SL. X. 9898/07, és X.50/911

4.53. kép Lőveri uszoda első tervei 1908

A tervező, Boór Károly elképzelésében a központi, – s csaknem 50m hosszú²⁷⁷ – medencét C alakban ölelte át a füzéreként egymásba kapcsolódó 48 kabinból álló két öltözőpavilon szárny. **(4.53.kép)** Bejáratát kereszt alaprajzú fa épület jelölte. A kabinsor vörösfenyő cölöpökön állt, ezen alakították ki a sík gerendarácsot, amelybe a pavilonok oszlopait rótták. Az oszlopfejeket kötőgerendába fogva szilárd térrács jött létre, amit az ajtók szemöldökfáiként is szolgáló hevederek tovább erősítettek. A párhuzamos oszlopsor közöket függőleges deszkázattal töltötték ki, s a medence felé néző oldalon ajtókat helyeztek el. A hevederek és a koszorúgerenda között lévő táblát apácaráccsal zárták.

A központi pavilon apró – kb. 24 m²-es – nyitott csarnoka svájci stílusban készült, azaz oromzatait fűrészelt deszkalapok, ereszcspikék, taréjcsúcsok ékesítették. A főépület medence felőli homlokzata keresztzárnyal, és egy nyitott verandával bővült, amit – az eredeti tervtől eltérően – fatorony is díszített. A homlokzati hármass osztás és az áttört facsipke-díszítmények a fából ácsolt bejáratú diszkapun is megismétlődtek. A kapu érdekessége, hogy az eredeti terveken a pillérekben kapott helyet a pénztár (cassa). A tájba illeszkedő, szép gyepszőnyeges strand, a kabinok fából készült, ritmikusan ismétlődő sora, a faépítmények sűrű üvegosztású felülvilágítói, vékony lécből összeszőgezett apácarács borítása hangulatos elemévé vált a lőveri tájnak.²⁷⁸

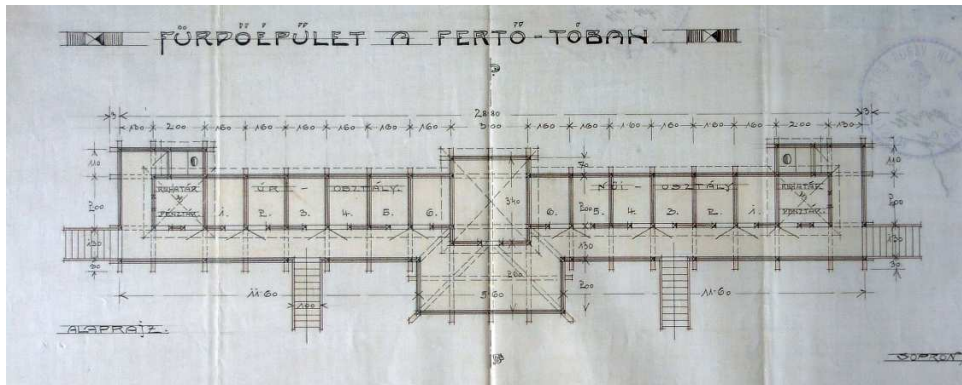
A Fertőn alig néhány hónap leforgása alatt épült meg a Dunántúli Turista Egylet fürdőépülete 1908-ban²⁷⁹. **(4.54.kép)**Tervezője és építészeti vezetője Boór Ferenc ácsmester volt. „A fertőtavi

²⁷⁷ Az eredeti terveken szereplő medence hosszt az építés során 2.5 méterrel rövidebbre vették, s ez később lehetetlenné tette a hivatalos sportversenyek rendezését.

²⁷⁸ WINKLER Gábor 2001.

²⁷⁹ SL. X.17/ 908.

fürdőt közérdekből létesítettük és az kulturális célt van hivatva szolgálni” – írta a terv mellé Hatvan Ferenc a Dunántúli Turista Egyesület elnöke.

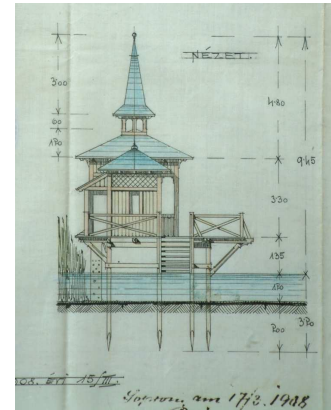
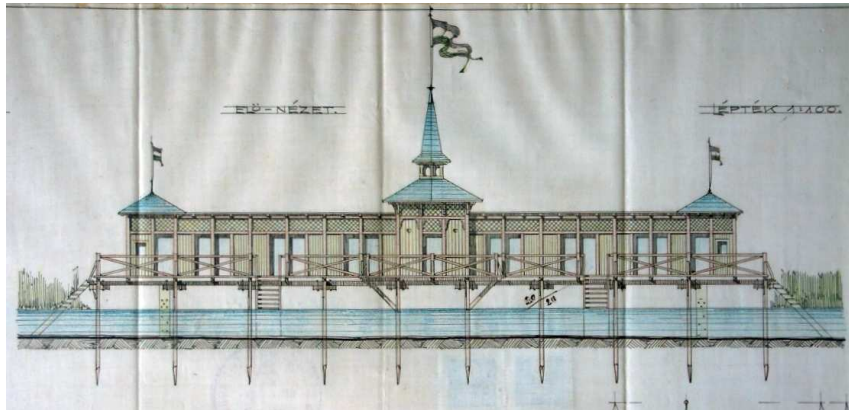
4.54. kép Fertői fürdőépület alaprajza

A fürdőépület hossza 30 méter volt, s teljes hosszában a vízfelület fölé nyúlt. A tervek szerint a pallófalas pavilont 30 darab 20/20-as facölöpből álló cölöprácsra építették. A tó iszapjába állított építmény karcsú facölöpökön állt, melyek hossza 4.65 méter volt. A cölöpöket az iszapos talajon keresztül, függőlegesen egészen a szilárd talajba verték, majd tetejükre fektették a gerendarácsot. A pavilon tervezésekor 1.30 méteres vízszintmagassággal számoltak. A cölöpök valószínűleg fenyőből készültek, mivel ez rendkívül jól ellenáll a hullámozás vagy a vízszint-ingadozás okozta nedvességváltozásnak. A cölöpök kihelyezett végére gúla alakú minimum 5 kg-os kovácsvassarut szereltek.²⁸⁰ A cölöpepítményeknél fontos tényező a falazat súlya, a vízi-pavilonok ezért is készültek könnyű faváz szerkezettel. A fertői fürdőépület deszkafalazata miatt a cölöpöket nem volt szükséges sűrűn egymás mellé sorolni. A cölöpsorra, miután egyenlő magasságúra vágták végeiket, egy-egy 20/25 cm-es ászok- vagy süvegfát csapoztak. Ezekre keresztben 1-1,5 méter közzel fogláló ászkokat róttak, melyek mindkét oldalon 30-40 centiméterrel túlnyúltak. A rácsot pallódeszkával borították.

A nyugat-európai fürdőpavilonokra jellemző kastély-architektúrának szerényebb változata tükröződött a Fertői épület tömegformálásban. A középrizalitot hegyes toronysisak, a sarokrizalitokat pedig egy-egy alacsonyabb tető fedte, s a csúcsokra kitűzött zászlók szintén egyfajta „úszó palota”-jellegre utaltak. A pallófalas pavilon szimmetrikusan elhelyezett két szárnyában a 6-6 egységből álló női és férfi kabinsor, valamint az azokat záró ruhatár és pénztárhelyiség helyezkedett el. A kabinsor melletti közlekedő folyosóról négy lépcső vezetett a

²⁸⁰ SOBÓ Jenő 1898. 320. p.

tóba. A homlokzatot a gerendaváz egyenletes ritmusa, a nyílászárók fölött szalagszerűen húzódó farácspanel-sor, és az andráskeresztes mellvéd egészítette ki. Az épület színezése végtelenül visszafogott volt: sötétbarna festést alkalmaztak.

4.55. kép Fürdőépület a Fertőn. 1908. terv: Boór Ferenc

A Fertő vízállását 1909-ben a Dunántúli Turista Egyesület már aggasztónak találta²⁸¹, s mielőbbi megoldást keresett arra, hogy a fürdőépület méltóbb környezetbe lehessen áthelyezni. Megérett az elképzelés az épület szétbontására, és a szerkezet újbóli összeszerelésének lehetséges helyszínéként a Nagytóalmot jelölték meg.²⁸²

A fürdőépület a Fertő azon szakaszán épült, ahol később a vízfelület teljesen elnadasodott, s így a pavilon funkcióját veszítette. Az első világháború után vett igazán lendületet a Fertői fürdők építésének ügye, de főként az elcsatolt osztrák területeken, ahol a helyi propaganda részeként sorra épültek a nagyobb létesítmények. Ruszton, Nezsideren és Pátfalun nagy fürdőházakat emeltek túl a nádasokon, benn a víztükrön. Nezsideren hatalmas cölöpökön vendéglők, kávéház, kabinházak, széles deszkanapozó, csónakházak létesültek szinte egy csapásra.²⁸³

²⁸¹ A Fertő vízbősége és alakja mindig is változékony volt, az alacsony vízállású tó, melyet nádasok, vizenyős rétek és sós puszták vettek körül 1866 és 1869 között például teljesen ki volt száradva, 1879-re azonban újra megtelt vízzel, és 1883-84-ben elérte legmagasabb vízállását (víztükre a partjain lévő községek házaikig ért). Erre az időszakra tehető a Fertői Csónakázó Egyesület virágkora, s ezekben az években rendezték a Fertői Regatta Vitorlásversenyt. (1884. július 13.) A Rábaszabályozás következtében a vízszint ismét apadni kezdett, s ekkor vált alkalmassá fürdőépület létesítésére. További adatok a Fertőről: HEIMLER Károly 1936.

²⁸² Soproni Napló 1909 szept. 24

²⁸³ VARGA Lajos: Hat év előtti osztrák vita a Fertő tó sorsáról. Soproni Szemle. 1939. III. évf. 3. sz.

4.56. kép Balfi fürdő kávéháza 1900 körül Összetett tető, és toronykompozíció

4.57. kép Nagytómalmi fürdő nyitott kabinsora, íves átkötésekkel

A ruszti fürdőház 16 fürdőpavilonból álló épülete 1885-ben bővült egy új nyári pavilonnal.²⁸⁴ A Nagy-tómalom strandfürdő nyári fürdő a város külső területén közel 400 m hosszú tó, melynek legnagyobb szélessége 100 m.²⁸⁵ A második világháború nagy károkat okozott a sportlétesítményekben; a Nagyszoda, a tóalmi strandfürdő épülete a kabinsorokkal, valamint a fertői strandfürdő sérült meg.²⁸⁶

4.4.2. TEKEPÁLYÁK

A hosszanti elrendezésű, egyenes építmény tipikus példája a tekepálya és a lövölde. Mindkét építménytípus alakját, egy adott célpont felé sebesen haladó tárgy várható útvonala határozza meg. A teke pályáját falakkal határolt, keskeny térbe terelik. Az ember számára kialakított tér azonban nyitott, tágas, szellős. A Lőverekben épült tekepályák esetében le is szögezhető, hogy ez a nyitott tér a szellős kerti verandákhoz hasonlatos.

A XIX. század végétől Sopronban nagy hagyománya lett a tekézésnek, s a Virágvölgyi vendéglőtől kezdve a belvárosban és a Lőverekben számos tekepálya épült. Az első tekepálya terve 1876-ból származik. Legtöbbjük fedett típusú volt, s a már meglévő szállodák, vendéglők épületeihez csatlakoztak, vagy kerti pavilonokhoz hasonlóan épültek. (1895 – *Téglagyári vendéglő*²⁸⁷, 1910 – *Magyar Király Szálló kertjében*²⁸⁸, 1913 – *Hársfasor*²⁸⁹, 1913 – *Brennbergi út*

²⁸⁴ A fürdőház „becsértéke 1072 Ft 70kr” volt. A felszerelési tárgyak értéke 410 Ft. Egy újonnan épített nyári pavilon értéke 1840 ft 20 kr volt. Sopron XV. évf. 1885. 20.sz.. márc.11.

²⁸⁵ SCHNEIDER, Lipót 1959.

²⁸⁶ BORONKAI Pál 1960.

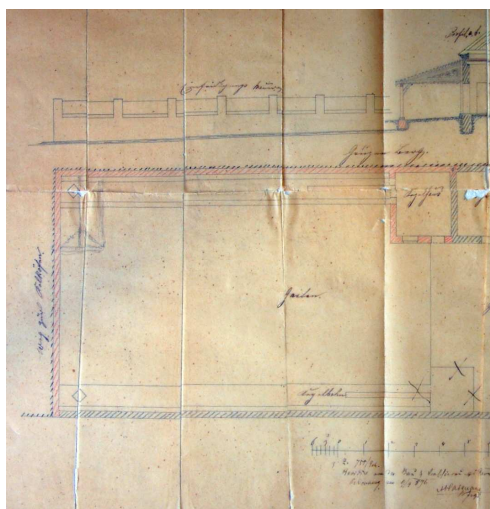
²⁸⁷ SL. 9581/a (Bernard Vencel terve)

²⁸⁸ SL. X.74/910 Pokker Gyula, Groszner Károly Várkerület 80.

²⁸⁹ Tervező: Wildzeisz János. 1903. Hársfasor. Tekepálya Weisz Nándor részére. SL. X.170/913

22.²⁹⁰ *Virágvölgyi vendéglők*²⁹¹) A helyi újságok hasábjain a Palatinus Szálló is büszkén hirdette fedett versenypályáját.²⁹² Tekepályára vonatkozó terv készült még például a GYSEV állomás területre is 1898-ban.²⁹³

Legkorábról származó ábrázolás a Zeich János által 1876-ban benyújtott, faveranda és tekepálya létesítésére vonatkozó tervrajzon található. A Malom utca 20-ban működő kertvendéglőben a rajzok szerint a tekepályának többféle elhelyezési módját is fontolóra vették. A véglegesnek tűnő elképzelés szerint a pálya hossza 18 méter volt. **(4.9.kép)**

4.58. kép Zeich János ácsmester tekepálya létesítésének terve 1876-ból²⁹⁴

A tekepályák felépítése és hossza általánosságban azonosnak mondható. A klasszikus tekepályák eredendően fából épültek és három fő egységből álltak. Az első egység a ráfutási terület, ahol néhány rávezető lépést követően a tekegolyót pályára továbbították. A második egység, mely egyben a leghosszabb szakasz, a tekegolyó gurulási területe. Ez a 17-19,5 méter hosszú és 1.5 méter széles sáv a teke tényleges pályája. Az utolsó szakasz a tekeállásból és a becsapódási területből áll, ahol a nagy sebességű a golyót és az eldőlt tekeabukát a golyófogó árok, az ütköző- és zárófal fogja fel. A tekepálya teljes hosszában oldalperemmel, terelő fallal van zárva. A hársfasori tekepálya tervein a nagylejtésű golyóvisszavezető is látható. A hársfasori tekepálya, ráfutási területe a löverei faverandák hagyományos stílusában készült. A hármass-osztású bejárati homlokzat nyitott fa konstrukció.

²⁹⁰ Tervező: Eidler Károly. 1913. Brennerbergi út 22. Tekepálya Schifter Vilmos részére. SL. X.124/913

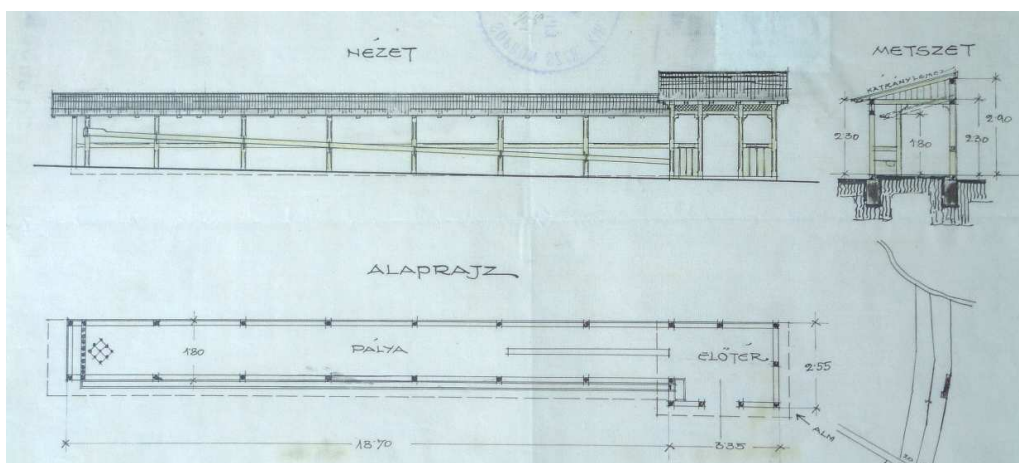
²⁹¹ VARGA, Imréné 1999. 36.p.

²⁹² Keglovich Oszkár vendéglős hirdetése. Soproni Napló.1912

²⁹³ SL. XXIV.9897

²⁹⁴ SL. XXIV. 7053

A lineáris elrendezésű tér tengelye a golyó pályája, amely mentén az egyforma méretű téregységek egymásba kapcsolódnak, egymásba olvadnak.

4.59. kép Weiss Nándor löverében létesített tekepálya. Terv: Wildzeisz János. Hársfasor 18. sz. 1913

A löveri életmód részeként is közkedvelt szabadidős tevékenység volt a tekézés „Az Alm vadgesztenyefái alatt [...] a kuglipálya palánkja döngött, a babák lágy puffanással dőltek és a golyó vészterhes robajjal nekilódult, amikor a Dobó Katica Tekező Társaság [...] bajnoka kiengedte a markából.”²⁹⁵

A golyókat és bábukat, homogén keményfából készítették. A pálya egész területét különleges burkolattal borították; általánosan elterjedt volt a ráfutási területen a csiszolt parkettaburkolat, és a gurulási felületen a polírozott és „padló fénymázzal”²⁹⁶ kezelt parketta.²⁹⁷ A tekepályák falait korabeli gyakorlat szerint „csinosabb léczfal”, azaz apácarács, alkotta.²⁹⁸

4.4.3. LÖVÖLDÉK

A lövöldék magas biztonsági követelményekkel készültek, s a lőmezőt úgy kellett megkonstruálni, hogy azok sem befelé, sem a külső térségben lévő személyekre ne jelentsenek veszélyt. A löteret leginkább a város határában, távol a lakott területektől (észak, észak-keleti lövés irányban), egy-egy völgyben vagy hasadéokban helyezték el, ahol domboldalok természetes golyófeldfogóként szolgáltak. A veszélyeztetett területeket meghatározott biztonsági építményekkel

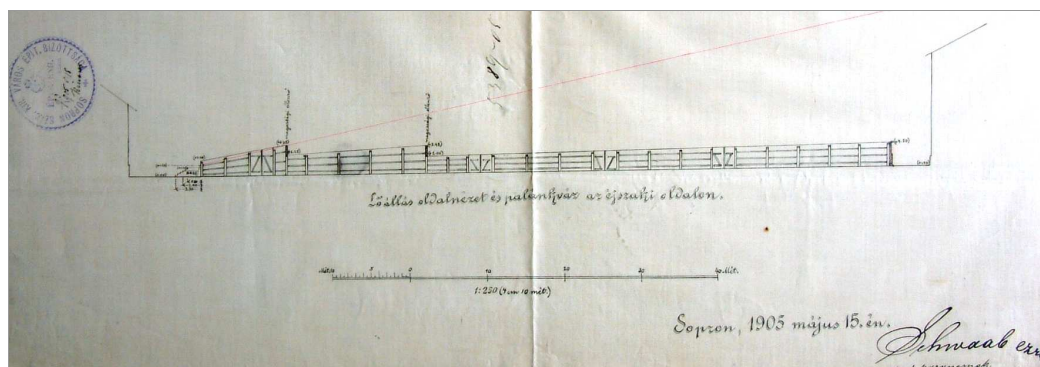
²⁹⁵ BECHT Rezső 1969. 126.p.

²⁹⁶ Soproni Címtár hirdetései 1912-ből

²⁹⁷ NEUFERT, Ernst 1999. 510.p.

²⁹⁸ SOBÓ Jenő 1898. 411.p.

látták el. Lakott területek közelében lévő lőtereket faszerkezetű fedett lőállással, deszka oldalfalakkal, sáncokkal, fából készült golyófogókkal és fogótetővel biztosították. A polgári lövöldök fedett típusa már a XIX. század elején megjelent. Sopronban, a Győri külvárosban, a lövöldét étteremmel is egybekapcsolták.

4.60. kép Lőállás oldalnézet. Házi lövölde a József Főherceg laktanyában. 1905

A magyar szabadidős sportlövészet történetében döntő fordulatot hozott a XIX. században a biztonságosan kialakított lőterek építése. A lövöldök tervezésében immár jelentős szerepet kapott a ballisztikai számítás.²⁹⁹ Egy lövés teljes lőhosszát a ballisztikus pálya kilövési, vízszintessel bezárt szöge határozta meg.³⁰⁰ A terelő falakkal határolt házi lövöldök 50 és 25 méteres lőtávolsággal épültek. Lövőhiba esetén az oldalfalak és a magassági ellenzők állították meg a lövedéket; a lőlap mögött fenyődeszka, vagy homokfeltöltés csillapította a becsapódást. A magassági ellenzők vastag deszkapalánkból készültek, melyek a lönyílást a helyes röppálya szögére szűkítették. A lakott területeken épült lövöldök elsősorban pontlövészet céljára feleltek meg. A galamblovészet a várostól távolabb fekvő nyílt terepen folyt: így például a Soproni Galamblovész Társulat a rákosi gyepen versenyzett.³⁰¹

Az abszolutizmus engedményei és korlátozásai felemás helyzetet teremtettek az 1860-as évek elejétől megnyitott polgári lövészegyletekben.³⁰² A polgári lövészegyleti mozgalom újjáélesztésében az udvar katonapolitikai törekvései jártak az élen. A tartományok megbízhatónak

²⁹⁹ A ballisztika fontos tudományággá fejlődött a XIX. században. A röppályák vizsgálatára a teszt pályákon meghatározott távolságokba selyempapír táblákat helyeztek el, hogy a lövedék röppályája a megtett út teljes hosszában vizsgálható legyen. Kaliber 2004., vö.: G. BILBY, Joseph 1996.

³⁰⁰ NEUFERT, Ernst 1999. 510.p.

³⁰¹ Sopron. XV. évf. 1885. 34.sz. ápr. 29.

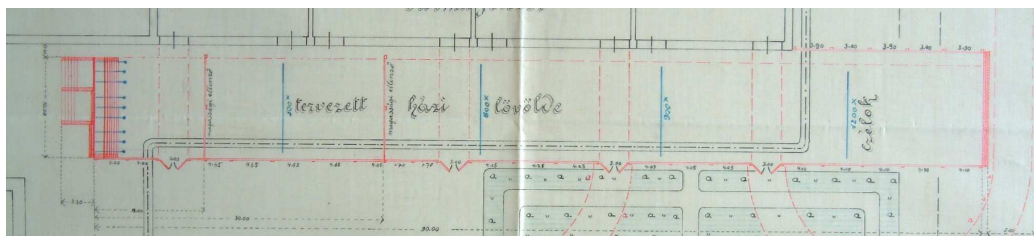
³⁰² Az elnökségek összetételét ellenőrizték, a tagság létszámát maximálták, szövetségi jellegű szervezkedésüket betiltották. Az egyletek német vezényleti nyelvének kötelező használatát pedig a lövész mestereken keresztül ellenőrizték. FÖLDES Éva - KUN László - KUTASSI László 1982. 136.p.

ítélt lövészegyleteit a kiegyezést követően a hadügyminisztérium hatáskörébe utalták. 1874-ben újraalakult a Soproni Lövészegyesület.³⁰³

Katonai lövöldék³⁰⁴ közül a József főherceg utcai laktanya udvarán 18. honvéd gyalogezred részére 1905-ben kialakítandó házi lövölde tervei kerültek elő **(4.60.kép)**, melyekben pontosan rögzítve vannak a hasonló létesítmények korabeli kialakításának általános szabályai, s ebből kiderül, hogy a polgári és katonai lövöldék felépítése alapvetően megegyezett.

A József Főherceg laktanyába építendő házi lövölde tervei között található Schwaab ezredes műszaki leírása, amelyben a lövöldék kialakításának általános szabályai szerepelnek: „*Mint a tervből kivehető, az oldalfalak úgy a tervezett utcza, mind pedig az udvar felé olyan magasra építtetnének, hogy egy magassági ellenző alatt elrepülő lövedék egyedül a lövölde területén belül csapódik be, így tehát a löállásból a magassági ellenző alsó szélén át nézve sem jobbra, sem pedig balra az oldalfalon túl látni nem lehet.*”³⁰⁵

A hadászati löpályákon a XIX. században alapvetően sziluett-lövészet folyt: „*csak harcszerű – látványosan kisebbített vas czélok állítanak fel.*” A lövöldének négy szakasza van: felkészülő szakasz, löállás, lőtér és becsapódási zóna. „*A puskának megtöltése csakis a löálláson már előzetesen begyakorolt fegyverfogások mellett történik, melynek következtében a lövedék egyedül a cél felé mehet.*”

4.61. kép Házi lövölde alaprajza a József Főherceg laktanyában. 1905

A magassági ellenző szerepéről: „*... minden eshetőségnek számításba vétele mellett egy 3 ctm vastag deszkából egy magassági ellenző vétetett tervbe, melynek alkalmazása által teljesen kizártnak tartom az eshetőséget, hogy egy lövedék a szabályszerű fegyverfogások mellett a kerítésen túl menne. Véletlen, vagy korábbi elcsattanás a kiképzett legénységnél – tapasztalat szerint – ki van zárva*” - írta Schwaab ezredes. - „*A lövedék minőségét illetően, az a teljes töltény külsejéhez egészen hasonló*

³⁰³ A soproni lövészegylet első szabályzata 1542-ből való (Buda eleste után). Lőgyakorlatokat és lövészversenyeket évente tartottak. A zenés ünnepekkel egybekötött versengésben a soproni polgárok, a vidék előkelőségei és a földművesek vettek részt. i.m.: BÁRDOS, Kornél 1984. 280.p.

³⁰⁴ A városban a katonaság jelentőségét és súlyát jól érzékelteti, hogy 1896-ban a 28 ezer lakoshoz több mint 3 ezer főnyi katonai népesség járult, tehát több, mint az összlakosság 10 %-a. MOLNÁR László 1998.

³⁰⁵ SL. X.5/905

aczelburkolatú³⁰⁶ de üres (:Scheich féle:) gyutacs töltény, melynek külső burkolata két részből áll, és akkor, midőn a becsapódásnál valamely tárgyat érint, a felső burkolatrész az alsóra reátolódva összelapul. A kísérletek eredménye szerint egy 3 ctm vastagságu deszkán 20 lépés távolságra át nem hatol.”

A soproni katonai létesítményekhez tartozott még a Fáber réti öt lőállásos katonai lőtér, ahol 500 m távolságig lehetett lövészetet gyakorolni, és a Károly laktanya 50 m hosszú, 9 lőállásos fedett lőtere.³⁰⁷

4.5. CSARNOKOK

A favázás csarnokokat széles körben használták az ipari építkezések, a közlekedés és a szórakozás épülettípusai között. Ilyen szerkezettel épültek a gyárak, műhelyek, vasúti csarnokok, de a sport és a kiállítások épületei közt is találhatóak csarnok jellegű fakonstrukciók. Míg Európában és Magyarország nagyobb városaiban számos nagy alapterületű és fesztávú, fakonstrukció szolgálta ki a közlekedés és szórakozás terén megnövekedett igényeket (versenypályák lelátói, vasúti csarnokok, faszínházak), addig Sopronban jóval visszafogottabb méretekben épültek nagyobb közönség befogadására alkalmas fedett fakonstrukciók. A XIX. század utolsó évtizedeiben kibontakozó tömegszórakoztatás: sportversenyek, kiállítások egyre erőteljesebben hatottak az építészetre.

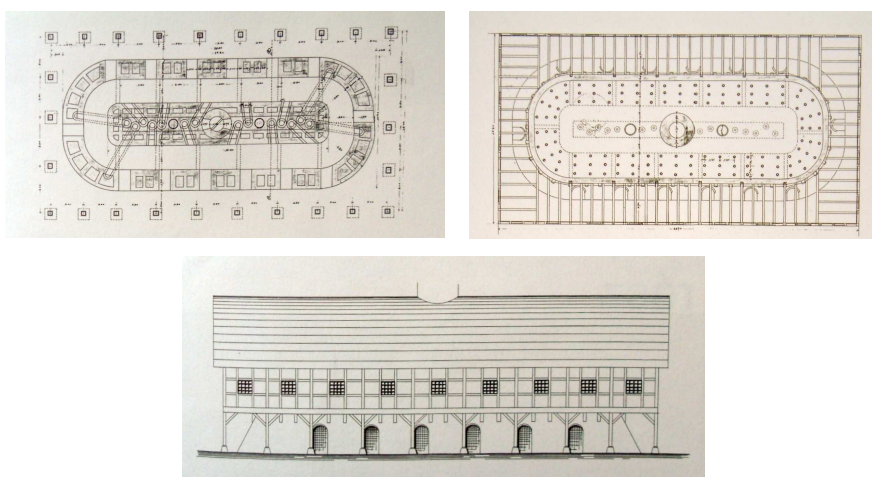
A soproni favázás csarnokok XIX. századi példái közül két szerkezet épült ünnepi alkalomra, ideiglenes jelleggel. Nagyobb fesztávú, komolyabb faszerkezetű csarnoképítmény nem épült Sopronban, de a teljesség kedvéért, valamint kultúrtörténeti jelentőségük miatt, mindenképpen említést érdemelnek. Az üzemi épülettípusok első formái téglá teherhordó fallal és nyitott fa fedélszékkal épültek, a század utolsó harmadában viszont teret hódított a favázás csarnok-kialakítás.

Sopronban is akad szép példa hasonló szellemben tervezett ipari architektúrára: Schiller János által tervezett téglagyár favázás szerkezetű létesítményét mindössze tervekről ismerhetjük, mivel az 1906-ban tervezett építmény nem épült fel, a terv azonban mégis tanulságos, mivel a századvég építészetére oly jellemző favázás szerkezet változatos alkalmazási lehetőségét tárja

³⁰⁶ A XIX. századra az acélgyártási technológiák fejlődésével új lövedékötvözetek és fegyverek születtek. Az említett lőszer kis lőtávolságára, kizárólag gyakorlatozási célokra volt alkalmas.

³⁰⁷ MOLNÁR László 1998.

fel.³⁰⁸ A Schiller János által tervezett Kőszegi úti téglagyár kemenceépületét ugyanis oszloplábakon álló fachwerk szerkezet övezte. A nyitott, árkád-jellegű faoszlopsorok kiegyensúlyozott osztású favázás téglafalat támasztottak alá, a körkemencét s az azt övező falat közös tetőszerkezet fedte. Az építmény Schiller korai halála miatt nem valósult meg.³⁰⁹

4.62. kép Schiller János téglagyárának terve 1906-ból

A gyárépületekre fokozottabban vonatkozó tűzvédelmi előírások, valamint a nagyobb nyitott belső terek szükségessége miatt a fa főtartókat, alátámasztásokat és tetőszerkezeteket fokozatosan felváltotta az öntöttvas és rácsoszlopos alátámasztás, s hamarosan sor került a vasgerendás, poroszsüveg födéme és öntöttvas támaszok bevezetésére.³¹⁰

A hazai vasútépítészetben különleges helyet foglalnak el a favázás vasúti csarnokok; pl. a Tiszavidéki Vasút püspökladányi (1858) és miskolci állomásainak háromvágányos favázás csarnokai, a nagykanizsai állomásépület vonatfogadó csarnoka (1860) és a Déli Vasút favázás csarnoka Székesfehérváron (1861).³¹¹A favázás vonatfogadó csarnokok sokáig jellegzetes alkotásai voltak a hazai vasútnak. Az 1870-es évektől megjelentek a szigetperonok amelyek fölé perontetőt emeltek. Bár ezek a tetők legtöbb esetben szegecselt acélszerkezetből álltak, ennek ellenére kísérletképpen 1910-ben alkalmaztak rétegelt-ragasztott fatartókat is.³¹²

³⁰⁸ SL. X.124/906

³⁰⁹ KUBINSZKY, Mihály: Schiller János élete. 62.p.

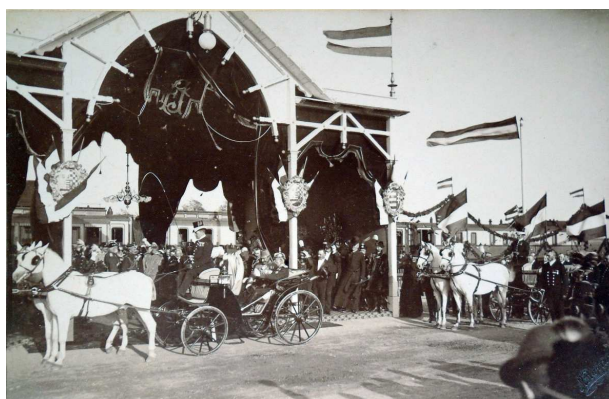
³¹⁰ CSÁSZÁR, László: Gazdálkodás és kereskedelem épületei . in: CSÁSZÁR, László (szerk.) 1995. 131.p.

³¹¹ KUBINSZKY, Mihály 1983.

³¹² KUBINSZKY, Mihály: A közlekedés épülettípusai In: CSÁSZÁR, László (szerk.) 1995. 165.p.

A gőzmozdonyok kéntartalmú füstje nem tett jót a szerkezeteknek, s más módon is károkat okozhattak a fa épületekben. A vasút őskorában a sínek mellé állítandó indóházak, melléképületek kialakításakor a tűzveszélyre is figyelni kellett. Ahogy Hackl János soproni lakos a Déli Vasúttársaság ellen 1911-ben benyújtott keresetéből kiderül: favázas házában „a vasút üzeméből kifolyólag, nevezetesen a mozdony szikrai által” károk keletkeztek.³¹³

A soproni vasúti építmények az ország legrégebbi személy- és áruforgalmi épületi közé tartoznak.³¹⁴ A nagyvárosi pályaudvarok csarnokai már a XIX. században hatalmas, több vágány fölött is átívelő vasváz (acélszerkezetű) konstrukciók voltak. Kezdetben azonban a csarnokok a kocsiszínek favázas szerkezetinek mintájára készültek. Ilyen típusú építmények álltak több kisebb állomáson is, részben a csarnokok, részben pedig a vasúti kocsiszínek épültek így.

4.63. kép Királyváró pavilon a Déli vasútállomáson. 1893

A soproni vasútépítészeti figyelemre méltó építménye a *királyváró pavilon*, mely feltételezhetően ideiglenes jelleggel állt a Déli vasútállomáson 1893. szeptember 19-én. A löver-architektúrát idéző fa-pavilon I. Ferenc József és Vilmos német császár tiszteletére épült. Az íves-ormozatú, téglalap alaprajzú gerendavázis építmény tetejét nyolc függőleges tartóoszlop támasztotta alá.

Az ormozat főtengegyében, a torokgerendát csúcsívré hajlított és kimetszett gerendák váltották ki. A csúcsív közepén függőoszlop, sugárirányban két-két oszlop merevítette, talpa rövid lebegő gerendán feküdt. A kimetszett deszkákkal bélelt ív csomópontjai, valamint az oszlopvégek gombdísztést kaptak. Az

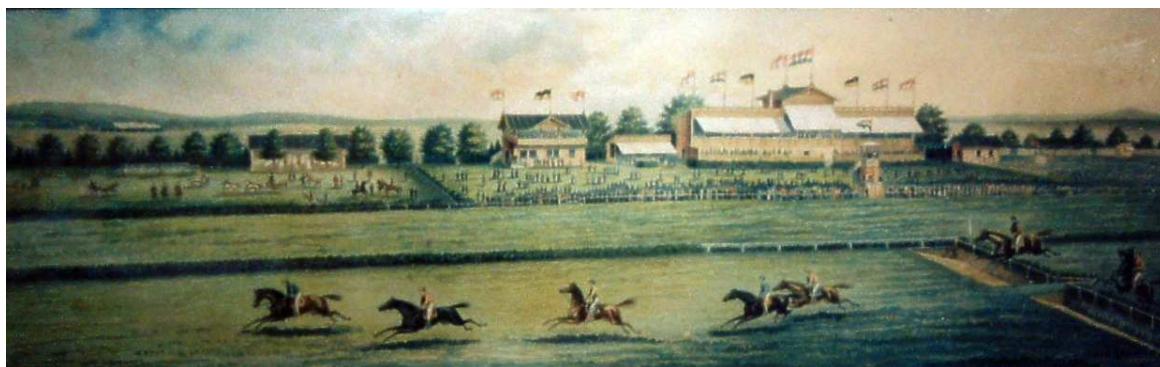
³¹³ SL. X.197/911. Hackl János favázas melléképülete, Kossuth u. 41.

³¹⁴ A Győr-Sopron- Országhatár vasútvonal építésére az engedélyt a magyar törvényhozás az 1872. évi XXVII tc.-el engedélyezte. Az építést 1872-ben készítették elő, de a 73-as válságot követően az építési munkálatokat azonnal leállították. Egy évvel később azonban német bankházak vállalkoztak az építés folytatásához szükséges tőke megszerzésére. LOVAS, Gyula 2000. 146-162.p.

oldalnyílások tartógerendái fokozott teherbírású egyszerű kombinált függesztő és feszítőműből álltak. A párkányok sarkai mögött zászlótartók, a fő tartóoszlopokon Magyarország címerei voltak³¹⁵.

4.5.1. LÓVERSENYTÉRI TRIBÜN

Az 1860-as évek közepétől jelentkező gazdasági fellendüléssel megnövekedett vállalkozási kedv a tömegérdeklődés középpontjába emelte a lovassportokat. Pesten 1856-ban újjászervezték a Pesti Lovaregyletet, amely két év alatt Ybl Miklós tervei alapján – a Nemzeti Múzeum mögötti területen– felépítette Európa egyik legkorszerűbb lovardáját. A lovasegylet a közvélemény szemében az Osztrák Jockey Club vetélytársának, lovardája pedig „nemzetinek” számított. Főúri, részben bécsi kereskedelmi érdekeltségű lóversenyeztető társaságok bukkantak fel Sopronban, Pozsonyban, Kolozsvárott, Kápolnásnyéken, Tatán és Debrecenben. Fokozatosan kettévált a lovassport hivatalos és amatőr ága; a városlakók számára a lóverseny inkább csak fogadási lehetőséget (totalizátor), passzív szórakozást jelentett.³¹⁶

4.64. kép Lóversenytér a századfordulón

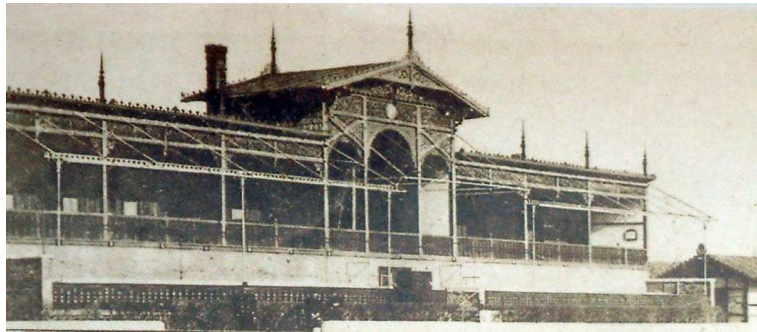
A hazai lóversenypályákat a XIX. században fából építették. A mai Győri út mentén (Katonalóverseny-egylet Győri út 14.³¹⁷) kialakított lóversenytérré a soproni polgárok büszkén látogattak ki. A historizmus szellemében épült lóversenytér bírói és nézői páholyai, totalizátor épületei fából készültek. A lóversenyek rendezésére a Győri út mentén elterülő széljárta sík területet jelölték ki. A

³¹⁵ Közülük kettő, a „Szent Korona országainak” egyesített címere, mely négy zászlóval díszített, valamint a szélső oszlopokon Magyarország kis címere volt három zászlóval díszítve. Az építmény belső tere egyszínű, bordűrözött drapériákkal, bojtos zsinórokkal, FJ monogramos hímezett zászlóval volt bélelve.

³¹⁶FÖLDES Éva - KUN László - KUTASSI László 1982. 136.p.

³¹⁷ Sopron szab.kir város területén lévő házak és háztulajdonosok jegyzéke. Rotting Gusztáv Könyvnyomdája, Sopron 1899., 179.p.

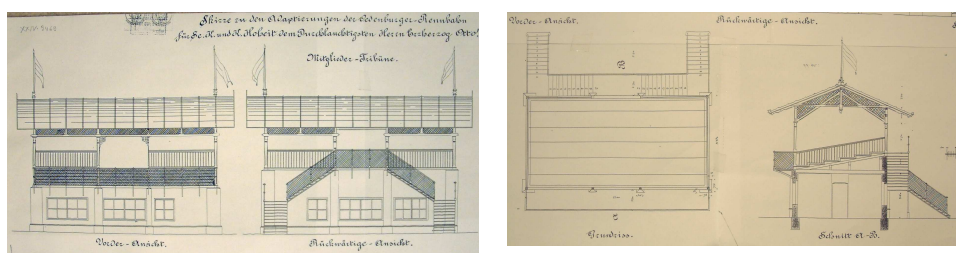
vázszerkezet alapját magas téglalábazat alkotta. A lóversenyteri főépület svájci stílusban épült. A faoszlopokkal alátámasztott félnyeregvetőt facsipkék, a középrizalit oromzatát, taréj- és párkánydíszek ékesítették. A taréjszarak egyben zászlótartók is voltak. A szimmetrikus épület nyitott szárnyait ernyőponyva egészítette ki.

4.65. kép Favázszerkezetes tribün a soproni lóversenytéren. 1894

A Sopron megyei Lótenyésztési Bizottság által rendezett tavaszi és az őszi lóversenyek délután kettőkor kezdődtek és du. 5 óráig tartottak, a futamok általában akadályversenyből, gátversenyből, síkversenyből és vadászversenyből álltak. Az épület tájolását a délutáni versenyekhez alakították ki, ezért a nézői tribünöket és a bírói páholyt a pálya nyugati oldalán helyezték el. Mindamellett a tribünök felett az ernyőponyva használatára mégis szükség volt. A mellvédkorlátra – a versenyek idején – címereket rögzítettek. Később, a nézők nagy száma miatt, a tribün előtt nyitott teraszt alakítottak ki, amit fűrészelt deszkamellvéd vett körül. Ezt a területet már nem védte az ernyőponyva sem.

A tribünök kialakítására nem vonatkozott különösebb szabály, de általában úgynevezett nézői folyosót alakítottak ki, amely szabad helyet biztosított az álló nézőknek és a közlekedőknek. A tribünök nem voltak túl magas szerkezetek, hogy a nézők ne túl meredeken lássanak rá a pálya területére. A soproni lelátók lépcsőzetes elrendezése több helyet hagyott az álló nézők számára – ülőhelyek kialakítását külön nem jelöli a terv.

4.66. kép A lóversenypálya lelátójának tervrajzai

Az emeleti páholyok, földszinti páholyok és a „födött zártszékek” kialakítása a rangsoruknak megfelelően történt el. A tribünökön főhercegek, arisztokraták, főkonzulok foglaltak helyet (Otto főherceg, Braganza herceg...stb)³¹⁸ Kedvező időjárás esetén a győr-sopron-ebenfurti vasút pályaházától külön vonat ment a versenytérrig. A lóversenytér különleges légi bemutatókra is alkalmas helyszín volt; 1910-ben például 25000 néző előtt – a vidéki városok közt az országban elsőként – repülőgép bemutatót tartottak.³¹⁹

A favázás szerkezetű lóversenytéri építmények elrendezése rendkívüli hasonlóságot mutat a kor másik soproni sportépítményével, a „bakter” korcsolyapályával. (Az épületek mintha egy azonos típusú „téli” és „nyári” változatai lennének.) A kétszárnyú főépület középső traktusa mindkét esetben háromtengelyű homlokzatot mutat, s nyitott faszervezettel készült. A melléképületek (melegedő és totalizátor épület) elhelyezése és kialakítása is szinte megegyező.

4.5.2. KORCSOLYAPÁLYA

Az uszodákat telente a korcsolya egyesület vette birtokába. **(4.67.kép)** Az 1872-ben alakult Soproni Korcsolyázó Egyesület a maga nemében az egyik legrégebbi vidéki téli sportegyesület. Az új uszodát évi 300 forintért bérelték ki jégpályának, ahol gyakran tartottak zenét és fényes jelmezes ünnepélyeket.

A hosszú telek és a nagy látogatottság (olykor kétszáz fő) miatt csakhamar szűknek bizonyult a bérelt pálya, így 1887-ben az egyesület 870 forintért megvásárolta a déli vasúttól az úgynevezett „pocsolyát”. A Nándor fasor (mai Ady Endre út) elején lévő anyagárok helyére, 1600 négyzetöltnyi területre, tervezte Schöne Lajos bécsi építész a soproni korcsolyacsarnokot. Az épület 4600 forintért készült el, berendezésre 1000 forintot költöttek. **(4.68.kép)**. A medence megtöltéséhez szükséges vízmennyiséget a Győr-Sopron-Ebenfurti vasúttársaság ingyen adta az egyesületnek, s vizét külön csatlakozó vezeték útján kapta a vasút vízvezetékéből.³²⁰

³¹⁸ Sopron. XV. évf. 1885. ápr. 18. 31.sz.

³¹⁹ Gróf Montigny vezette Blériot merevszárnyú repülőgépét. A bemutató repülések 3 ill. 6 percesek voltak. in: SOSZTARICH András 1991. 333.p.

³²⁰ BORONKAI Pál: Sopron vízellátása. Soproni Szemle. 1959. XIII. évf. 3. sz.

4.67. kép Korcsolyapálya Kisuszodában

4.68. kép Korcsolyapálya

A Nádor-fasorból ágazó és az épület nyugati oldala mellett haladó úton volt az épület bejárata, ahonnan a pénztárfülke mellett haladva lépcsőlejárát vezetett az épület előterébe. Már az első évben megoldották a jégpálya esti kivilágítását is – az egyesület saját villamos telepe szolgáltatta az áramot a magas oszlopokra szerelt ívlámpák számára. (Öt évvel megelőzve ezzel a városi villamos áramszolgáltatást, mely csak 1898-ban indult meg.) A jégpályákon általában verkli szólt, de időnként, különleges alkalmakkor (ünnepségek, jelmezbálok) a helybeli 48. cs. és kir. gyalogezred zenekara szolgáltatta a muzsikát a pavilon emeleti loggiájáról. Később, 1909-ben, ugyanezen a helyen már állandó jelleggel működő elektromos orgona zenélt.³²¹

A korcsolyaszezon fontos társasági eseménynek számított. A jégpályán megjelenő kisasszonyokat a fiatalemberek lelkesen tanították korcsolyázni. A tél így telt vidáman, változatosan, bálokkal, koncertekkel és jégen tartott ünnepségekkel. A korcsolyázással egybekötött mulatságokon 1880-as években kvadrilla- és kotillon-táncok is szerepeltek.³²² „A „Bakter”-jégpálya felől harsogó zenehullámokat hoz a szél. Már nem a „Kaszinó-csárdás” és a „Kék Duna-keringő” szívünkbe kottázott taktusait, hanem egy megafonhang harsány vallomásait. Valamikor ez a korcsolyapálya volt a soproni téli sport netovábbja”³²³. Ez alkalmakkor „villamos battériákkal táplált” reflektorokkal világítottak, így akarták meghonosítani az esti korcsolyázást. 1893-tól kezdődően nyaranta a területet a Soproni Tennis Társaságnak adták bérbe.

³²¹ SCHNEIDER Lipót: 1978.

³²² LANGER Róbert 2002

³²³ BECHT Rezső 1938

4.5.3. KIÁLLÍTÁSI CSARNOK

A soproni polgárság kulturális életének egyik érdekes színterét jelentette az Erzsébet kertben épült favázas kiállítási csarnok. A közel negyven évig működő létesítményt eredetileg az 1904. évi Soproni Iparkiállítás fő attrakciójának szánták, de ezt követően is több rendezvénynek adott helyet.

A helyi viszonylatban monumentális méretű iparcsarnok minden részletében fából készült. A terveket Bernard Vencel építőmester készítette. A nyolcvan méter hosszú, harminc méter széles építmény, érdekessége a főtengelyeinek metszéspontjában emelt 8 méter átmérőjű, 22 méter magas nyolcszögletű kupola volt, mely a csarnok központi terét fedte. Innen nyíltak az épület két szárnya felé a kiállítási standok.

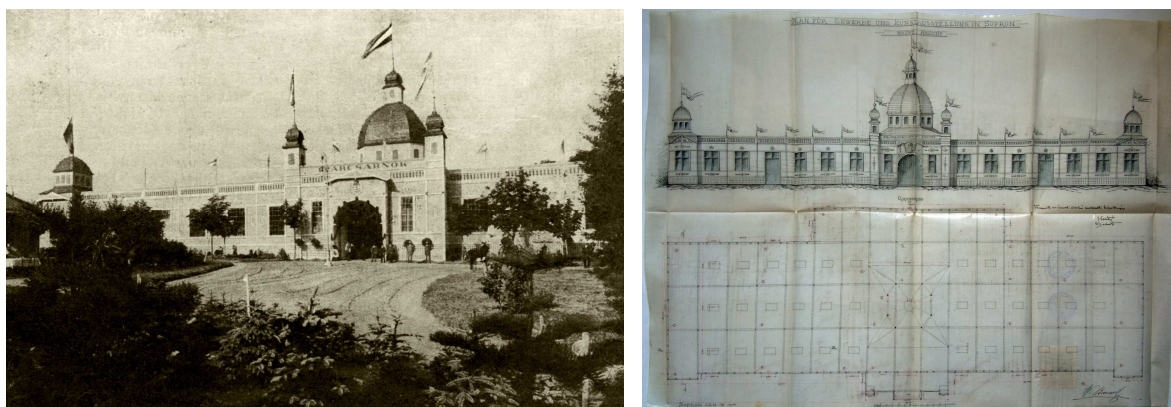
A 2000 négyzetméternyi területen eredetileg harminchat kiállító teret jelöltek ki, azonban a nyitást megelőzően új kiosztást kellett készíteni. A későbbi átalakításokról, a belső tér újabb felosztásáról nem maradt dokumentáció. Azonban az esetről Gelléri Mór (Országos Kereskedelmi és Iparkamara elnöke) két évvel később, 1906-ban az Ipartörténeti vázlatok c. terjedelmes kötetében megemlékezett: *„Érdemes például fölemlíteni, hogy az egyik kiállítási bizottság megcsinálta a jelentkezések alapján a főkiállítási csarnok tervét és akárhogyan számítgatták, mindig túlnagy volt a csarnok. Egyszerre csak kívül – még pedig mikor már a csarnokban a tárgyakat elhelyezni kezdték – hogy elfelejtették a közlekedésnek való utakat számítani.”*³²⁴

4.69. kép Ipar csarnok 1904

³²⁴ GELLÉRI Mór 1906. 380.p. Ipartörténeti vázlatok. Budapest. Singer és Wolfer Kiadása.

A tervezéskor történt malórról a soproni hírlapok mélyen hallgattak, mindössze annyit közöltek, hogy az épületen apró módosításokat kellett végrehajtani, melyekkel az eredeti tervező helyett inkább Keleti Izsó főmérnököt bízták meg.³²⁵ A szűkös határidő miatt azonban Keleti Izsó csak kisebb módosításokat tudott tenni, s az eredmény sem volt tökéletes, ahogy azt Gelléri Mór leírásában is olvashatjuk: „... a csarnok túlzsúfolt lett s a közlekedés egyik-másik szűk sikátorokon csak «egyes»-ben volt lehetséges.”

4.70. kép Iparcsarnok 1904

A kiállítás megnyitásakor a pavilon erényeiről csak mérsékelten nyilatkoztak a soproni zsumnaliszták: „A kert végén emelkedik a hosszú iparcsarnok melylyel ugyan nem sok dicsőséget arattak tervezője és építője. Arra a helyre melynek erdős hegyektől alkotott oly páratlan háttere van, különb izlésesebb épület is kerülhetett volna. Most azonban meg kell elégednünk a meglévővel, mely zászlódíszben azért elég jól fest.”³²⁶

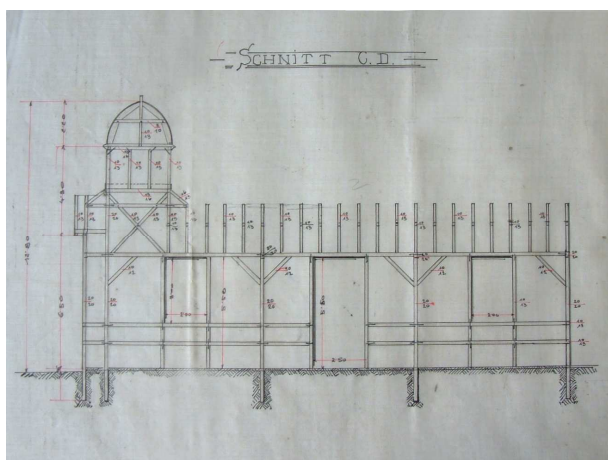
Habár a kezdeti lelkesedés elmaradt, hamarosan mégiscsak elfogadták az épületet, mely végül is az iparkiállítás szimbólumává vált. A kiállítás szervezőinek elsőrendű célja az volt, hogy Sopron, Moson, Vas és Zala vármegye iparosai, kézművesei méltó keretek közt mutatkozhassanak meg, s képviseltethessék magukat, s ehhez nagyszabású terveket kellett igen rövid idő alatt elkészíteniük. Az Iparcsarnok egy építészettörténetileg is izgalmas időszak, a Millennium és historizmus, lelkesedését tükrözte, s rendkívüli őszinteséggel fogalmazta meg egy soproni építőmester elképzelését az iparosságot képviselő házról. Alig néhány hónap telt el a tervektől a kész épületig, mely a város mindaddig legnagyobb faépítészeti vállalkozása volt. Ha a tervek nem is

³²⁵ Soproni Napló. 1904. aug. 10-17.

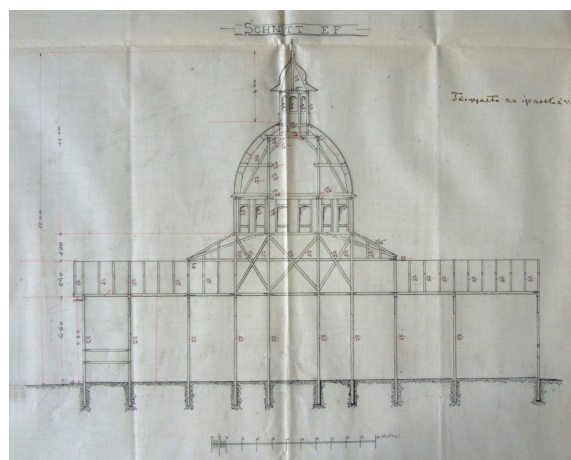
³²⁶ Soproni Napló 1904. aug.25. 2.p.

sikerültek oly fényesen, az ácsmunka kiállta a próbát, hiszen a szerkezet egészen a II. világháborúig állt.

A főpavilon belső terének monoton felosztása a homlokzaton is követhető, habár ez a raszter, mely a vízszintes és függőleges motívumok azonos súlyú kezeléséből áll, sokkal mozgalmasabb, hiszen helyenként függőleges tornyok, közép- és sarokrízalitok törik meg. A kastély-architektúrát idéző épülettömeg, illetve a sarokrízalitokat megkoronázó kupola-építmények, a századforduló hazai építészetének jellegzetes hangulatát örökítik meg.

4.71. kép Az iparcsarnok gerendaszerkezete

4.72. kép A kupola metszete

Nagy kupoláján a nemzeti zászló leng, négy kisebb kupoláján és kapuja felett piros-sárga-kék, piros-fehér, kék-fehér és kék-sárga zászlók lobognak, a kamarai kerület négy vármegyéjének és Sopron városának színei. Ez épület bejárájában, a király mellszobra előtt folyt le a megnyitó ünnep. E csarnokban van a kiállítás fő része.³²⁷ Nyolcz csoportra osztva vannak az ipartermékek kiállítva, sok helyen bizony eléggé zsúfolva. Egy jó órába kerül, míg az ember az egészet bejárja; figyelmes megtekintésére pedig több nap szükséges.³²⁸

³²⁷ A kiállításon nyolc szekciót alakítottak ki, minden csoportot a kiállítási bíráló bizottság öt-öt tagja értékelte, egy tag az országos iparegyesülettől, kettő a kiállítók részéről és kettő a kiállítási végrehajtó bizottság részéről. A kiállítási csoportok a következők voltak: I. Vas és fémipar, Gépgyártás; II. Fonó- és szövőipar, Ruházati ipar; III. Bőr-, sörte-, szőripar, Papíripar, Sokszorosító ipar; IV. Építő-ipar. Kő-, föld- és agyagipar, Bányászati ipar; V. Élelmezési ipar, Vendéglős ipar, Vegyészeti ipar; VI. Fa és csontipar; VII. Házi- és népipar; VIII. Kertészet. A kiállítás mind erkölcsileg, mind anyagilag szép sikerrel járt. A résztvevők közül 438 részesült elismerésben, 30 díszoklevelet, 61 kiállítási aranyérmét, 116 kiállítási ezüstérmét, 126 kiállítási bronzérmét, 87 elismerő oklevelet, 6 Országos Iparegyesületi ezüstérmét és 12 Országos Iparegyesületi bronzérmét osztottak ki.

³²⁸ „A faipari szekció 44 kiállítóval képviseltette magát. A legnagyobb hangsúlyt a bútór és asztalosipar kapja, mely leginkább van kitéve az osztrák versenynek. A kiállított munkák egyenesen bámulatot keltők, legfőképp Abperl Gusztáv Soproni asztalosmester fehér jávorfából készült szobabútorai, Schneller Jenő soproni műasztalos tölgyfa, mahagóni és

A kiállítási csarnok az első világháború előtti időszakban élte fénykorát. Talán az egyik legérdekesebb esemény volt a történetében, mikor 1910-ben a pavilon belső terében állították ki Blériot eredeti monoplánját.³²⁹ Az épület egészen a második világháborúig fennállt, amikor is az Erzsébet-kert más építményeihez hasonlóan elpusztult.

ezüstjávor bútorai és Weidinger István szecessziós bútorcsaládja. A főcsarnokkal szemben a sörgyár kis sörcsarnokában megpihenhetünk, majd folytatjuk az utunkat a kertben. Jobbra a gazdasági gépek kiállításához érünk...” Sopron Vármegye Lapja. XXXIV. évf. 1904. aug.10. – szept.30. és Soproni Napló 1904. aug.25. – okt.2.

³²⁹ SOSZTARICH, András 1991. A sportrepülés soproni emlékei.

5. EFEMER SZERKEZETEK

Az 'efemer' görög eredetű szó, jelentése: tiszavirág életű, röpké, múlékony. A szó a latin nyelv közvetítésével került a francia nyelvbe (éphémère), majd az angol (ephemeral) és német nyelvben (ephemer) is meghonosodott. A magyarul leginkább az 'alkalmi' vagy 'ideiglenes' szavunkkal fordíthatjuk, azonban e két szó nem fedti pontosan az 'efemer' többrétegű jelentését, ugyanis mindkét szóból hiányzik az a többlet, mellyel az esztétikai, művészeti tartalom kifejezhető lenne. Az Ephemera de Virgine (Tiszavirág) törekénységéből, múlékony szépségéből adódóan az efemer jelző magasabb kvalitású ideiglenes jelenségek vagy művek gyűjtőnévéül szolgál.

Efemer, azaz ideiglenes, építményeken elsősorban a történelmi jelentőségű ünnepek, (koronázás, gyász) társadalmi események díszleteit (uralkodói látogatások), és a kiállítások (ipar- és világiállítások) nagyszabású installációit, pavilonjait értjük. Az uralkodókhoz, s az udvari élethez kötődő reprezentáció a XVII-XVIII. században, míg a polgárosodó társadalom igényeit tükröző efemer építészet a XIX. század második felében, az ún. „iparkiállítások korában”, élte virágkorát.

Az efemer építmény nem csak ideiglenes, hanem hordozható szerkezetet is jelent, különösen az angol nyelvterületen, ahol az efemer fogalomkörébe tartoznak a „portable” azaz szállítható építmények is, úgymint a baldachinok, vagy a mozgó szabadtéri színpadok. Az efemer építmények az ünnepek részeként pontos dramaturgia alapján készültek. Helyük, méretük, s díszítményeik szimbolikusak voltak. Maga az építmény metaforikus, de közérthető információkat közölt az eseményekről és személyekről. Általános kiegészítői voltak a címerek, képmások, szimbólumok, illetve a bemutatottak tulajdonságait, erényeit dicsőítő figurális ábrázolások, magyarázó feliratok.

Az ünnepi efemerek alapvető követelménye az ötletesség, a merész, meglepő formálás, a dekorativitás, a klasszikus elvek megtagadása volt. A kor építészei, udvari művészei feladatai közé nemcsak a „komoly”, a „monumentális” alkotások tervezése tartozott, hanem az ünnepek, színelőadások, magas rangú látogatások, követségek, felvonulások vagy az uralkodói temetések alkalmi díszleteinek elkészítése is.³³⁰ Az építész számára az efemer egyfajta ujjgyakorlat, térbeli játék, melyben szinte kötetlenül kísérletezhet. Az akár több hónapig tartó előkészületeket követően a lehető legrövidebb idő alatt kellett e szerkezeteket felállítani, könnyen

³³⁰ KELÉNYI, György 1985. 243.p.

összeszerelni, és hamar elbontani. E tekintetben gyakorlatiasságuk megegyezett a sátrakéval vagy a szétszerelhető gerendaházakkal. Az efemer építészeti műfaj érdekessége továbbá, hogy kizárólag csak egykorú tervek és ábrázolások, vagy leírások alapján ismerhető meg. Az ünnepek főként az udvari és egyházi propaganda részét képezték, így a díszépítmények a politikai és vallási reprezentáció nagyszabású építészeti keretét alkották.

A soproni ünnepek történetében rendre feltűnnek díszes építmények, tiszavirág életű díszletek leírásai, melyek alapján színes képet kapunk a város efemer építészetének hagyományairól. Sopronban bizonyíthatóan álltak diadalkapuk, fejedelmi sátrak, országsátrak (Tentorium Regni), pavilonok, castrum dolorisok, theatrum sacrumok. Sopronban az ideiglenes építmények jellemzően bécsi minták szerint készültek, erre egyik legkézenfekvőbb bizonyítékunk a soproni jezsuita iskola díszletterveinek vázlatkönyve, mely valószínűsíthetően osztrák mintarajzokat tartalmaz. A könyvben található pazar tervek, kiválóan összevethetők a bécsi császári ünnepek díszleteivel. A kor dekoratórei átfogó művészeti élmény létrehozására törekedtek, s kifinomult érzékenységük a részletek iránt egyaránt tükröződött mind a bécsi, mind a soproni díszletekben. Az egyszeri eseményekre emelt építmények lehetővé tették az építészek szabad(os)abb elképzeléseinek megvalósítását is.

A favázás alkalmi építmények gyakran váltak a maradandó épületek ihletőivé, előképeivé. Sopronban leginkább a theatrum sacrumokhoz és a pavilonokhoz fűzhető hasonló építészeti folyamat. Európa szerte viszont több díszes épület is efemer „gyökerekre” vezethető vissza, ilyen például a drezdai Zwinger, mely egy korábbi favázás alkalmi építmény pontos másaként épült újjá³³¹, vagy éppen a milleniumi Vajdahunyadvár faépülete, amely lebontását követően, tartós anyagból készült el. A soproni példák sokkal árnyaltabb kapcsolatról tanúskodnak efemer díszépítmények és maradandó épületek között.

EFEMER DÍSZÉPÍTMÉNY TÍPUSOK

Az efemer épületek alaprajzi kialakítása mindig a lehető legegyszerűbb volt, nem törekedtek bonyolult alaprajzi elrendezésre, hiszen maguk az építmények is szimbolikus formák, vagy allegorikus jelenetekkel berendezett kulisszák voltak. Formai bonyolultságuk inkább az építmények jelképszerű lefedésében, – koronák, baldachinok, cibóriumok, boltívek kialakításában

³³¹ KELÉNYI, György 1985. 244.p.

– mutatkozott. A XIX-XX. században virágzásnak indult újfajta pavilonépítészet és anyaghasználat az efemerek forradalmi változásait eredményezték.

Térképzésük szerint a díszépítmények négy típusba sorolhatók: *Kulissza típus*: szcenikai jellegű, gyakran egynézetű (pl.: theatrum sacrum, szabadtéri díszlet) Jellemzően négyzetes, vagy trapéz alaprajzra szerkesztett kompozíció. Jelképes teret, térbeli mélységet hoz létre. Építészeti részleteiben változatos, a függőleges és vízszintes téralkotó elemei egyensúlyban vannak. *Fedett típus*: felülről zárt, belső térrel rendelkező, körbejárható (pl.: sátor, baldachin, castrum doloris) A fedett díszépítmények alapformája a díszsátor, vagy drapéria. A lefedés mindig szimbolikus jelentésű, a világi vagy az egyházi értelemben vett uralkodó oltalmára, méltóságára utal. *Nyitott típus*: Átjárható, mérnöki jellegű szerkezetek (pl.: diadalív, díszhíd, torony) A nyitott típusú díszépítmények általában a legnagyobb efemer szerkezetek, ezért építésük komoly szaktudást igényel. Az ácsolt fa-monumentumok vázszerkezete praktikus és ötletes. A híd és a torony a tér valamely iránya felé mutató, hangsúlyosan horizontális, vagy vertikális kiterjedésű építmény. Önmagában is építészeti jelvény. *Pavilon típus*: végtelen variációjú, kötetlen térképzésű, sorolható, bővíthető szerkezet. Csaknem mindig önálló építészeti kompozíció, még akkor is, ha ritka esetben egy nagy épületvonulat része. Alaprajza jórészt tiszta geometriai forma: kör, négyzet, szabályos sokszög.

A vizsgált díszépítmények alkotói művészi minőségre törekedtek, a dekoratőrök, és építészek, egymással vetélkedve igyekeztek létrehozni a kor szemléletének és ízlésének megfelelő ünnepi építményeket.

EFEMER DÍSZÉPÍTMÉNYEK HELYE AZ ÉPÍTÉSZETBEN

Az építészeti tervek jelentőségére Zádor Anna hívta fel a figyelmet 1935-ben megjelent írásában³³², amelyben megállapította hogy „*az építészeti alkotások előkészítő tervei és vázlatai – akár mint történelmi dokumentumok, akár mint egyéni hitvallások – a testvérművészetek hasonló termékeinél is jelentősebbek.*” E gondolatmeneten haladva érdemes vizsgálni az alkalmi díszépítmények építészettörténeti jelentőségét, s azt, miképpen hatottak az efemerek színpadias gesztusaikkal a maradandó épületek hangvételére. A barokk kor emberének a teatralitás a nyilvános tereken előadott látványosságokban teljesedett ki, amikor a városi térbe illesztett

³³² ZÁDOR Anna. 1935.

díszletek és az ünnepek meghatározott dramaturgiája által, a hétköznapokon felül emelkedve, ön maga is részesévé, szereplőjévé válhatott egy totális színháznak.

Az efemerek az adott kor stílusgyakorlatainak is tekinthetők, mivel olykor sokkal erőteljesebben szólaltak meg bennük az újító kedv magasröptű eszméi, mint a maradandó épületekben. Az önfeledt alkotói magatartás a képzőművészetek soraiba emelte az efemerek igényesebb alkotásait. A *castrum doloris*ok és *theatrum sacrum*ok az építészet szoborszerű, mélyebb jelentéstartalmú formái, a szimbólumok erejébe vetett hittel szólaltak meg. Az efemer ünnepi díszlet több egyszerű ideiglenes építménynél, jellemzően művészi igénnyel készül, s évszázados hagyományok, szimbólumrendszerek rétegeiből épül fel. Ikonológiai jelentéstöbblettel, összművészeti törekvéseivel méltán sorolható önálló építészeti műfajba.

A díszépítmények szcenikai jellege a dekorációk halmozásán túl az illúziókeltésben teljesedett ki, s leginkább az új anyagok, formák, hang- és fényeffektusok alkalmazásával váltak tökéletes díszletté. Az efemerek lényegükben csupán látszatarchitektúrák, színpadias dekorációikkal úgy igyekeznek hatni, mintha nemes anyagú márvány- vagy legalábbis kőépítmények lennének. Az illúziót sok esetben sikerül is elérniük olyan egyszerű anyagok használatával, mint a fa, gipsz, drapéria és papír.

SOPRONI EFEMER ÉPÍTMÉNYEK

Alkalmi díszépítményekről, fából ácsolt efemerekről, a késő reneszánsz kortól van adatunk Sopron belvárosában és határában. Az építészeti reprezentáció szorosan kapcsolódott az udvari események, (születések, koronázások és gyász) megemlékezéseihez, valamint a soproni országgyűlések és uralkodói látogatások ceremóniájához. Természetesen a legnagyobb érdeklődésre az országgyűlések politikai jelentőségű ünnepi eseményei, a király és királynő-koronázások tartottak számot.³³³ A XVII. századtól Sopron a magyar politikai élet fontos színterévé vált, és a nemzetközi nyilvánosság előtt is közismert lett. Új rangjához méltóan minden eseményt egyre nagyobb külsőség övezett, ahol a reprezentatív alkalmi épületek az ünnepek különleges kiegészítőivé, díszleteivé és esetenként központi motívumává váltak.

³³³ Sopronban öt országgyűlés volt: koronázó országgyűlés 1622-ben, 1625-ben és 1681-ben, valamint további két diéta 1634-1635 és 1655-ben.

5.1 IDEIGLENES KIÁLLÍTÓPAVILONOK

A tudomány és technika továbbfejlődésének, a tudományos tapasztalatszerzésnek jelentős, az akkori Magyarországon még újszerű eseményei voltak az iparkiállítások. A kiállítások eszméje az ipari fejlődés hatására született meg. Az első magyar iparkiállítás Pesten nyílt 1842-ben, s hamarosan (1847-ben) Sopronban is nagyszabású kiállítást rendeztek.³³⁴

A soproni faépítészet egyedülálló időszakát jelentik az 1904. évi iparkiállítás pavilonjai. Egmás mellett tűntek fel a későhistorizmus gótizáló és neobarokk irányzatait tükröző ideiglenes faépületek éppúgy, mint a friss hangvétellő szecessziós diadalív, vagy néhány egyszerű kiképzésű fainstalláció. A soproni faépítészet a historizmus idején virágzott, mikor a szentimentális életérzés festői hangulatú, idillikus építészeti megoldásokban öltött formát. A romantikus épületek elképzelhetetlenek voltak fából készített építészeti részletek nélkül. A finom kidolgozású verandák, erkélyek, faoromzatok igényessége mélyen hatott az ideiglenes építmények esztétikájára is. A soproni ácsmesterek és asztalosok gondosan követték a német és osztrák mintakönyvek példáit, s melyből nemcsak a maradandó épületek gazdagodtak szerkezet és díszítés tekintetében, hanem ahogy az iparkiállítás példája is mutatja az efemer építmények is magasabb színvonalon készültek. A pavilonok legartisztikusabb, s legnagyobb nyilvánosságra számító darabjai a kiállítások időszakai pavilonjai voltak.

A kiállítási terület az Erzsébet-kert Déli pályaudvar tengelyen volt. Végeredményben öt hónap állt rendelkezésre a kiállítási terület kijelölésére, pavilonok tervezésére és kivitelezésére. A területrendezési tervben szerepelt az Erzsébet-kerti vendéglő teljes átalakítása, a Boór Károly által épített Zenepavilon felújítása és a kiállítási főcsarnok megépítése. A kétezer négyzetméteres faszerkezetű főpavilon mellett több historizáló mellékpavilon is épült. *„A csinos pavilonok, az ügyesen egybeállított csoportok, magának a kertnek a szépsége, oly kellemes összbnyomást gyakoroltak a szemlélőre, amely ritka vidéki kiállításnak juthat csak osztályrészül”* nyilatkozott elismerően Gelléri Mór 1904. aug. 24-én Sopron Vármegye lapjában az emlékezetes rendezvényről. Gelléri, aki az 1876. évi szegedi iparkiállítás titkára volt, nem véletlenül tarthatta példamutatónak a soproni kiállítást a korabeli vidéki kiállítások között.

³³⁴ SZÁLA Erzsébet 1997.

(1) Főpavilon

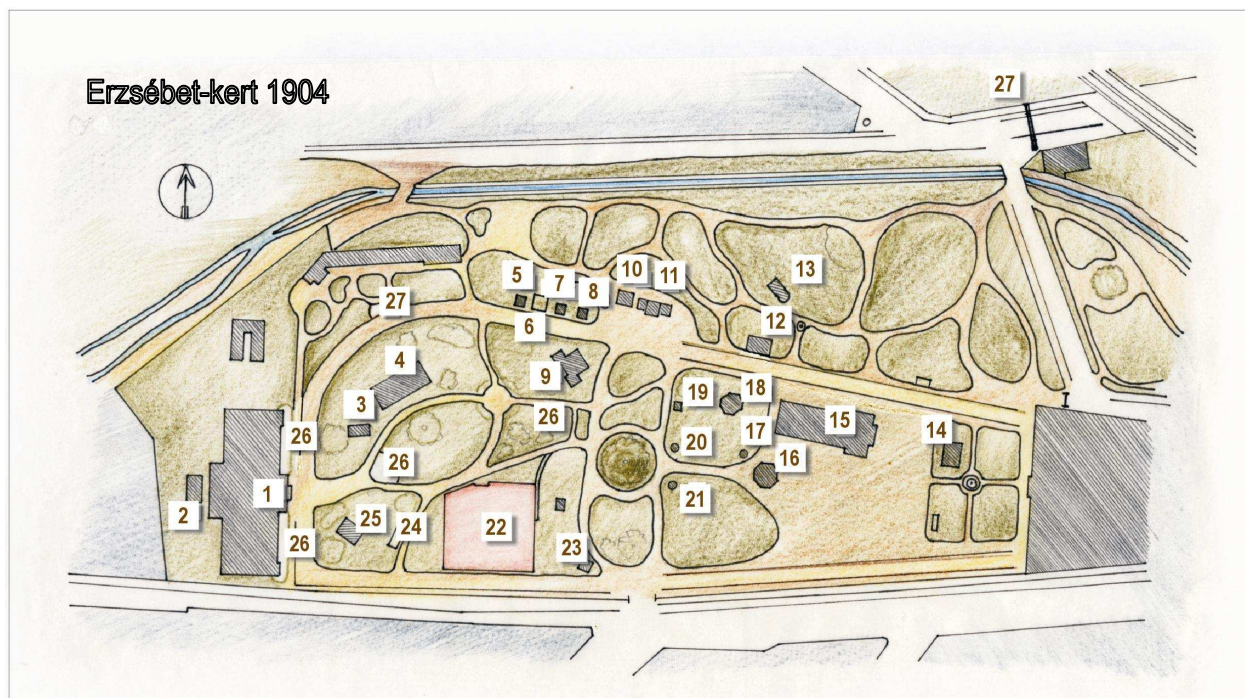
(15) Erzsébet kerti Vendéglő

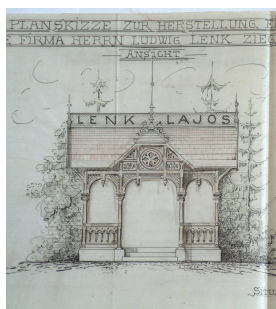
(16) Zenepavilon

(18.) Litke pezsgősarcok -
(17.) Grünwald szódavíz

(27.) Diadalkapu

1. Főpavilon	10. Rákosi kőbánya	19. Scherbaum cukrászda
2. Tűzörség	11. Sárvári gőztéglagyár	20. Radomszky cukrászda
3. Gyorsfényképész	12. ifj. Steiner György hordókiállítás	21. Roth Gyula cukrászda
4. Kertészeti kiállítás csarnoka	13. Gazdapolgárok bormérése	22. Lawn-tennis játszóhelyek
5. Lenck soproni téglagyár	14. Király kinematográf	23. Gauby utóda lakatos
6. Hild soproni kőfaragó	15. Erzsébet kerti vendéglő	24. Seltenhofer harangöntő
7. Wappler I. kőfaragó és Baly B.	16. Zenecsarcok	25. Soproni sömérés
8. Kokas csomai téglagyár	17. Grünwald szódavíz	26. Diszkeresztet
9. Magyaróvári sörgyár	18. Litke pezsgősarcok	27. Diadalkapu

(9.) Magyaróvári
Sörgyár

(5.) Lenck Soproni téglagyár

(17.) Grünwald szódavíz

(13.) Gazdapolgárok
bormérése

(14.) Király kinematográf

Az érdeklődők száma, illetve az eladott napjegyek száma – a korabeli, s minden bizonnyal kissé túlzó, adatok szerint – még az utolsó napokban is meghaladta a tízezret. Az iparkiállításra több ezer látogató érkezett magyar és osztrák területről egyaránt, számukra különvonatokat indítottak. A szeptember 11-én kezdődő iparos kongresszus résztvevői ellátogattak a kiállításra.

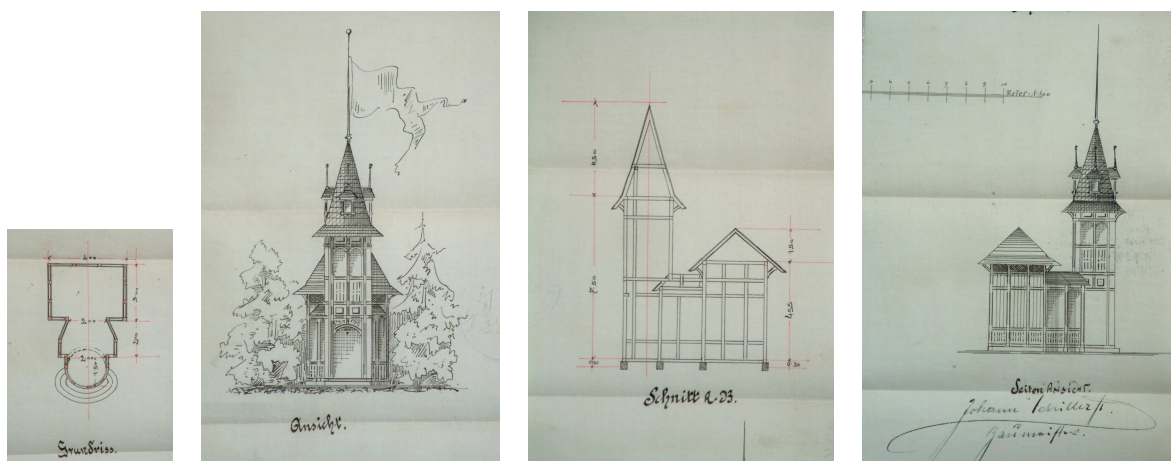
A Déli-vasút felől érkezőket fából készített háromnyílású széles diadalív fogadta. A kiállítás historizáló épületei mellett frissességével, meghökkentő attrakciónak számított és szecessziós ihletésű diadalív. Az áttört csipkeszerű fakonstrukció a Kossuth Lajos utca elején, a Schmauser mellett állt, tervezője ismeretlen. A szerkezet legérdekesebb része kétségkívül a fűrészelt deszkasorral bélelt ív és attika. A pillérek tetejét kinaizáló-szecessziós toronysisakok fedték.

„...A kert közepén pihenőhelyek, a soproni sörgyár nagy, 1000 embert befogadó sörcsamoka, a cukrászdák. Hűsítő italok csinos pavillonjai s a pezsgőpavillon hívogatják be a szomjas szemlélőt. Itt naponta katonazene és cigányzene játszik felváltva. Nagyon szép helyen van, szép fátkörülvéve Littke L. pezsgőgyáros ízléses pavillonja, melyben szép lányok árulják a kaszinó-pezsőt. Esténként itt találkozik az előkelőség s élvezia jó italt. Sokan keresik fel a Roth és Radomszky cukrászdáját is.”

Az iparkiállítás a kor kimagasló vidéki eseménye volt. Bernard Vencel historizáló pavilonjai, és Schiller János romantikus-tornyos installációi a soproni faépítészet sikerét voltak hivatva reprezentálni. Schiller János és Bernard Vencel színes pavilonjait romantikus zászló-tornyok, facsipkék díszítették. A szigorú alaprajzú, zárt tömegformálású pavilonok egyszerű szerkesztéssel teremtettek építészeti egységet. A két tervező eltérő, jellegzetes építészeti módszere izgalmas ellenpontokat eredményezett. Bernard a fakonstrukció ritmusát helyezte előtérbe, melyet csak jelzésszerűen, egy-egy főbb nézőpontból élvezhetően díszített. Schiller viszont a teljes szerkezetet esztétikusan formálta meg, s a pavilonok váza is változatos térbeli elrendezést, körbejárható összetett kompozíciót mutatott.

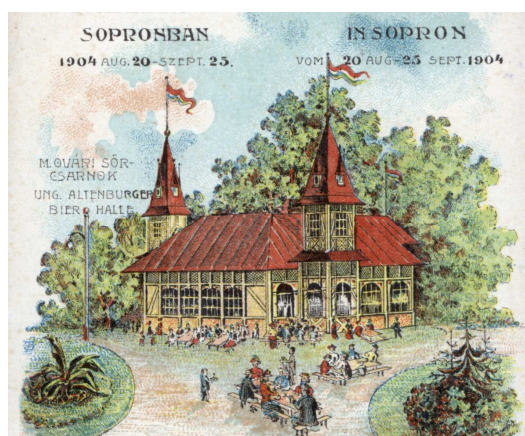
A kiállítás talán egyik legszebb épülete a Schiller János tervezte borkimérő pavilon, melynek fatornya 18 méter magasra nyújtózott. **(5.1.kép)** A tájba illeszkedő, festői hangulatú faépület Schiller egyedülálló tervezői sajátosságáról tanúskodott. Romantikus pavilonját a vertikális tömegalkotás és lágy térkapcsolatok jellemezték. A szimmetrikus homlokzat, s az ikerosztású torony merevségét az áttört fadíszek, s a hatalmas zászló oldották fel. A várak

hangulatát idéző fiatornyok regényes bájt kölcsönöztek az épületnek. Az építész a kiállítás végén ezüstéremmel jutalmazták.

5.1. kép Borkimérő pavilon, Schiller János 1904

A kiállítás közönsége lelkesen fogadta Schiller másik pavilonját is. A Magyaróvári Sörgyár részére épített kéttornyú épületet például maga Frigyes főherceg vásárolta meg, s birtokára szállítatva vadászházként használta. „A magyaróvári sörgyár pavillonja, az egész kiállítás legszebb épülete, fődísz. E kis épületet már meg is vette Frigyes kir. Herceg vadászati pihenő helynek.” - állt büszkén a kiállításról beszámoló korabeli újságcikkben. (5.2.kép)

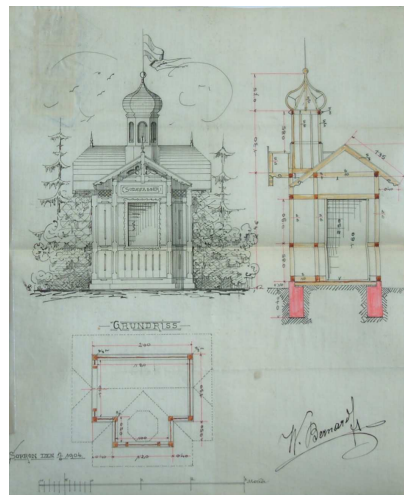

5.2. kép Sörpavilon, Schiller János, 1904

Schiller János építészetének kvalitását mutatja, hogy milyen könnyedén remekelt az efemer építészetben is, hiszen képes volt elrugaszkodni a színpadias megfogalmazásoktól, a

túlzón historizáló formajegyektől, s helyette a fa épületszerkezetek őszinte geometriájának hangsúlyozására törekedett.

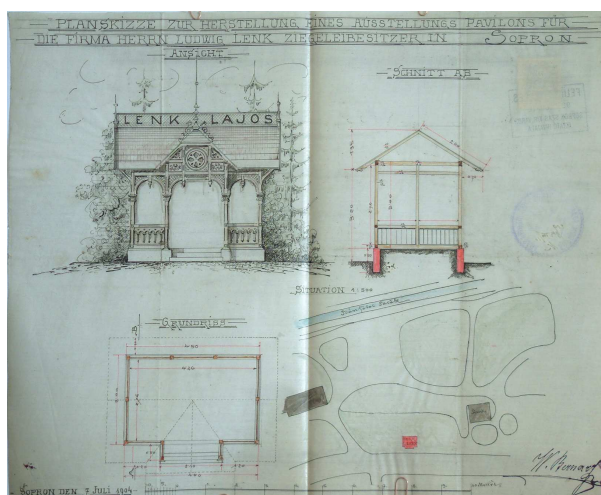
Bernard Vencel tervein formagyakorlatok, stíluskísérletek keverednek, s hol hagymakupola, hol pedig gótikus rozetta díszeleg a fapavilonokon. Ekképp biggyesztett apró barokk tornyot Grünwald Ignác szódavíz pavilonjára. **(5.3.kép)** A kicsivel több, mint három négyzetméter alapterülettel rendelkező faépület az Erzsébet-kert szívében állt. Magassága négy és fél méter volt, melyből a hagymakupolás zászlótartó torony két métert tett ki. A gerendavázás építmény falait díszesen kimetszett, gyalult deszkák alkották. Az oromoldal és az ereszpárkány szintén díszes, áttört fűrészelt faelemekből állt. A világos színre festett pavilon szép kontrasztban állt a park növényzetével.

5.3. kép Szikvíz pavilon, Bernard Vencel, 1904

Grünwald, bízva az építmény sikerében, még a kiállítás megnyitása előtt kérvényezte pavilonjának későbbi, Széchenyi téren való felállítását, hogy az „*minden esetre a sétatér díszei közé tartozhasson*”. Mivel az épület a kiállítás során beváltotta a hozzá fűzött reményeket, a Soproni Városszépítő Egyesület engedélyezte a pavilon sétatéri felállítását azzal a kikötéssel, hogy „*az csinos külsejű legyen*”. A pavilon a Templom utca keleti építési vonalában a tér hossz tengelyében, a mérnöki hivatal által megjelölt helyen kapott helyet, a szállítás és az összeszerelés során azonban az épület megsérült, illetve nem az eredeti formában épült újjá. A szépítő egyesület nemsokára aggodalmát fejezte ki az épület miatt, s kílátásba helyezte annak elbontatását is. Kérték, hogy „*vítesse el és a soproni szépítő egyesület által kijelölendő helyen állítsa fel, de azon kikötés mellett, hogy a pavillon tornyát, mely a benyújtott rajznak nem felel*

meg, távolítsa el és az egészet ízlésesen és szépen befestesse.” A szikvízpavilon még két évig üzemelt a Széchenyi téren, majd kis ideig bort is árusítottak benne, de végül 1907-ben lebontották.

5.4. kép Lenk téglagyár bemutató pavilonja, Bernard Vencel, 1904

Lenk Lajos téglagyárának bemutató pavilonját szintén Bernard Vencel tervezte. Az építmény erőteljesen hangsúlyozta a gótikus stílusjegyeket. Az oromzat központi díszjele jellemző rozettamotívum volt. Az apró keresztcsarnú pavilon a verandaépítményekhez hasonlóan nyitott szerkezettel készült. A belső kialakítására nem utal a terv. Tető gerincén a tulajdonos neve szerepelt.

Az 1904. évi soproni iparkiállítás efemer pavilonjai a historizáló faépítészeti jegyében születtek. A századelő - a "kiállítások évtizedének" is nevezett 1900-1910-es időszak - vidéki kiállításainak méltatlanul feledésbe merült eseménye, a historizáló faépítészeti rendkívüli példáit hozta létre. Az építészeti szempontból is tanulságos iparkiállítás a soproni építészeti, ácsok, s nem utolsósorban a nyugat-magyarországi bútorasztalosok, a faipar mesterembereinek seregszemléje volt.

5.2 DIADALÍV– ARCUS TRIUMPHALIS

Megkülönböztetett helyet foglalnak el a faépítmények sorában a fából készült diadalívek. A provizórikus állványszerkezetből álló efemer monumentumok, a faépítészeti szcenikai jellegű alkotásai. Az ókori diadalmeneteket reneszánsz időkben elevenítették fel újra, ekkor azonban már nem kőből építették a *diadalíveket*, hanem fából, a hagyomány egészen a

XX. század elejéig élt tovább. Az etimológiai szótár szófejtése szerint az arcus vagyis 'ív', 'íj', eredetileg a könnyűfegyverzetű katonák ív alakra faragott hajlított, fából vagy szarvakkól készült támadófegyvere volt.

Sopronban **tíz diadalív**ről maradt írásos, vagy ábrázolt emlék. A fából készült diadalívek koruk különös látványosságainak számítottak. Az olykor tíz méter magasságot is meghaladó merész építmények Sopronban a főbb felvonulási utakra, Kossuth Lajos utcán és a Promenade-on (Széchenyi tér) épültek. A diadalívek állítása elsősorban a királylátogatásokhoz kapcsolódott, de még a XX. század elején is épültek ilyen ünnepi építmények.⁶⁸⁹ A diadalív motívum a soproni modern építészettől sem idegen, megújult formával és jelentéstartalommal napjainkban is megtalálható.

Az ideiglenes diadalív az udvari és egyházipolitikai protokoll építészeti feladata volt. Az uralkodói látogatások, egyházi tisztségbe avatások (pl. érsekké avatás⁶⁹⁰) valamint szenté- és boldoggá avatások⁶⁹¹ alkalmával emeltek íveket. Sopron építészetében is fellelhető az európai diadalív-építészet, főképp a XVIII-XIX. századi francia forradalmi diadalív-építmények, eszmei és építészeti hatása. A legkorábbi feljegyzés soproni diadalívről 1745-ből származik.⁶⁹² (1. *diadalív*) Két további diadalívről maradt írásos emlék 1818-ból, amelyek I. Ferenc király és Karolina királyné átutazása alkalmából álltak Sopron.⁶⁹³ (2-3. *diadalív*)

A soproni diadalívek sorából Handler József historizáló alkotása emelkedik ki. Handler 1853-ban kapott megbízást fából készítendő diadalív (Holz Triumphporten) megtervezésére.⁶⁹⁴ (4. *diadalív*) A Sopronban fejlődő művészgarda egyik kiváló mestere volt Handler József építész. Munkáit számos nagyszerű épület dicséri, amelyeken a kecsesség, és a homlokzatok finom rajzolata, a tájékozott, jó stílusérzékű építész ismérvei. A diadalív karcsú oszlopai által

⁶⁸⁹ A XX. század második felében (s jellemzően az 50-es, 60-as években) is jelen volt, mint a politikai reprezentáció eszköze.

⁶⁹⁰ Barkóczy Ferenc diadalíve, 1761-ben.

⁶⁹¹ Andrea Conti boldoggá-avatási díszlete 1724-ből in.: KNAPP, Éva – KILIÁN, István 2000.

⁶⁹² Mikor 1745-ben a katolikus konvent I. (Lotharingiai) Ferenc Német-római császárrá történt koronázása alkalmából az uralkodó tiszteletére fényes ünnepséget rendezett, erre az evangélikus konvent sietve, még ugyanazon év dec. 8-án, az uralkodó születése napján **diadalkaput** állíttatott. A díszépítményt Hajnóczy Dániel rektor terve alapján Schram Lukács építész, festő készítette el. A diadalkaput pompásan kivilágították, s méltó díszletül szolgált az egész napos ünnepségnek és estébe nyúló istentiszteleteknek. További részletek: BÁRDOS Kornél 1984. 336.p.

⁶⁹³ „A *hidakat megújították, az utakat elegyengették, 's mindenütt a' tiszteletre és bátorságra megkívántató készüléteket elrendelték.*” A királyi pár fogadásakor „*tsinos győzedelmi bólt*” állott, s mikor „*bé érkeztek a' Felséges utazók Soprony városába [...] a' Potsi kapunál ismét győzedelmi boltozat volt.*” Hazai Tudósítások 1818. júl. 18, 6.sz., 43.p.

⁶⁹⁴ WINKLER Gábor 1988. 75-76.p.

rendkívül elegáns arányúvá vált, amit a tompacsúcsívek, a nem hivalkodó címerkartus, és a paszománnyal keretezett aranybetűs feliratok egészítettek ki.

A tervrajzhoz csatolt 1853. május 21-én kelt iratok alapján megtudjuk, hogy az ünnepségre a környező településeken (Harkán és Bánfalván) is emeltek diadalíveket. Az iratokon szerepelnek a tervezők: Hasenauer Martin, városi építőmérnök; Jozef Handler, építőmester; és a kivitelezők: Jozef Heiss, asztalos és Renner György asztalos⁶⁹⁵.

5.5. kép Historizáló efemer diadalív. Handler József, 1853

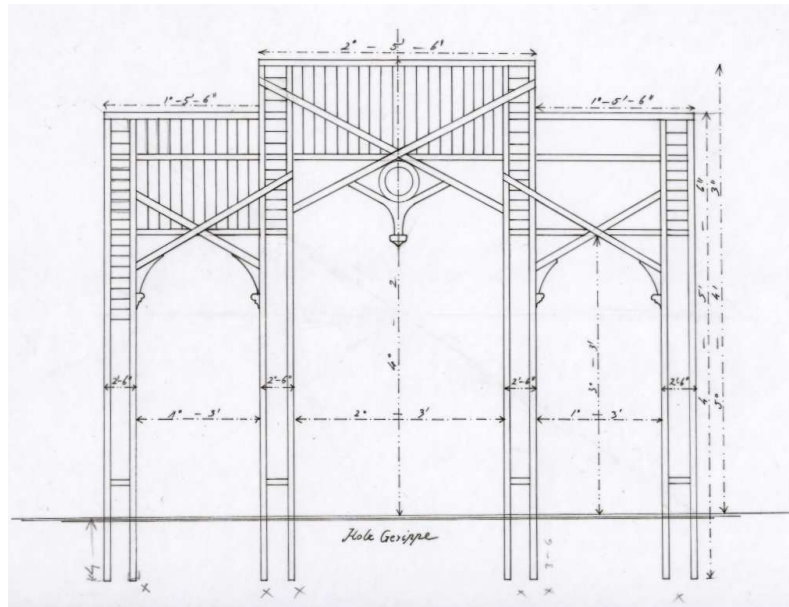
Az építmény jóleső tagolása, biztosságot árasztó masszivitása, a pillérek és ívek ritmusában jelentkező kellemes harmónia, az olcsóbb építőanyag és az ebből fakadó egyszerűbb részletformák gondossága olyan sajátosságok, amelyek megkülönböztetik a nagyobb nemzetek feszesen ünnepélyes, inkább archaizáló és hűvösen akadémikus diadalíveitől.

A terv tartalmazza a fa konstrukció pontos méreteit, mely bécsi méretezéssel készült.⁶⁹⁶ A diadalív 5°– 4' – 3" (öl, láb, hüvelyk) magas és 6° – 5' – 6" széles volt, tehát átszámítva 10,868 méter magas és 13,073 méter széles. Az ívet alapvetően provizórikus állványszerkezetként konstruálták meg. A párhuzamos rendszerű rácsos szerkezet megegyező homlokzatait

⁶⁹⁵ SL X.13063. Renner György asztalostól egy 1166 CM (nemzetközi érme) értékben kiállított számla.

⁶⁹⁶ 1° öl =6' láb ≈1.89 m; 1'láb =12" hüvelyk ≈31.5 cm ; 1" hüvelyk =12 vonal ≈2,634cm

vastagság irányában ismételték meg. A tartószerkezeti elemek anyaga fenyő volt, ebből a fafajtából lehetett ilyen méretben korrekt ácsolt szerkezetet készíteni. A tartóoszlopokat földbe ékelték, ezzel biztosítva állékonyságukat. Ha volt kőburkolat, akkor azt felszedték, majd körülbelül másfél méter mély gödröt ástak. Kavicsrétegre vagy kőzúzalékra állították a tartóoszlopot, s a gödröt feltöltötték.

5.6. kép Efermer diadalm szerkezete

A vázszerkezetre papírmásét kasíroztak. A gipszből kialakított ornamenseket, párkányokat különféle anyagmintázatra mázolták be. A boltvállakat fűrészelt fakonzolokból képezték ki. A díszítésre és szerelésre belülről került sor. Ritkán fordulhatott elő, hogy külső létrával machináltak. A diadalkapuk üregesek voltak, melyben a merevítő-rendszer keresztrácsai sorakoztak. A szerkezetbe szerelőajtón lehetett bejutni, ahonnan a minimum 2'-6" ($\approx 0.6\text{m}$) keresztmetszetű tartóoszlopokon keresztül létrán, hágcsón közlekedtek.⁶⁹⁷

⁶⁹⁷ SOMFALVI, György – RÓNAI, Ferenc 1982.

5.7. kép A szerkezet rekonstrukciós rajza

Handler terve mellett másik diadalív-terv is található ebből az időből. (5.8. kép) (5. diadalív) Alkotója ismeretlen. A terv valószínűleg szintén Albert Főherceg bevonulására készült. A rajz egyenes záródású egyszerű konstrukciót ábrázol. Az állványzaton építészeti jellegű plasztikák helyett növényborítás szerepel. Érdekes díszítmények a főpillérek tetejére helyezett örökzöld fenyőfák. A diadalív felirata: „*Willkommen*”. A címerkartus közepén, a császári korona alatt Habsburg birodalmi címer, jobbján Magyarország, balján Sopron címere.

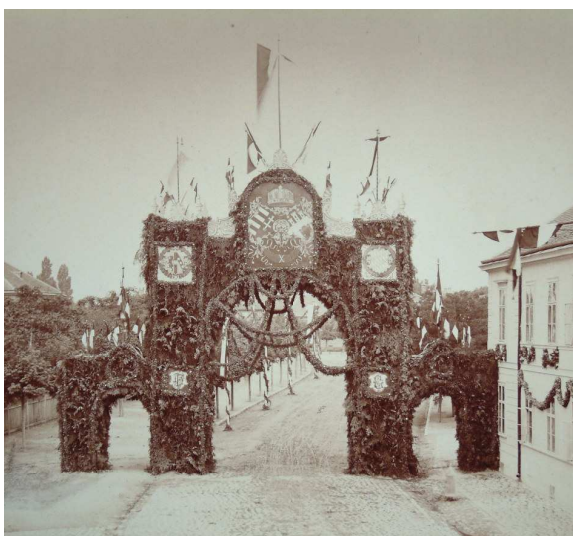
5.8. kép Efemer diadalív. 1853

Ferenc József országos körútja 1857-ben érintette Sopront.⁶⁹⁸ Az ünnepi kocsi a városi tanács által emeltetett „*Ehrenpforte*” díszkapun keresztül az ünnepélyesen kivilágított városba

⁶⁹⁸ Odenburger Intelligenz und Anzeige-Blatt. 1857. aug. 7-11. (Ferenc József látogatása Sopronban, 1857. augusztus 8. 9. 10.) – A körútról részletes jelentések, sajtóban megjelent beszámolók készültek. A települések tájékozódhattak egymás ünnepi előkészületeiről, és lehetőségük nyílt arra, hogy emlékezetes, egyedi ünneppel készüljenek. A versengés egyrészt a parádék számokban kifejezhető jellemzői (minél több, minél drágább...) között dőlt el, másrésztől azonban olykor egy-egy jó ötlet emlékezetesebb maradt, mint például az egri diadalív, melyet hatalmas boroshordókból emeltek.

hajtott.”⁶⁹⁹ (6. diadalív) A további díszletekről is szűkszavúan számol be az Odenburger Intelligenz: „A városi színház közelében állt a helyi kereskedők által emelt Fest-porticus, (7. diadalív) a Promenade pedig szépen ki volt világítva, amelyet Őfelsége figyelemre méltónak talált.”⁷⁰⁰

Ferenc József 1884-es soproni látogatásakor két diadalív állt.⁷⁰¹ Egyiket a Flandorffer család építtette a Somfalvi utcában az egykori kádfürdő épülete mellett.⁷⁰² (8. diadalív). Ábrázolás nem maradt fenn róla. A másodikat a város emeltette az Újteleki kapu helyén. (5.9.kép) (9. diadalív) Ez utóbbi építmény terveit Hauser Károly rajztanár készítette, s a kivitelező Boór Károly ácsmester volt.

5.9. kép Faszervezetű efemer diadalív 1884-ben, és a helyszín napjainkban. (Újteleki utca)

Hauser ideiglenes diadalíve szimbolikusnak is nevezhető módon a hajdanán elbontott Újteleki kapu helyén épült fel. Eredetileg még a régi kapu kőoszlopait is fel akarták használni az

⁶⁹⁹ Als Se. Majestät hierauf aus dem Bahnhofe heraus traten, ertönte donnerdes Éljen aus der zu 10,000 Köpfen versammelten Menge, die Musikkapelle vom I. f. f. Horváth-Drägerregimente stimte die Volkshymne an, Pöller donnerten, welche die allerhöchste Ankunft schon von W..tem her signalisirt hatten, und der Festzug setzte sich in der Oedenburg des veröffentlichen Programms in Bewegung nach der festlich erleuchteten Stadt durch die von der Stadt-Commune errichtete **Ehrenpforte**. Eine Abteilung des Banderiums des Oedenburger Comitates bildete die Avantgarde, die zweite Abteilung den Schluss.

⁷⁰⁰ Nächst dem Komitathause, dem Rathhause, dem städtischen Theater und Redoutengebäude war es besonders ein von dem hiesigen Handelstande errichteter **Fest-Porticus** und die öffentliche glanzvoll erleuchtete Promenade, welche Allerhöchst Ihre Aufmerksamkeit würdig worden sein dürften. An dem genannten **Fest-Porticus** machten auch die Mitglieder der Oedenburger Handels- und Gewerbekammer und des Handelsstandes im Vorbeifahren Sr. Majestät ehrfurchtsvoll Spalier.

(Az Odenburger Intelligenz und Anzeige-Blatt. 1857. aug. 7. pénteki számában előzetes program leírása. „Sopron Királyi Szabadváros minden lakosának!” -címmel.)

⁷⁰¹ Ferenc József és kísérete az Indóház utca – Hosszúsor útvonalon haladt (a mai Kossuth Lajos utca és Rákóczi utca) a Promenádig (Széchenyi tér), majd onnan a Magyar Király Szállóig. A király bevonulási útvonala mentén, amely közel két kilométer hosszú volt, a házakat lobogókkal és girlandokkal díszítették fel.

⁷⁰² DÁVIDHÁZY, István 330-336.pp.

építkezéshez, végül azonban a fa konstrukciójú építmény mellett döntöttek. A Mező utca vonalát folytató hármass ívfal derékszögben keresztezte a császár felvonulási útvonalát. A diadalív szimmetriatengelye az út középvonalához illeszkedett, oldala pedig az Újteleki utca sarkán álló ház falát érintette.

A szerkezet gerendaállványzat, vagy úgynevezett „árbócos” állvány volt, melyet az utca kövezetének kibontása után, körülbelül egy méternyire a földre ástak, és faékekkel, kövekkel kiékeltek. (Korabeli újsághír a szerkezet elbontása után el is panaszkolta, hogy a *„diadalkapu felállításakor keletkezett lyukakat csak felületesen tömték be és így azok balesetveszélyesek”*⁷⁰³) Az elkészült vázszerkezetre növénytartó rácsot, léceket szereltek, s erre rögzítették a faágakat, gallyakat és a többi díszítést. A girlandokhoz szükséges faanyagokat a lakompaki erdészettől vásárolták. Hauser a növényekkel teletűzdelt szerkezet legtetejére, síklapokra festett épületplasztikai díszeket, palmettás akroterionokat, csúcspdíszeket és volutákat helyezett. Hasonló megoldású diadalépítmény már a XVIII. századi francia efemerek között is létezett, melyben az örökzöld növényzet az édenkert szimbólumaként szerepelt, s az ünnepelelt király portréja felett, a diadalív tetejére kertet telepítettek. A diadalív legfontosabb díszítményei Ferenc József és Erzsébet királynő festett monogramjai, címerei voltak, s a csúcson elhelyezett páros címer (Magyarország kis címere és Sopron város címere, felettük a Szent Korona). Minden ív, sarok, és festett tábladísz girlanddal volt keretezve.

Ferenc József 1893-94-es magyarországi körútjának szinte minden állomásán diadalív állt. Melyek között historizmus időszakának kedvelt stílusai elevenedtek meg úgymint a gótika, vagy a reneszánsz, de a korra jellemző módon építettek *„magyar stílus”*⁷⁰⁴ diadalíveket is. A komoly tervező- és ács munkát igénylő efemer diadalívek előállítására a XIX. század végén már önálló cégek szakosodtak. Ilyen volt például Rumbold Bernát budapesti építőcége, amely az ország bármely pontjára vállalt diadalív építést. A könnyen szállítható és többször felhasználható szerkezetek egyrésztől praktikus és olcsó megoldást kínáltak, másrésztől azonban uniformizálták az ünnepségek installációit.

⁷⁰³ DÁVIDHÁZY, István 334.p.

⁷⁰⁴ Nógrádi Lapok és Honti Híradó. Balassa-Gyarmat, 1894. szept.18. XXII.évf. 38.szám. 1.p.

5.10. kép Efemer diadalív, mint kiállítási kapu, 1904-ben

„A XIX. század utolsó éveiben és a XX. század első évtizedében az építészetben belül megindult az a művészeti-technikai folyamat, amely a XX. század új építészetének kialakulásához vezetett. A századforduló építészeti képe igen színes, sokfajta – országonként is eltérő – építészeti törekvéssel találkozunk.”⁷⁰⁵ Sopronban a historizmus és szecesszió jegyében születő építészeti elképzelések tanúi lehetünk. Az utolsó ismert diadalív 1904-ben állt Sopron városában, az Erzsébet-kerti iparkiállítás alkalmával. (10. diadalív) Az áttört csipkeszerű fakonstrukció a Kossuth Lajos utca elején állt, tervezője ismeretlen. A szerkezet legérdekesebb része kétségtelenül a fűrészelt deszkasorral bélelt ív és attika. A pillérek tetején kinaizáló - szecessziós toronysisakok.

EFEMER SZERKEZETEK ÉS ANYAGOK

A történelmi korokban az egyetlen, nagyobb mennyiségben rendelkezésre álló, megfelelő húzószilárdságú építőanyag a fa volt. A fagerendák méretét a természeti adottságok, legtöbbször a helyi erdők faállományának minősége szabta meg. Nagyobb tömegben a régi érintetlen erdőkből tudtak 8-10m hosszú és 0.3-0.4m széles gerendákat kitermelni. A fa kiválóan alkalmas volt ideiglenes szerkezetek kialakítására, és nem kellett minden esetben a legjobb minőségű faanyagot használni. Az alkalmi építményeknél elsődleges szempont volt a gyors és egyszerű kivitelezés, ezért értelemszerűen karcsú, könnyen szállítható, megmunkálható faanyagot

⁷⁰⁵ WINKLER, Gábor 1975. 357-367.p.

választottak. A fenyő remekül megfelelt nagyobb állványzatok építésére, mivel anatómiai adottságai révén hosszú, egyenes gerendákat lehetett belőle készíteni. Különösen a tíz méter magasságot is meghaladó diadalívek esetében kellett e szempontot figyelembe venni. A fenyő kis fajsúlya miatt könnyen kezelhető, könnyen megdolgozható és szerkezetbe köthető volt. Az esetleges hibákat a dekorációval tudták ügyesen elfedni. A faépítészetben kialakult általános elv, miszerint mindig a legegyszerűbb fakötéseket, illesztéseket célszerű alkalmazni, az efemerek esetében fokozottan érvényes volt. Az eleve lebontásra ítélt szerkezetek fakötéseinek könnyen kioldhatónak kellett lennie.

A fa-konstrukció belső térben deszkaemelvényre épült, szabad téren földbeásott cölöpökhöz, vagy gerendatalpához, mozgó színpadok estében a kocsiszínpad deszkapadozatához rögzítették. A hordozható kisépítmények egyes típusainak (pl. baldachinok) tartórúdjaihoz „papucsok” tartoztak, földre helyezve ezekkel stabilizálták a szerkezetet.

Összességében elmondható, az ideiglenes szerkezetek mindig praktikus, könnyen kezelhető vázrendszerrel épültek fel, melyeknek nemcsak a szobor-, drapéria-, növénydíszek terhét kellett biztonságosan elviselniük hanem a munkálatok és az ünnepek ideje alatt is balesetmentesnek kellett maradniuk. A szerkezeteket faragással nem díszítették, csupán festették vagy másodlagos díszítőelemekkel burkolták. A konstrukció díszítésének több technikáját ismerjük, vagy egy-egy különleges megoldásra korabeli párhuzamokból tudunk következtetni.

A vázszerkezetet a helyszínen állították össze, majd erre feszítették ki a festett textileket, vagy rögzítették a deszkalapokat, illetve a növénydekorációt. A XVIII. században jellemzően műmárványt és stukkót használtak az építészeti részletek kialakítására. A műmárvány lapok tökéletesen hitelesnek hatottak, és nagy előnyük volt, hogy szintén a helyszínen lehetett előállítani, bármilyen színben és mennyiségben.⁷⁰⁶ A soproni famárványozó mesterek is

⁷⁰⁶ A gipszből és enyves vízből álló színezett pépet az alapszínnel sötétebbre vagy világosabbra festett gipszpéppel csurgatták le, és ahol fehér foltokat akartak előállítani, oda tiszta gipszet hintettek. A márvány erezeit úgy imitálták, hogy a színezés utolsó műveleteként a masszába hígabb és élénkebb színű keveréket fecskendeztek. Ezután került sor a nyújtásra és darabolásra. A megszilárdult 6-12mm vastag műmárványt ezután formára fűrészelték és az állványzatra, fa keretekre rögzítették. Falfelületek, oszloptörzsek borításakor először a felületre kb. 2cm vastag alapvakolatot tettek, mely felerészben gipszből (más változat szerint timsóval vagy bóraxszal preparált gipszből) felerészben pedig enyves vízzel kevert éles szemű homokból állt. A lapokat újrantedvesítve a friss alapvakolatra rakták, és arra simítással rászorították. A felületet száradás után gyalulták, azután fokozatosan finomabb és keményebb csiszolóköveket alkalmazva csiszolták, míg végül az úgynevezett vérkővel (vörösvaskővel) való csiszolás után a műmárvány lap tükörfényes lett. A műmárványlapok fényét úgy tették tartóssá, hogy először

alkalmazták ezt az eljárást.⁷⁰⁷ Mózer Sándor soproni famárványozó mesterember 1847-ben szabadalmat is nyert egyedi technikájára.⁷⁰⁸

Az ideiglenes építmények különböző méretű szobordíszének kialakítására kiválóan megfelelt a gipsz, azonban létezett egy általánosan elterjedt egyszerűbb, kevésbé sérülékeny mintázó anyag és szobrászati módszer. Lényege, hogy a fadarabokból és deszkákból összerótt vázra szorosan szénát és kócot kötöznek, s ezután gyapjúnyiradék, csiriz és enyv keverékével alakították ki a végső formát. Száradás után valódi márványszobornak tűnt, holott az anyag még a gipsznél is könnyebb volt. Az illúziót a felület fehérre festésével lehetett tökéletesíteni. Jacopo Della Quercia sienai szobrász találmányának tulajdonított módszerrel akár életnagyságúnál is nagyobb lovasszobrokat lehetett alkotni.⁷⁰⁹ A XIX. században gyapjú helyett papírpépet használtak. A díszépítmények színezése harsány és nagyon változatos volt. Ahogy a soproni jezsuita iskoladrámák vázlatkönyvében látható, az arany-okker, bíbor, és törtfehér színek kombináció mellett primer színeket is előszeretettel használtak. A megvilágításra is gondot fordítottak, s nem példanélküli, hogy olykor több ezer gyertya felhasználásával értek el teátrális hatást.⁷¹⁰

Az efemer szerkezetek eredendően pusztulásra vannak ítélve, azonban a faépítmények hasonló típusait sem kíméli az idő. S annak ellenére, hogy sok eredeti faépítmény túlélte az elmúlt évszázad viszontagságait, mégis legtöbbjük az utóbbi évtizedekben került elbontásra. A fa építőanyagok erkölcsi avulása a XX. század végére általánossá vált.

lenolajjal kenték be, majd ezt vásszonnal letörölték, s végül gyapotronggyal terpentinben oldott fehér viaszt dörzsöltek a felületbe. Bővebben WEHLTE, Kurt: 1994.

⁷⁰⁷ Az eltérő színűre festett képlékeny gipsz-enyv lapokat (*scagliola-massza*) egymásra helyezték, többször összehajtották, és szeletekre vágták. A szeleteket újra lapokká nyújtották és a műveletet többször megismételve a felület márványmintát kapott. A kész lapokat tömörítéssel és csiszolással tették fényessé, s gipszhabarccsal rögzítették a szerkezethez.

⁷⁰⁸ CSATKAI, Endre 1948. 16.p.

⁷⁰⁹ VASARI, Giorgio: 1978. 133.p.

⁷¹⁰ Esterházyak nagyszombati castrum dolorisa mellett és a szerkezeten négyezer gyertya égett. – in: GALAVICS Géza

6. FAÉPÜLETEK ÉS FAÉPÍTÉSZETI RÉSZLETEK VÁROSKÉPI JELENTŐSÉGE, A MEGMARADT EMLÉKEK VÉDELME

A fa építőszerkezetek dekoratív használata, mely a XIX. század második felében, valamint a századforduló idején vált jellemzővé, sajátos karakterrel gazdagította Sopron kereskedelmi és pihenőövezeteinek arculatát. A díszítő jellegű faépítészeti megoldások e kor építészetének értékes mementói, épp ezért védelmük és dokumentálásuk különösen fontos. A Várkerületen, a Virág völgyben és a Lőverekben több mint száz évvel ezelőtt kialakult faépítészeti irányzatok napjainkban újra egyfajta igazodási pontot jelentenek.

A faalapanyagú szerkezetek az épületek legkönnyebben sérülő részei, s nem csupán a faanyag természetes – biotikus és abiotikus – károsítói miatt vannak fokozottabb veszélynek kitéve, hanem a változó ízlés, helyi építési szokások következtében is. A könnyen átalakítható és elbontható szerkezetek azonban nemcsak egy-egy különleges esetben őrizték meg eredeti felépítésüket, hanem bizonyos területeken, mintha csak egy életmódot konzerváltak volna, maradtak egységesen változatlanok. S tekintve az elmúlt évszázad jelentős történelmi, építészeti és társadalmi változásait, ez az állandóság a fa épületszerkezetek esztétikai minősége mellett, etikai értékeire is rámutat. A nagyobb összefüggő alkotások, úgymint a lőveri terület nyaralóépületei, e szempontok szerint is kiemelt jelentőségű műemlékeknek tekintendők.

A történelmi faépítmények megőrzésére vonatkozó alapelveket az ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) nemzetközi szervezete fogalmazta meg és fogadta el 1999-ben⁷¹¹. Ezen elvek alapján védelem illeti meg a történelmi városrészekben található, valamint a kultúr- és építészettörténelmi szempontból jelentős fa építőszerkezeteket. A soproni faszervezet alkalmazásának legfontosabb időszaka a gépiesített termeléshez, a faipari- és asztalos-üzemek megjelenéséhez köthető, s mivel a gazdagon díszített ács- és épületasztalos munkák a XIX. században és a századfordulón történt technológiai fejlődés jellegzetes alkotásai, ezért ipartörténetileg is jelentősek. A faépítészeti részletek alkalmazása és kulturális sokrétősége egyaránt rámutat arra a problémára, amit a még meglévő részletek esetleges elvesztése okozna. Az eltérő fizikai állapotban lévő szerkezetek, töredékek dokumentálása és védelme így több szempontból is indokolt.

⁷¹¹ ICOMOS XII. közgyűlése. 1999. – Román A. 2002

Az eredeti szerkezetek száma aggasztó mértékben csökkent az elmúlt évtizedekben, még annak ellenére is, hogy értéküket maguk a városlakók és a városvezetőség is lassan felismerte, s védelmüket elvben fontosnak ítélte. A XIX. századi épületek, valamint XX. század elején épült lakóházak, nyaralók védelme még napjainkban is új törekvés a műemlékvédelem terén.

A városainkból szinte észrevétlenül tűnnek el a faépítészeti részletek. Az utcabútorok, pavilonok, és a régi nyílászárók, kapubejáratok, faportálék vannak leginkább kitéve a pusztulásnak. A pavilonok esetében már egyáltalán nem beszélhetünk megőrzésről, hiszen egy sem áll az eredeti századeleji példányokból. Paradox módon mégis több pavilon közelít formailag a régi típusokhoz, mint más faszerkezetek. A pavilonok esetében tehát egy mélyen bevésődött formai típusról beszélhetünk, mely a XIX. század óta alapvetően változatlan. A koncentrikus, sokszög alaprajzú, csúcsdíszes esernyőtetővel fedett faépületek építése Sopron belvárosában még napjainkra is jellemző, valamint ismét megjelennek a történelmi környezetbe illő, de új technikai részletekkel kiegészített utcai pavilonok. **(6.1.kép)**

6.1. kép

6.2. kép

A városkép érdekében létrehozandó új faépületek kialakításában azonban óvatosabban kell bánni a „történelmi jelleggel”, **(6.2. kép)** annak semmiképpen sem szabad megtévesztőnek lennie, azaz mindig pontosan utalni kell a készítés idejére. A pseudohistorikus építmények a faépítészet további fejlődésének akadályává válhatnak, ezért kerülendőek. A régi szerkezetek arányainak, kivitelezésének ismeretét érdemes átmenteni az újakba is.

A történelmi belvárosokban a faportálék jellegét védelem illeti meg. Néhány előírás betartásával a régi környezethez méltó üzletportálok, kirakatok alakíthatóak ki. Ilyen lehet a

párkánymagasságok egységesítése, vagyis a maximum és minimum magasság meghatározása; és a reklámbetűk, tipográfia és színhasználat összhangjának meghatározása. Javasolt a fa alkotórészek színezésében a sötét barna vagy zöld színek megtartása. Valamint az üvegezés és a homlokzat, arányainak megőrzése. Külön kérdést vet fel az ernyőponyvák használata, mivel az épületek homlokzatából jelentős részt takar el a járókelők szeme elől, s viszonylag gyorsan elhasználódik. Alkalmazása viszont napjainkban is célszerű, mert a faanyagú szerkezet napsugárzás elleni védelmének egyik praktikus eleme. Ezen felül, pedig a régi megoldás hasznossága vitathatatlan, hiszen a Várkerület üzletsorain végighúzódnó „ernyőponyva-sáv” hangulatos vásárlói útvonalat jelölt ki.

Sopront a II. világháború során kilenc légitámadás érte.⁷¹² A Várkerület az 1944-es bombázások során súlyos károkat szenvedett, 65 műemlék és műemlékjellegű ház pusztult el, sérült meg, s a régi kereskedőházak sora megtört. A romok mögött előkerült a várfal aránylag ép szakasza, a nagyronde és három kisebb félköríves bástya, amelyet új épületekkel már nem takart el újra a város. Helyén ma – várostörténetileg értékes – foghíj tátong. A Várkerület íve, eredeti sodrása, ezen a ponton megtört. A hajdan volt portálé-fűzér nem alakulhat ki újra, de a várkör egyéb szakaszain való felelevenítésük indokolt.

6.3. kép

6.4. kép

⁷¹² Boronkai Pál: Sopron újjáépítése 1960. XIV. évf. 1. szám.

6.5. kép

6.6. kép

A régi utcaképekben rejlő festői hangulat, Sopron utolérhetetlen „*couleur lokal*“-ja, nem lehet teljes a faportálék gondos felújítása, egymáshoz hangolása nélkül. A hatvanas években a VÁTERV homlokzatrendezési terve az üzleti portálok kialakításánál figyelembe vette a műemléki bizottság és az építési osztály előírásait s ezzel megalapozta, a Várkerület portáljainak történelmi megőrzését, régi hangulatának feltámasztását. Napjainkban sem szűnő probléma az utcaképet zavaró üzleti cégjelzők és hirdetőablak rendszertelensége. Az itt észlelhető túlkapások megfékezésére létrehozott külön szabályrendelet pedig sokszor hatástalannak bizonyul.

Problémát jelent a régi favázás szerkezetek visszaállítása, vagy rekonstrukciója, még abban az esetben is, amikor az indokolt.

Színház utca 1880 körül...

...és 2000 -ben

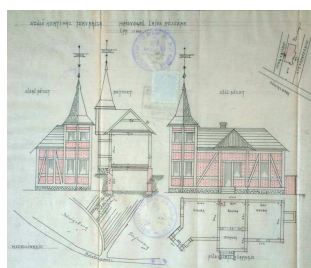
6.7. kép

Visszaállítása javasolt azoknak a történelmi faszervezetű építészeti részleteknek, melyek funkciója a jelen korban is igazolható (indokolt), s hiánya által a megmaradt épület közlekedési rendszere, rendeltetése nem teljes. A megfelelő dokumentációkkal hitelesen alátámasztott visszaépítési terv során mérlegelni kell

az utcakép és az épület változásának mértékét, s ennek megfelelően ismételt elbírálásra van szükség. A rekonstruált, illetve a historizáló jellegű faépítmények esetén az építés dátumát (évszám) jól látható helyen szükséges feltüntetni.

A zöldövezeti faépületek eltűnésének egyik tipikus módozata, mikor a folyamatos bővítések és átépítések során az eredeti fakonstrukció helyére pl. téglafalazat kerül, s az épület arányainak megtartása mellett teljes mértékben elveszíti régi fa alkotóelemeit. A szerkezet teljes cseréje történt: pl. Hubertusz vagy Hajdvogel-ház esetében. Ez utóbbi épületnél a pince szintjéig lebontották a fachwerk szerkezetet, majd megtartva az épület eredeti formáját, téglafalazattal építették újra, ami egyáltalán nem pótolja a veszteséget. A Hubertusz esetében az átépítés csak az épület erényének számító kellemes tájolást és a praktikus erkélyt őrizte meg. (Az átépítés nem feltétlenül hozott minőségi előrelépést.)

A faépületek pusztulásának oka tehát – paradox módon – éppen az, ha az épület jó helyen van, jól működik, kiváló adottságai vannak, mert ilyenkor úgymond „tartóssá kell tenni”, ami azt jelenti, hogy el kell bontani, s a bevált formát jobb esetben megtartva, például téglából újra kell építeni. Ez a lehető legnagyobb óvatlanság, amit faépületekkel tenni lehet. A romboló megőrzés egyik eklatáns példája a Városligeti Vajdahunyadvár, de Sopronban is láthatóan előfordul igaz sokkal kisebb léptékben.

Favásas szőlőház a Virágvölgyben

Lebontás után faváz nélkül épült újra

6.8. kép Szőlőház lebontás után

Szilvásy Márton vadászháza

Átépítés után

6.9. kép Hubertusz-ház 1910 előtt és után

A fa, mint építőanyag, rendkívül hálás, de érzékeny is egyben. Sérülékenysége folytán más építési technikát, különös odafigyelést igényel. A másolatkészítésben is több hiba fordulhat elő. A faépületek természetes, fizikai, avulása nagymértékű, mivel könnyen károsodó anyag, s folyamatos gondozás híján hamar pusztulásnak indul. Emellett számottevő a régi faépületek társadalmi, erkölcsi sorvadása is, hiszen napjaink életmódjának, lakóigényeinek ezek már nehezen felelnek meg. A Virágvölgyi faházak, faverandás kerti házak csak ideig-óráig őrizhetők meg. Napjainkra mindössze egy-két ház, s tucatnyi korabeli dokumentum maradt hírvondóul, s a régi kertés övezet jellege lassan homályba vész. Természetesnek is tekinthető ez a folyamat, mégis lesújtó, ahogy a kopott fakunyhók és az emeletes nyaralók kontrasztja építészeti szétzilálja a területet.

Villa sor 21.b

Felsőlőver út.

6.10. kép Újépítésű lőveri házak

A lőveri területek jellege valamelyest szabályozottabb keretek között formálódik. Az elmúlt években szerencsésnek mondható tendencia indult meg, ami a régi lőveri értékek felelevenítését célozta meg. Az újfajta szemlélet elterjedésében nem kis szerepe volt a helyi műemlékvédőknek, és „lőver-rajongóknak”. Az 1992-ben megalkotott helyi építési szabályzat eredménye napjainkban érik be. A kilencvenes évek villaépítési lázában még súlyos károkat okoztak a terület új, tehetős lakói. (A Galagonya köz 4. számú épületet például közvetlenül azután pusztították el, hogy a védendő épületek listájára került.) Az évtized végére azonban lassan megálltak a rombolások s cserébe a helyi jelleget tiszteletben tartó új lőverházak jelentek meg. Napjainkban kezd felértékelődni az a múlt századi szemlélet, ami még az egészséges ház és a faépítészeti fogalmát oly szorosra fűzte.

A löveri házak legújabb generációiban helyenként ismét felfedezhető a Lőverek eredeti szellemisége, azaz újra megjelennek a faormzatok, és a faburkolatú teraszok. Ez a folyamat jelzi, hogy a modern építészet természet közele, magasabb életminőséget kereső vonulata ismét a faanyag használatában talál kapcsolódási lehetőséget a természettel. A XX. század végének építészetében ismét középpontba került a természetes anyagok használata, s magától értetődően a jól bevált helyi megoldások elevenedtek fel újra. **(6.10.kép)**

A helyi védelemnek köszönhetően, a löveri favázás épületek, s díszítményeik sorsát folyamatos figyelem övezi. A szerkezetek jellegzetességeinek, részleteinek felmérése, dokumentálása is folyamatban van. Megóvásuk nehézségét azonban az eredetileg nyaralásra, pihenésre, használt épületek erkölcsi avulása jelenti. A hosszú távú tartózkodásra nem alkalmas házak fenntartása gyakran nehéz kötelesség. A város más, kevésbé védett területein, ilyen esetben a tulajdonos az egyszerűbb megoldás mellett dönt, s az épület teljes elbontása után a régi helyére a mai komfortfokozatnak megfelelő lakóházat épít. Ez a szemlélet sajnos komolyan megtizedelte a Virágvölgy favázás téglaházait, amelyek közül a legutolsót épp az elmúlt évtizedekben bontották el. A pincszintig eltisztított eredeti szerkezet helyére épült új ház, s noha a tulajdonost a régi épületforma megtartására kötelezték, a látvány mégsem pótolhatja a veszteséget. A Virágvölgyben még számos kisépítmény, faverandás ház található, amelyek megóvásához, a löveri minta alapján kidolgozott helyi szabályzat szolgálhatna alapul.

A Sopron Önkormányzata 2004-ben módosítási tervezetet hozott létre az épített környezet alakításáról és védelméről szóló (1997. évi LXXVIII.9.§) törvényt illetően, s továbbdolgozta a Lőverek és környéke Szabályozási Tervét valamint a Helyi Építési Szabályzat ide vonatkozó részeit.⁷¹³ Ezek alapján a soproni faépítészeti emlékek elvben teljes védelemben részesülnek a Lőverek területén. A szabályzat kitér a löveri nyaralóépületek eredeti közlekedési útvonalának – bejáratának – megőrzése is, tehát magában foglalja az értékes faverandák megóvását. A város egyéb területein található faszervezetek védelme azonban még nem megoldott.

A XIX században épült löveri házak homlokzata és túlnyúló széles tetői végeredményben a vidéki ház archetipusát képviselték, megteremtve a soproni családiház-építészet ideálját. Ezért a löverek jellegzetességének számító tetőforma (a kb. 45°-os hajlásszögű tető), a T, L vagy † alaprajzi elrendezés, a faveranda, és faormzati dísz megtartása az új épületek esetében is javasolható.

⁷¹³ Önkormányzati Iratok 15043-6/2004

A helyi védelem az építmények jellegzetes tömegére, tömegkapcsolataira vonatkozik, valamint kiemelt jelentőségűnek ítéli az alábbi szempontok szerinti védelmet: épület kapcsolata a verandával, terrasszal, az eredeti arányok és formák megőrzése, az oromzati fűrészelt deszkadíszítések, és a kerítések és kapuk védelme. Az épületek az előkert irányába nem bővíthetők. A meglévő, jellegzetes kerítés, előlépcső, belépő, tereplépcső egészében és részleteiben is megőrzendő, eredeti formában helyreállítandó, illetve a meglévővel harmonizáló módon kiegészítendő. A szaletlik, kútházak, védőépítmények egésze és részletei védendők. A régi faszerkezetek megóvásához mindenképp szükség van felismerni azok helyi értékét. A változatos példákat lehetőség szerint meg kell őrizni, hogy tanulsággal szolgáljanak az új építészeti megoldások kidolgozásában. A faépítészeti részletek sokszínűségét, a fafajták, -kötések jellegét is óvni kell, pótlásukkor az eredeti állapothoz méltóan kell eljárni.

A meglévő faépítészeti emlékek eszmei értéke történeti feltárással, fizikai értéke pedig gondos felújítással, karbantartással emelhető. A régi fűrészelt deszkadíszek, ablakkeretek, falépcsők és faverandák együttesen védendők környezetükkel, beleértve a teljes házat, melynek részeit alkotják. A veszélyeztetett faházakat első lépésben láthatóvá, könnyen megközelíthetővé kell tenni, mert ha környezetük megtisztul, több figyelem fordul a karbantartásra is. Megoldásként az elmúlt évtizedben felmerült egy skanzen-szerű, kiemelő megőrzés lehetősége is. Ami viszont nem hatott volna ösztönzően a környék építészeti arculatának formálódásában, hiszen az elszórtan található példák – tudatosan vagy akár önkéntelenül is – nagyobb eséllyel elevenednek fel az új épületek motívumaiban, ami egy elzárt, múzeum-jellegű kiemelésnél elképzelhetetlen lenne.

Az elpusztult faépítmények történetisége a lebontással egyidejűleg lezárul, de emléküket a következő nemzedék számára mégis fontos marad. Elfogadva a tényt, hogy a faépületek nem az örökkévalóságnak szólnak, az utókor igenis nosztalgiával tekint az erdei kilátótornyokra, a sportpályák régi építményeire, vagy a hajdani kiállítások pavilonjaira. A város történelmében fel-felbukkanó ideiglenes díszépítmények, monumentális fadiadalívek komoly helyi történeti értékkel bírnak, holott csupán tisztavirág életűek voltak. A levéltárakban őrzött dokumentumok olyan épületeket ábrázolnak, melyek rég elpusztultak vagy esetleg meg sem valósultak, de amit elárulnak az adott korról, társadalomról, építészeti szemléletről, az felbecsülhetetlen.

*

A polgárosodással összefüggő, változó társadalmi térhasználat mélyen hatott a hazai faépítészet fejlődésére. A nyaralás és pihenés, mint a XIX. század emberének egyre fontosabbá váló kiváltsága, méltó díszletet kívánt. A fával komponáló építészet megteremtette a kor eszméjének megfelelő, illendő kapcsolatot a természettel, anélkül hogy lakóinak a kényelemről és társadalmi előjogokról le kellett volna mondania. A külvárosok újonnan beépülő területein, a pihenésre, kikapcsolódásra alkalmas zöldövezetekben, nyugat-európai mintára nyaralóövezetek jöttek létre, s új épülettípusok születtek a sportolni, szórakozni vágyó városi polgárok számára.

A XIX. században a faanyag növekvő használata – eltérően a megelőző korok építési szokásaitól, – nem evidenciaként, az építőanyagok szűk választéka miatt, hanem egyfajta historizáló–visszatekintő attitűdként nyert alkalmazást ilyen nagy mértékben. A faépítészet újrafelfedezését a XIX. század polgárosodó társadalmának igénye hozta létre, s ekképp az egészséghez és a szabadidő méltó eltöltéséhez való jogot reprezentálta.

A XIX. század a nemzetközi faépítészet terén különlegesen élénk időszaknak számított. A nyugat-európai, elsősorban az angol és német faépítmények bizonyos műfajai (villatípusok, efemer építmények: diadalívek, városi pavilonok) látványos módon honosodtak meg itthon is, ezzel együtt megvalósításukban a helyi ízlés és építési mód különböző variációkat hozott létre.

A faépítészet a város teljes területén egységesen fejlődött: míg a környező gyümölcsöskertekben deszkaoromzatú villaépületek, nyári lakok és faverandák szerkezetében volt jelen, addig a belváros kő és téglaházainak lábainál áramlott a városi térbe a faművesség XIX. századi irányzata. A belvárosi üzletsorok faportáljai és pavilonjai épp olyan nagy mértékben járultak hozzá a város arculatának historizáló képéhez (s épp oly mértékben emelték Sopron építészeti kvalitását), mint a külváros zöldövezeteinek nyaralóépítésze. Miként a faépítészet jelenléte felértékeli a Lővereket, hasonlóképpen a Várkerület faportáljai is Sopron meghatározó építészeti jelenségei, s – ha a szerkezetüket már nem is lehet – karakterüket szintén védelem illeti.

*

ÖSSZEFOGLALÁS

A faépítészet XIX. századi fejlődése világviszonylatban csakúgy, mint a Monarchia területén homogénnek tekinthető. Sopron faépítészetének adott időszakon belüli vizsgálata metszetet ad a korabeli építési szokásokról, a fa használatának okairól és módjáról. A XIX. század közepétől kezdődően fokozatosan átszöttek a várost azok az építészeti irányzatok, melyek tudatosan előtérbe helyezték a faanyagú szerkezetek különleges díszítő hatását. Míg a zöldterületeken deszkaoromzatú villaépületek, favázszerkezetű nyári lakok és gazdag faornamentikával díszített verandák formájában volt jelen, addig a belvárosban a fényes üzletsorok mentén áramlott a városi térbe a faművesség új irányzata. A XIX. században és a századfordulón készült faépületek, faépítészeti részletek nagymértékben emelik Sopron építészeti kvalitását, ennél fogva fokozottabb védelem illeti a meglévő emlékeket és a szerkezetek környezetét.

1. Az faépítészeti stílusirányzatok formajegyeinek egységes alkalmazását a hasonló faipari gépek elterjedése tette lehetővé. A svájci típusú-faornamentika az asztalos üzemekkel rendelkező ipari központok építészetére volt jellemző.

- a. A soproni faépítészet kibontakozásának hátterét az osztrák iparral versenyző, s a bécsi mintákat követő helyi faipar megerősödése tette lehetővé. A fa, mint építőanyag a XIX. század a gazdasági és technikai fejlődése nyomán vált ismét versenyképessé.
- b. A Soproni Kamarai kerületben az országban elsők között működtek gőzfűrész-malmok. (A szakirodalom 1871-től jegyzi a legkorábbi hazai gőzfűrész-malmokat, a soproni iparkamarai főjelentések azonban már 1869-ban három működő üzemről tesznek említést.)
- c. A gyorsan, praktikusán és olcsón alkalmazható fa építőanyag a kereskedelmi útvonalak és a vasút kiépülésével, gőzgépek alkalmazásával, valamint a gyárak, faipari üzemek létesítésével, olyan területeken is népszerű építőanyaggá vált, ahol korábban még erősen mellőzött volt.
- d. A XIX. századi közlekedés fejlődésével, az építészeti kiadványok, folyóiratok és katalógusok megjelenésével, valamint az iparkiallítások növekvő népszerűsége nyomán az egész világra kiterjedően új hangvételő faépítészet alakult ki, mely megváltoztatta a soproni addigi faépítészetét. A helyi építészeti fogékonyan követve a nemzetközi irányzatokat a megismert típusokat helyi karakterűvé formálták.

2. A fa használata a XIX. században vált a „szegények építőanyagából” a jómód és ízlés fokmérőjévé.

- a. A faanyagban rejlő régies hangulat építészeti lehetőségeit a historizmus építészete tudatosan alkalmazta. A faépítészet a romantikus historizmus természetéhez vonzó építészeti elképzeléseinek hatásos eszközévé vált.
- b. Sopron városi építészetében az 1850-es évektől (Hild Ferdinánd és Handler József munkái nyomán) jelentek meg a motívumgazdag fakonstrukciókkal komponáló építészeti irányzatok, s ekkor bővült a szerkezetek tiszta geometriája síkmotívumokkal, változatos faornamentikával.

3. A soproni faépítészet XIX. századi kibontakozásában az erős osztrák befolyás, a városban élő németajkú lakosság hatása játszott döntő szerepet.

- a. Az osztrák és soproni építészet között éppúgy nem volt éles határvonal, ahogy magán a Monarchián belül sem. Az építészeti gondolatok, irányzatok szabadon áramlásával homogénné vált az építészet. A minta Bécs maradt, s ez nemcsak az ízlésben, hanem az életvitelben, a polgárosodó társadalom mindennapjaiban mutatkozott meg.
- b. A Bach korszak idején érkező hivatalnokok családtagjaiból kikerülő ácsok és építőmesterek révén lendült fel a középkor óta mellőzött favázás építkezés.
- c. A legélénkebb újdonságok a bécsi lakhellyel (és műveltséggel) rendelkező építetők nyaralóházain és a helyi építőmesterek saját villaépületein nyilvánultak meg.

4. A fából épült előépítmények, verandák, sokkal inkább hozzájárulnak a belváros és a zöldövezetek sajátos karakteréhez, mint amit sérülékeny, múlandó szerkezetük sejtetni enged.

- a. A faverandák (s kifejezetten a lőveri típusok) nem csupán egyszerű kiegészítő, díszítő szerkezet, hanem az épület továbbfejlődésének motiválói, bővítés lehetséges útvonalai voltak.
- b. Egy-egy szerkezet jelentős hatással lehet az épületek utólagos átépítésére, ily módon a faveranda előremutató, az újdonságok felé nyitó kísérleti építmény, mely akár önálló elemként, akár egy későbbi elképzelés első fázisaként épül fel.
- c. A soproni faverandák között található – az eddigi kutatások szerint példanélküli – kettős verandaépítmény, az ún. „**duplaveranda**”. A szerkezet egyszeri kísérletként épült fel.

5. A kilátók XIX. században kialakult formái három, szerkezetileg is eltérő variánst mutatnak, melyek alapján a hagyományos kilátószerkezetek morfológiailag három csoportba sorolhatók:

- a. **Gloriette-típusú kilátó:** földszintes, hat vagy nyolcszögletű, emyőszerűen alacsony-hajlású, az alaprajzzal megegyezően sokszögletes tetővel fedett nyitott konstrukció. Oldalainak síkja függőleges.
- b. **Öregtorony-típusú kilátó:** Általában négyzetes alaprajzú, többszintes szerkezet. Belső lépcsőfelvezetéssel. Oldalainak síkja összetartó, sudaras. A tető alapterülete mindig kisebb a legalsó szint alapterületénél. A tető hajlásszöge általában magasabb, de kivételek akadnak. Az árbocoszlopok határozzák meg az építmény homlokzatának kontúrvonalát.
- c. **Harangláb-típusú kilátó:** A harangláb típusú, azaz galériás kilátó alaprajza is szabályos sokszög. Karakterét a magas toronysisak és az egy vagy több galéria határozza meg. A gótikus és a magyar népi építészetből átvett ereszalj és szoknya is megjelenik ennél a típusnál.

6. Bizonyítást nyert, hogy Sopronban épültek favázszerkezetű efemer (művészi értékű ideiglenes) díszépítmények, s a város építészetében jelen voltak a kor leglátványosabb ünnepi építményei, a fa diadalívek. A kutatás során tíz ideiglenes fadiadalív írásos és képi dokumentációi kerültek elő.

7. A faépítészeti részletek olyan kivételes helyi értékek, melyek nemcsak önállóan, hanem összekapcsolódva, utcasorokon átívelve teremtenek különleges atmoszférát, egyedi és megismételhetetlen karaktert a történeti városképben.

- a. A műemléki környezetben lévő faépítészeti és épület-asztalosipari emlékek, az idők folyamán történetileg összeforrtak az egyes épületekkel, régi városrészekkel, s azok elválaszthatatlan részeivé váltak.
- b. Az ízléses faportálék az utca megfelelő használatát biztosítva hozzájárulnak egy adott városrész térbeli és társadalmi egyensúlyának megőrzéséhez.

8. A faépítmények pusztulásának okai között jelen van egy paradox jelenség, melynek lényege, hogy amikor egy faépítmény jó adottságokkal rendelkezik, megőrzése érdekében lebontásra kerül, hogy a jól sikerült funkció vagy forma tartósabbnak vélt anyagokból (tégla, kő, beton stb...) épüljön fel ismét. Ezt a romboló jellegű megőrzést nevezhetjük destruktív konzerválásnak.

SUMMARY

TIMBER ARCHITECTURE OF CITIZENS IN SOPRON BETWEEN 1850-1914

The development of timber architecture in the world and in the Monarchy alike was homogeneous in the 19th century. Examining the timber architecture of Sopron in the mentioned era we receive an overview of the contemporary architectural traditions, the reasons for the usage of wood as well as of the methods of wood application. As of the middle of the 19th century those architectural trends started to gradually pervade the town that highlighted the special ornamental feature of the wooden structures deliberately. While villas with board pediments, summer houses of half timber structures and verandas decorated with rich wooden ornaments represented the new trend of timber architecture in the greenbelt areas, the same penetrated into the towns along with the magnificent chains of shops. The buildings of timber construction and the timber architectural elements built or made in the 19th century and at the turn of the century enhance the standard of Sopron in terms of architecture significantly, therefore a more intensive protection should be ensured for the environment of existing monuments and constructions.

1. The background for the evolution of the timber architecture in Sopron was established by the strengthening of the local timber industry competing with the Austrian industry and following the pattern of Vienna. Wood, as a building material became competitive again on the market as a result of the economic and technical development in the 19th century. Wood that could be used quickly, cheaply and practically for building purposes became a popular building material, even in regions where earlier it had been disregarded, owing to the fact that trading routs, and railways were built, steam-engines were used, and factories and timber industrial plants were established. The unified metrology and the change over from the Viennese measures facilitated the industrial application. The development of the timber industrial tools played significant role in the evolution of the peculiar forms and shapes. Steam-saw mills were installed and commissioned in Sopron before 1869, and its region among the first in Hungary. Owing to the development of the transport in the 19th century, with the appearance of the first publications, brochures and magazines about architecture on the market, and as a result of the growing popularity of industrial fairs and exhibitions a worldwide new style of timber architecture evolved, causing the alteration of the then existing timber architecture of Sopron as well. Following the international trends susceptibly the local architects transformed the types they got acquainted with to bear local characteristics.

2. **The usage of wood in architecture became a measure of wealth from the „building material of the poors”, and not merely because of its simplicity or more reasonable price.**

- a. The architects in the era of historicism deliberately applied the architectural facilities of the obsolete tone being inherent in the wood. There was an increasing demand for the timber constructions being rich in figures and motives and the pure geometry of structures were enriched with plain motives, and manifold wooden ornaments.
- b. From the ages of 1850 the timber structure used for huts, summer houses, (especially planned by Ferdinand Hild and Jozef Handler) verandas and pavilions became an effective tool of the architectural ideas of the romantic historicism being attracted by nature. The pattern of the new idea of buildings created in the 19th century, referred to as „cottage-architecture”, was originated from the mansions of the English country.

3. The strong Austrian influence and the effect of the German inhabitants of the town played a decisive role in the evolution of the timber architecture of Sopron in the 19th century.

- a. There was no sharp border line between the Austrian and Sopronian architectures, neither within the Monarchy. The architectural ideas and trends could flow without limitations, and there was no difference made between an Austrian and a Hungarian architect, Vienna remained to be the pattern, and this applied not only to style but also to the lifestyle, and the everyday life of the bourgeoisie.
- b. In the Bach era many carpenters and master builders arrived in the town with their families of bureaucrats. They contributed intensively to the evolution of the local timber industry with their traditions and talents.

4. The buildings and verandas made of wood are considered to be the characteristic features of the buildings in Sopron.

- a. The verandas and porches are not merely simple accessories, and ornamental structures but are the motivators and routs for further development of the buildings.
- b. A sole structure may have considerable impact on the follow-up enlargement of buildings, therefore the wooden veranda may be considered as an experimental and future oriented model of architecture open to innovations that may as well appear as an individual element, or as the experiment of a future idea.
- c. Among timberframed porches, verandas in Sopron – according to so far fulfilled researches unprecedented – doubled porch-construction has been found.

5. There are three, also structurally different versions of the forms of lookout towers created in the 19th century. On the basis of these versions the traditional lookout tower structures can be categorised into three groups in terms of their morphology:

- c. **Gloriette-type lookout tower:** an open construction with a single floor, hexagonal or octagonal shape, with low umbrella type sloping of the roof, and polygonal roof corresponding to the layout. The sides are vertical.
- d. **Old Tower-type lookout tower:** It is generally a multi-storeyed construction with rectangular layout. It has internal staircases. The side planes are convergent and tapered. The floor space of the roof is always smaller than the floor space of the ground floor. The slope of the roof is generally higher, exceptions may exist. The mast poles generally determine the silhouette of the frontispiece of the building.
- e. **Bell yoke type lookout tower:** The layout of the bell yoke type lookout tower, i.e. a lookout tower having a loft, is a regular polygon. Characteristic features are the tall pointed tower and the one or more lofts. The eaves board and the so-called skirt adopted from the gothic and the Hungarian folk architecture also appear in the case of this type.

6. During research it has been proved that several timberframed constructions had been present in the architecture of Sopron, those were arches, (highly artistic efemer) festival structures, of the period. The memory of ten arches existence are cherished in written documents and illustrations.

7. The timber architectural elements are unique local values that create a special atmosphere, a unique and not reproducible character in the historical townscape not only individually, but also as joining units, arching over streets.

- a. The monuments of timber architecture and building joining industry being in a monumental environment have shared their history over times with certain buildings, old town districts, and have become the inseparable parts thereof.
- b. The elegant wooden main doors (portals) ensuring the proper usage of the street contribute to the preservation of the spatial and social balance of the townscape.

8. There is a paradox phenomenon among the reasons for the decay of the wooden constructions, when the timber structure has good characteristics, and for the conservation thereof it is pulled down, in order that afterwards it will be built again from another structural material deemed to be more durable (such as brick, stone, concrete, etc.). This phenomenon may be referred to as destructive conservation.

SZAKIRODALMI ÖSSZEFOGLALÓ

A Sopron faépítészetének történetéről, valamint a századforduló hazai faépítészetéről nem áll rendelkezésünkre átfogó tudományos feldolgozás. A fa épületszerkezetekről szóló tanulmányok túlnyomó részben a tető- és födémszerkezetek ismertetését tartalmazzák. (A XIX. századi faházakkal pedig a szakirodalom szinte egyáltalán nem, vagy csak nagyvonalúan foglalkozik. A legtöbb esetben a történeti faszerkezetek nem jelentenek többet a tető- vagy toronyszerkezeteknél) A függőleges tartószerkezetekről, díszítőszerkezetekről és verandákról ezért legfőbb támpontként a korabeli építészeti művek szolgálnak. E források javarészt az 1850-1915 között megjelent német és angol és francia nyelvű folyóiratokat, szakkönyveket, és építészeti katalógusokat jelentik, kiegészítve néhány hazai tanulmányrészlettel.

A XIX. század társadalmi és építészeti összefüggéseit tekintve kiemelkedő mű A.J. DOWNING 1850-ben megjelent *The architecture of country houses* c. kötete, amelyben a szerző az előkelő angol vidéki életmód építészeti vonatkozásait tárgyalja, miközben sorra veszi a korabeli faépítészeti divatirányzatokat, s részletes leírásokkal és rajzokkal illusztrálva érvel mellettük. (Magyar párhuzamként ehhez az időszakhoz, az 1860-as évekhez, köthető gróf SZÉCHENYI István: *Buda-Pesti por és sár* c. monográfiája, mely hasonlóképpen értékes összehasonlításokat tesz a hazai és külföldi vidéki építési szokások és életmód között. Széchenyi, mint a hazai építészet megreformálásának is elkötelezett híve, mindenekelőtt az angol példát tartotta követendőnek.) A városi polgárság térhasználatáról, a zöldövezetek, elővárosok építészetéről ad rendkívül színes kitekintést Lewis MUMFORD 1968-ban megjelent *The urban prospect*. c. könyve. A magyar nyelvű városépítészeti alpművek sorából GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940.* c. műve emelhető ki, mely kifejezetten a városi építészet társadalmi összefüggéseit vizsgálja.

Az 1850-1914-es időszak faépítészeti stílusaira vonatkozóan több külföldi szakirodalom megemlíti: Werner BLASER: *Fantasy in Wood. Elements of Architectural Style.*; Elizabeth POMADA– Michael LARSEN: *Painted Ladies*. Az egyes stílusokra vonatkozóan különösen részletes ismertetések találhatóak a világhálón is, pl: www.aspenhistory.org; www.antiquehomesmagazin.com; www.oldhousejournal.com; www.oldhouseweb.com; www.santacruzpl.org

Faszerkezetek külföldi szakirodalma jóval bővebb, mint a hazai, azonban a XIX. századi faépítészetéről itt is inkább a korabeli szakkönyvekből tájékozódhatunk. Gazdag ábraanyag, részletes leírások, és egyedülállóan aprólékos szerkezeti részletrajzok találhatóak többek között G.A. BREYMANN, 1900-ban kiadott *Bau Konstruktions* című háromkötetes műben, valamint Ludwig EISENLOHR: *Architektonische Rundschau* című, 1890-körül minden évben friss tartalommal jelentkező mintakönyvekben.

Ezen kívül voltaképpen egyetlen hasonló, magyar nyelvű könyv áll rendelkezésünkre, mely az Építéstani Tanszék második tanszékvezetője, SOBÓ Jenő által írt, és 1898-ban megjelent *Erdészeti*

Építéstan c. három kötetes mű. (SOBÓ Jenő: *Középitéstan. Az erdészeti építéstan első része*. I.kötet. Országos Erdészeti Egyesület. Selmechánya. Joerges Ágost Özv. és fia Könyvnyomója. 1898. Melyet jubileumi reprint kiadásban 1998-ban jelentetett meg újra a Nyugat-Magyarországi Egyetem Faipari Mérnöki Karának Építéstani Tanszéke.)

A hazai faépítéssel témakörében nagyon kevés szakirodalom áll rendelkezésre. Az ősi és középkori építési technikák ismertetésében legfontosabbak közé tartozik: ISTVÁNFI Gyula: *Az építészet története. Őskor. Népi építéssel.* és DÁM László: *Építkezés. Néprajz Egyetemi hallgatóknak* c. művek. Faépítészeti szempontból hasznos kötetek BALOGH Ilona: *Magyar fatornyok*.(1935); SISA Béla: *A Kárpát Medence fatornyai*; VÁMOS Ferenc: *Magyar faépítéssel* (1936) és WITTMANN Gyula: *Faházak, teherviselő- és térelhatároló faszerkezetek*.

Az egyes épülettípusok feldolgozásához ad részletes útmutatót: CSÁSZÁR László szerk.: *Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon.* ; BUGÁR- MÉSZÁROS Károly: *A sokarcú pavilon.* ; FÖLDES, Éva – KUN, László – KUTASSI, László: *A magyar testnevelés és sport története.* ; FRECSKAY János: *Az épületesztalosság (1883).* ; GALAVICS, Géza: *Egy efemer építészeti műfaj hazai történetéhez.* ; MOJZER Miklós: *Torony, kupola, kolonád.*; Ernst NEUFERT: *Építés és tervezéssel.* Cél és mérték: az ember. ; TANKÓ Sándor: *A lakóház tervezése és építése (1903)*; W.OECHSLIN– A. BUSCHOW: *Architecture de fête*;

A soproni vonatkozású szakirodalom sorát WINKLER Gábor: *Sopron építészete a 19. században* c. kötet nyitja, mely az adott időszak építészetét feldolgozó tudományos munkák között a legjelentősebb, s minden kutató számára alapmű. Helytörténeli szempontból a *Soproni Szemle* 1937-től megjelenő évfolyamai és különlenyomatai nyújtanak bőséges adatot. A témához kapcsolódó főbb publikációk szerzői: BECHT Rezső, BORONKAI Pál, CSATKAI Endre; GÜNTNER Péter, HÁRS József, HORVÁTH Zoltán, KUBINSZKY Mihály, SCHNEIDER Lipót, SZABÓ Jenő, TÖRÖK László, VARGA Imréné, WINKLER Gábor,

Kevésbé tudományos igényességű, inkább Rendkívül hasznos képgyűjtemény került a szakirodalmi összefoglalóba GÖNCZ József – BOGNÁR Béla könyvsorozata: a Sopron képeslapokon.

A kutatás három útvonalon folyt, az általános faépítészeti szakirodalom feltárásával párhuzamosan indult a helytörténeli gyűjtemények speciális szempontok szerinti feldolgozása, miközben a meglévő építészeti emlékek felkutatása és helyszíneli dokumentálása is megtörtént. A közgyűjtemények mellett több magángyűjtő is közreműködött a témához kapcsolódó képdokumentáció összeállításában, akik rendelkezésre bocsátották gyűjteményük pótolhatatlan darabjait. (Külön köszönet: Winkler Gábornak, Somfalvi Györgynek, Kubinszky Mihálynak, Tóth Imrének, Nagy Attilának, Józsa Bélának és Szabó Péternek.)

IRODALOMJEGYZÉK

- BALOGH Ilona 1935 – Magyar fatornyok. Kertész nyomda. Karcag (Néprajzi füzetek) Budapest.
- BÁRDOS Komél 1984 – Sopron zenéje a 16-18. században. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BASTIAN, Hans -Werner 2004 – A fa mint alapanyag. Cser Kiadó. Budapest.
- BECHT Rezső 1938 – Soproni évszakok. Ősz. = SSz. 1938. II. évf. 5–6. sz.
- BECHT Rezső 1938 – Soproni évszakok. Tél. = SSz. 1938. II. évf. 1–2. sz.
- BECHT Rezső 1969 – Lőveri változások. = SSz. XXIII. évf. 2.sz. 126.p.
- BERGMANN Pál 1940 – Sopron városrendezésének kérdései. = SSz. IV. évf. 2–3. sz.
- BERZEVICZKY Albert 1925 – Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1865. Budapest. Franklin-Társulat
Kiadása. II. kötet 40-42.p.
- BLASER, Werner 1987 – Fantasy in Wood. Elements of Architectural Style. Birkhauser Verlag. Basel,
Boston, Stuttgart. 124.p.
- BORONKAI Pál 1959 – Sopron vízellátása. = SSz. XIII. évf. 3. sz.
- BORONKAI Pál 1969 – Sopron parkosításának története. = SSz. XXIII. évf. 2.sz. 145-161. pp.
- BREYMAN, G.A. 1900 – Bau Konstruktions Lehre, II. Die Konstruktionen in Holz. J. M. Gebhart's Verlag.
1900. Leipzig
- BUGÁR-MÉSZÁROS Károly (szerk.) 2000 – A sokarcú pavilon. Pavilon építészet a 19-20. században a Magyar Építészeti
Múzeum Gyűjteményéből. OMVH Magyar Építészeti Múzeum Pavilon
Alapítvány Budapest
- BUTTLAR, von Adrian 1999. – Az angolkert. A klasszicizmus és a romantika kertművészete. Balassi
kiadó. Budapest.
- CSÁSZÁR László (szerk.) 1995 – Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon. Építésügyi Tájékoztatói
Központ Kft. Budapest
- CSÁSZÁR László, 1986 – Építőmesterség a magyar múltban. Építésügyi Tájékoztatói Központ. Budapest
- CSATKAI Endre 1948 – A soproni ipar 100 éve: 1847-48. Sopron Röttig Romwalter Nyomda. 16.p.
- CSATKAI Endre 1956 – Sopron és környéke műemlékei. Akadémiai Kiadó. Budapest 27.p.
- CSATKAI Endre 1956 – Sopron. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. II. kiadás. Budapest,
- DÁM László 1992 – Építkezés. Néprajz Egyetemi Hallgatóknak.13. Kossuth Lajos
Tudományegyetem. Debrecen
- DÁVIDHÁZY István 1991 – I. Ferenc József Sopronban 1884.május 31-június 1. = SSz. LV.évf. 330-336.pp.
- DÉRY Attila 2002 – Történeti szerkezettan. Terc, Budapest.
- DOWNING, A.J.1850. – The architecture of country houses. Dover Publications, Inc., New
York.1969, originally published in 1850.
- DUPAVILLON, Christian – LACLOCHE, Francis
1989 – Le triomphe des Arcs. Découvertes Gallimard. Architecture 59. Paris
- EGGERT, Klaus – HAJÓS Géza – SCHWARZ,
Mario – WERKNER, Patrick 1982 – Landshaus und Villa in Niederösterreich 1840-1914. Österreichische
Gesellschaft für Denkmal- und Ortsbildpflege. Hermann Böhlau Nachf.

- Wien. Köln. Graz.
- FÖLDES Éva – KUN László – KUTASSI László
1982 – A magyar testnevelés és sport története. 2. jav. Kiadás. Sport Kiadó. Budapest.
- FRECSKAY János 1883 – Az épületesztalosság. Budapest. Atheneum R. Társulat Kiadása.
- FÜLEP Lajos (szerk.) 1970 – A magyarországi művészet története. Corvina Kiadó. Budapest.
- FÜLÖP Tamás 1963 – Egészségügyi szervezés. Medicina. Budapest
- G. BILBY, Joseph 1996 – Civil War Firearms. Combined Publishing,
- G. ETÉNYI Nóra – A XVII. századi soproni országgyűlések a korabeli német sajtóban. = SSz. 32-53.p.
- GALAVICS Géza 1973 – Egy efemer építészeti műfaj hazai történetéhez (Batthyány József Castrum Dolorisa) = Építés, építészettudomány. 3-4.sz. 497-508.p.
- GALAVICS Géza 1986 – Kössünk kardot a pogány ellen. Képzőművészeti Kiadó, Budapest.
- GÉCZY Nóra 2004 – Efemer építmények Sopron Faépítészetében. Kézirat
- GERŐ László 1958. – Építészeti műemlékek – feltárása, helyreállítása és védelme -. Műszaki Könyvkiadó. Budapest.
- GLADBACH, E.A. – Charakteristische Holzbauten in der Schweiz. 1893.
- GLANCEY, Jonathan 2002. – Az építészet története. 146-147.p.
- GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla 2003 – Sopron, a vármegyeszékhely képeslapokon. 1896-1945. Edutech Kiadó, Sopron
- GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla II.köt. 2003 – Vendéglátás és szórakozás Sopron vármegyében képeslapokon. 1896-1945. Edutech Kiadó, Sopron
- GÜNTNER Péter 2000 – Wälder József soproni főmérnök (1862-1913) életútja és tárgyi világa. = SSz. LIV.évf. 2.sz. 137-145.p.
- GÜNTNER, Péter 1998 – A balfi fürdő története (1865–1914). = SSz. LII. évf. 3. sz.228.
- GYÁNI Gábor 1998 – Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- HANÁK Péter (szerk.) 1992 – Polgári lakáskultúra a századfordulón. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 10. MTA Történettudományi Intézete. Budapest
- HARANGHY György 1970 – Tomászünnepély Sopronban. = SSz. évf. 1.sz. 257-259.pp.
- HARGITAI József 1972 – Soproni lakóházak faverandái s századforduló idején. Nyugat-Magyarországi Egyetem. Építészeti Tanszék. Kézirat. DM: Z 72/3.
- HÁRS József 1979 – Romwarter Károly útikalauzai a múlt század utolsó évtizedeiben. = SSz. XXXIII. évf. 4.sz. 351.p.
- HÁZI Jenő 1950 – Sopron sz. kir. város története. II. rész, 2. kötet. Előszó
- HEGEDŰS Péter 1997 – Első generációs lövéri ház rekonstrukció és áthelyezés tervezése. Soproni Egyetem Faipari Mérnöki Kar Építészeti Tanszék. Kézirat.
- HEIMLER Károly 1936 – Sopron topográfija, utca és házjegyzékkel, részletes statisztikai adatok. Sopron, 27. p.
- HIOMS, Frederick R. 1956 – Town-Building in History. An outline review of conditions influences, ideas, and methods affecting 'planned' towns through five thousand years. George G. Harrap & Co. LTD. London, Toronto, Wellington, Sydney.
- HØLMEBAKK, Beate 2000 – Timberwork. Selected Projects Wood Technology. The Timber Award

- 1961-1999. Arkitekturforlaget. Oslo.
- HORVÁTH Zoltán 1985 – Sopron városias fejlődése a kapitalizmus első időszakában. Soproni Szemle
- ISTVÁNFI Gyula 1997 – Az építészet története. Őschor. Népi építészet. Tankönyvkiadó. Budapest, 1997
- JACQUES, Annie – MOUILLESEAU, Jean-Pierre 1992 – Les architectes de la liberté. Découvertes Gallimard. Architecture. 47. Paris
- JANCSÓ Gyula – OSVÁT Judit – SÁRDY Ottó 1974 – Szabadtéri sportpályák, játszótérek, játszóterek. (Tervezés – építés - fenntartás) Mezőgazdasági Kiadó. Budapest
- JONATHAN, Dewald 2002 – Az európai nemesség. Pannonica Kiadó
- JÓZSA Béla 1971 – Soproni lakóházak faverandái a XIX. sz. végén. Nyugat-Magyarországi Egyetem. Építészeti Tanszék. Kézirat. DM. Z 71/4
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor – KÁROLYI Árpád (szerk.) 1922. – Beszélő házak. Kossuth kiadó. Budapest. 291.pp. 43.p.
– Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Bp. Történelmi Társulat. II. kötet. 243.p.
- KNAPP Éva – KILIÁN István 2000. – The Sopron Collection of Jesuit Stage Design. Enciklopédia Publishing House. Budapest.
- KOCH, Wilfried 1997 – Építészeti stílusok. Officina Nova Kiadó. Budapest,
- KUBINSZKY Mihály 1983 – Régi magyar vasútállomások. Építészeti hagyományok. Corvina Kiadó.
- KUBINSZKY Mihály 2000 – Schärmár Károly, a soproni építész (1877-1946) = SSz. LIV.évf. 2.sz. 115-133.p.
- KUBINSZKY Mihály 2001 – Idegenforgalmi létesítmények a Löverekben. = SSz. LV.évf. 3.sz. 263-276.p.
- LAKATOS István 1994 – A soproni iparosság története. Dokumentumgyűjtemény. Xénia Kiadó. Sopron. 82.p., 231.p.
- LÁSZLÓ Ernő. (L.E.) 1962 – Különös hang Ferenc József első soproni látogatásával kapcsolatban. = SSz. XXVI. évf. 1.sz. 70.p.
- LENGYEL László 1991 – A Theatrum Sacrum a magyarországi barokk művészetben. Dobó István Vármúzeum Évkönyve. Agria XXV-XXVI. kötet. 590.p.
- LÓRÁNT Ödön 1972 – Kilátók Sopronban. = SSz. XXVI. évf. 2.sz. 170-176. pp.
- LOVAS Gyula 2000 – A Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút és soproni palotája. = SSz. LIV.évf. 2.sz. 146-162.p.
- MERKÓ Csaba 1998 – Gyógyfürdők. Városháza Kiadó. Budapest.
- MIHALIK József 1916 – Régi fa-műemlékeink megmentése. Stephaneum Nyomda Rt. Budapest
- MOJZER Miklós 1971 – Torony, kupola kolonnád. Akadémiai Kiadó. Művészettörténeti Füzetek. Bp.
- MOLNÁR László 1998. – Sopron város hadtörténeti tradíciói. = SSz. LII. évf. 4. sz.
- MOLNÁRNÉ POSCH, Paula (szerk.) 2002 – Faipari kézikönyv. Faipari Tudományos Alapítvány, Sopron, 2002
- MOLNÁR Sándor (szerk.) 2000 – Faipari kézikönyv. Faipari Tudományos Alapítvány, Sopron, 2000
- MOLNÁR-NÉMET-VOIT 1961 – Művészettörténeti ABC. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MUMFORD, Lewis 1968 – The urban prospect. Harcourt, Brace & World, Inc., New York,
- MUMFORD, Lewis 1985 – A város a történelemben.– Létrejötté, változásai és jövőjének kilátásai. Gondolat. Budapest

- NEMESKÜRTY István 2002 – Kis magyar művelődéstörténet. Szent István Könyvek. 4. javított kiadás. Apostoli Szentszék Könyvkiadó. Budapest.
- NEUBARTH, Karl 2000 – Holzfenster als Bauteil der historischen Architektur. Történeti ablakok és kapuk kutatása és megóvása. Szeminárium 1999. Porta Speciosa Egyesület, Budapest, 19.p.
- NEUFERT, Ernst 1999 – Építés és tervezéstan. Cél és mérték: az ember. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs, 510.p
- NOVÁKY Hajnalka 1988 – Castrum dolorisok a XVI-XVII. századi Magyarországon, kézirat.
- OECHSLIN, W.– BUSCHOW, A. 1984. – Architecture de fête, l'architecte metteur en scène. Pierre Mardaga, Bruxelles.
- OZOUF, Mona 1987 – La Fête révolutionnaire. Gallimard, Paris
- PILKHOFFER Mónika 2004 – Pécs építészete a századfordulón (1888-1907). Pannónia Könyvek
- POMADA, Elizabeth –LARSEN, Michael 1978 – Painted ladies. E.P. Dutton. New York. First pub.
- REID, Richard 1980 – The Book of Buildings. A traveller's guide. Michael Joseph, London, (first published)
- REISCH György 2003 – A Dunántúli Turista Egyesület megalakulása. = Soproni Természetbarát Híradó. 16.sz. 2-6.pp.
- RITOÓK Pál 2003 – Magyar építészet. V. kötet. Klasszicizmus, historizmus. Kossuth Kiadó, Budapest. 174-175.p.
- ROMÁN András (szerk.) 2002 – Karták könyve. Műemlékvédelmi dokumentumok gyűjteménye. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság. Budapest
- ROMÁN András 2004 – 487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről. Terc Kiadó. Budapest
- S. NAGY Katalin 2003 – A lakáskultúra története. Balassi kiadó. Budapest
- SÁNDY Gyula 1999 – Épületszerkezettani táblák. 1932. évi kiadás utánnomása. Gyorsjelentés Kiadó.
- SÁRMÁNY-PARSONS Ilona 1992 – Villa és családi ház. In: HANÁK Péter (szerk.): Polgári lakáskultúra a századfordulón. 179-226.p. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 10. MTA Történettudományi Intézete. Budapest
- SCHNEIDER Lipót 1959 – A soproni úszósport története. = SSz. XIII. évf. 2. sz.
- SCHNEIDER Lipót 1978 – A Soproni Korcsolyázó Egylet (1872-1951) = SSz. XXXII.évf. 1.sz. 11-22. pp.
- SCULLY, Vincent 1971 – The Shingle Style and the Stick Style. New Haven.
- SISA Béla 2001 – A Kárpát Medence fatornyai. Múzeumfalu Baráti Köre. Nyíregyháza
- SISA József 1994 – Szkalnitzky Antal. Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon. Budapest. 55.p.
- SLAVA, Laima 2001 – The wooden heritage of Riga. Latvia Nostra. Neputns. Riga
- SOBÓ Jenő 1898 – Középitéstan. I.kötet. Országos Erdészeti Egyesület. Selmechánya. 1898. Jubileumi reprint kiadás: Soproni Egyetem Fajpári Mémöki Kar Építéstani Tanszék. Sopron. 1998.
- SOMFALVI György – RÓNAI Ferenc 1982 – Fa tartószerkezetek. Műszaki Könyvkiadó. Budapest.
- SOSZTARICH András 1991 – A sportrepülés soproni emlékei. = SSz. XLV. évf. 4. szám 333.p.

- STAUD Géza 1977 – Iskolai színjátékok Sopronban (1615-1776) = SSz.
- SUNLEY, John – BEDDING, Barbara 1985 – Timber in Construction. BT Batsford Ltd, London /TRADA
- SZABÓ Bálint 1998 – Bevezetés a történeti tartószervezetek felújításelméletébe. Utilitas Kiadó, Kolozsvár.
- SZABÓ Jenő 1984 – A Soproni Városszépítő Egyesület története 1869-1984. Különnyomat a Soproni Szemle 1983. évi 1., 2., 4., és az 1984.évi 1. számában megjelent tanulmányból. Sopron
- SZABÓ Jenő 1986 – A régi Lövér. = SSz. XL. Évf. 1986. 1. szám.
- SZABÓ Péter 1989 – A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- SZABÓKY Zsolt 1987 – Nézd elméjüket az ácsembereknek, Artunion, Budapest.
- SZABOLCSI Hedvig, – GALAVICS Géza. (szerk.) 1980. – Művészet Magyarországon 1780-1830.
- SZÁLA Erzsébet 1997 – Sopron tudomány- és technikatörténetéből. Soproni Egyetem.
- SZÁNTÓ Konrád 1983 – A katolikus egyház története I-III.kötet. Ecclesia Kiadó, Budapest.
- SZÉCHENYI István gróf 1858 – Buda-Pesti por és sár. Elszórt darabokban, vagyis Nyomozása: lak-kellemiben mily kifejlésre képes magyar hazánk s különösen e két testvérváros. Balassi Kiadó. Budapest, 1995. (Eredeti szöveg 1834-37 között)
- SZÉKELY Béla 1895 – A hadgyakorlatok. = Magyar Szalon. XXII. évf. 9-20.p.
- SZENTKIRÁLYI Zoltán 1980 – Az építészet világtörténete. I-II. kötet. Képzőművészeti Alap kiadóvállalata, Bp.
- SZILÁRDFY Zoltán 2003. – Ikonográfia - kultisztória. Balassi Kiadó, Budapest 125.p.
- SZINNYAI Katalin – KOCSIS Ferenc – ZÁDOR Mihály 1992 – Fejlesztéstörténeti érdekességek az építési múltból. Hogyan építettek elődeink? Építésügyi Tájékoztatói Központ. Budapest.
- TANKÓ Sándor 1903 – A lakóház tervezése és építése. Budapest,
- THIRING Gusztáv 1957 – Adatok a száz év előtti Sopronból és 1848. évi népességéről. Sopron.
- TOMPOS Ernő 1962 – Handler Ferdinánd építész és családjának többi építész tagjai. = SSz. 1962. 17-32.p.
- TOMPOS Ernő 1966 – Handler Ferdinánd vázlatkönyve. = SSz. 1966. 259-260.p.
- TÓTH Imre 2004 – A soproni sport kezdetei. = Várhely. X. évf. 3-4.sz. 121-125.p.
- TÖRÖK László 1968. – A historizmusok korának építészete Sopronban. = SSz. XXII. évf. 1968. 1-4. sz
- VÁMOS Ferenc 1936 – Magyar faépítészet. Magyarságtudomány. Budapest.
- VARGA Imréné 1999 – „Annyi szépséget a városkörnyék egyetlen része sem rejt magában, mint a Virágvölgy.” Adatok e terület történetéhez. = SSz. LIII. évf. 1.sz 30-44.p.
- VARGA Péter – SZEIDOVICZ Győző 2002 – Történelmi földrendések Sopronban és környékén. = SSz. LVI. Évf. 1. sz.
- VASARI, Giorgio 1978 – A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete. Magyar Helikon Kiadó. Budapest.
- VOLK, Waltraud 1981 – Karl Friedrich Schinkel Sein Wirken als Architekt.. VEB Verlag für Bauwesen. 1981. Berlin
- VUKOV Konstantin (szerk.) 2000 – Történeti ajtók és kapuk kutatása és megóvása. Porta Speciosa Egyesület. Gyorsjelentés Kiadó, Budapest.

- WEHLTE, Kurt 1994 – A festészet nyersanyagai és technikái. Balassi Kiadó. Magyar Képzőművészeti Főiskola. Budapest, 316.p.
- WINKLER Gábor 1973 – Új gondolatok Sopron építészetében a XIX. század derekán = Műemlékvédelem XVII.évf. 3.sz. 164-170.p. ill
- WINKLER Gábor 1975 – A historizmus főbb irányzatai a XIX. század európai építészetében = Építés-Építészettudomány VII. évf. 3-4.sz. 357-367.p.
- WINKLER Gábor 1988 – Sopron építésze a 19. században. Akadémiai Kiadó, 243 .p. ill.
- WINKLER Gábor 1996 – Kilátótorony Sopron felett. A Károly kilátó építéstörténete. = SSz. L.évf. 322-331.
- WINKLER Gábor 2001 – Idegenforgalmi épületek Sopronban a 19.században. = SSz. LV. évf. 3.sz. 229-248.p.
- WINKLER Gábor 2004 – Lőverek, löverházak Sopronban. Komárik Dénes Emlékkönyv, Különnyomat
- WITTMANN Gyula 2002 – Faházak, teherviselő- és térelhatároló faszerkezetek. in.:Molnárné Posch Paula szerk.: Faipari kézikönyv. Faipari Tudományos Alapítvány, Sopron, 2002
- ZÁDOR Anna 1935 – Építészeti tervek a 18. századból. = Archeológiai Értesítő. XLVIII. 1935.48.157-177.Franklin Társulat Nyomdája, Budapest.
- ZÁDOR Mihály 1983 – Műemlékek konzerválásának új módszerei. Műszaki Könyvkiadó. Budapest.
- ZEIDLER Miklós 2000 – Sportterek. Városháza Kiadó. Budapest.
- ZWARGER, Klaus 1997 – Wood and Wood Joints. Building Traditions of Europe and Japan. Birkhäuser. Basel. Berlin. Boston.

Rövidítések:

SSz	Soproni Szemle
SL	Győr-Moson Sopron Megye Soproni Levéltára
Szl-VK	Széchenyi István Városi Könyvtár, Sopron
NyME-KL	Nyugat-Magyarországi Egyetem Központi Levéltára, Sopron
NyME-ÉT	Nyugat-Magyarországi Egyetem Faipari Mérnöki Kar Építéstani Tanszék, Sopron
SM	Soproni Múzeum

Felhasznált folyóiratok:

Hazai Tudósítások
 Nógrádi Lapok és Honti Híradó. Balassa-Gyarmat,
 Odenburger Intelligenz und Anzeige-Blatt.
 Ödenburger Zeitung
 Pressburger Zeitung
 Sopron. Sopronvármegye Hivatalos Lapja
 Soproni Napló
 Soproni Hírlap

Mintakönyvek:

- Ludwig DEGEN's Holz-Architektur als Fortsetzung von dessen. Motiven zu ornamentalen Zimmerwerken. Wien 1873. München. Verlag und Eigenthum von Max Ravizza. – *NyME-KL*
- EXNER, W.F.: Die Handsägen und Sägemaschinen. Weimar. 1878. Bernhard VOIGT. – *NyME-KL*
- Drittes Handbuch für die Bautischlerei. Nünberg. (évszám, szerő Ismeretlen) – *magántulajdon: Józsa Béla*
- EISENLOHR, Ludwig: Architektonische Rundschau. Skizzenblätter aus Allen Gebieten der Baukunst. Sechster Jahrgang. Verlag von J. Engelhorn. Stuttgart. 1890. – *NyME-ÉT*
- EISENLOHR, Ludwig: Architektonische Rundschau. Skizzenblätter aus Allen Gebieten der Baukunst. Zwölfter Jahrgang. Verlag von J. Engelhorn. Stuttgart. 1896. – *NyME-ÉT*

Felhasznált iratok, jegyzékek:

- A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a Nagym. Magy. Kir. Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Ministeriumhoz intézett 1878. évi főjelentése. Reichard & Litfass Könyvnyomda, Sopron, 1879. – *SzIVK helytörténeti gyűjtemény*
- A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a Nagym. Magy. Kir. Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Ministeriumhoz intézett 1879. évi főjelentése. Reichard & Litfass Könyvnyomda, Sopron, 1880. – *SzIVK helytörténeti gyűjtemény*
- Sopron Megyei Jogú Város Közgyűlésének 37/1992.(XII.30.) Kgy sz. rendelete a Lőverek jellegvédelméről
- Sopron műemléki és városképi vizsgálata. Építésügyi Minisztérium VII./4 Város- és Falurendezési Osztálya felhívására és irányításával. Múzeumok és Műemlékek Országos Központja. Kézirat. Budapest. 1951. – *SzIVK helytörténeti gyűjtemény*
- Sopron városképi és műemléki vizsgálata. Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya. Kézirat. Budapest. 1953. – *SzIVK helytörténeti gyűjtemény*
- WINKLER Gábor: Sopron Lőverek védelem alatt álló értékei. törzslapok. Kézirat. 1992.
- Önkormányzati Iratok 15043-6/2004
- Soproni Címtár 1912 – *SL*.
- Sopron szab.kir. város területén lévő házak és háztulajdonosok jegyzéke. Rotting Gusztáv Könyvnyomdája – *SL*.
- Jahres-Bericht der Oedenburger Handels- und Gewerbe-Kammer. 1852. Wien Drucl von Carl Gerold & Sohn 1854. – *SL*.
- Hallen und Hauler Schema der königl. Freistadt Oedenburg (Sopron) 1869, 1898. – *SL*.
- A Soproni Ált. Ipartesület Törzskönyve. IX/212/88/a. – *SL*.
- A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a magas cs. kir. Kereskedelmi Ministeriumhoz intézet jelentése az ipának és kereskedelemnek állapotáról. Az 1860, 1861, 1862. évben. Fordítva a német eredeti szövegből. Sopron 1863. Nyomatott Reichard Adolfnál .83.p. – *SzIVK helytörténeti gyűjtemény*
- A Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának a nagym. Magy. Kir. földmívelés-, ipar és kereskedelemügyi ministeriumhoz intézett 1878. évi főjelentése. Sopron 1879. Reichard & Litfass Könyvnyomda – *SzIVK helytörténeti gyűjtemény*
- Sopron Virág völgy és környezete szabályozási terv, helyi építési szabályzat 1999. – *Meander Sopron Építész Iroda*
- Sopronmegyei Naptár és Címtár T8/4321 – *SL*.

ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE

I. FEJEZET

- 1.1. kép Kanyarító (decoupir) fűrészgép. FRECSKAY János. A bútorasztalosság. Athenaeum R. Társulat. Budapest. 1882. Reprodukció.
- 1.2. kép Kanyarító fűrészgép. W.F. Exner: Die Handsägen und Sägemaschinen. Weimar. 1878. Bernhard Voigt. Reprodukció.
- 1.3. kép Marógép. Gyártó: F. Arbey à Paris 1870k. W.F. Exner :Die Handsägen und Sägemaschinen. Weimar. 1878. Bernhard Voigt. Reprodukció.
- 1.4. kép Tervező: Schiller János 1892.SL. XXIV. 9097. Soproni „lőver”, nyaralóház, Whittmann Károly nyaralója. Tervrajz (Biztonsági másolat) részlet
- 1.5. kép Oromzati részletek mintái. Ludwig DEGEN's Holz-Architektur als Fortsetzung von dessen. Motiven zu ornamentalen Zimmerwerken. Wien 1873. München. Verlag und Eigenthum von Max Ravizza. Reprodukció.
- 1.6. kép Kanyarító fűrészgép „scroll-saw” – angol gyártmány. Szabadalom: 1862. Jafay&Co. No 5½ . W.F. EXNER: Die Handsägen und Sägemaschinen. Weimar. 1878. Bernhard Voigt. Reprodukció.
- 1.7. kép Fűrészelt épületdíszek mintagyűjteménye. Breymann 1900. Reprodukció.
- 1.8. kép Kanyarító fűrész 1863-ból, Francia gyártmány. W.F. EXNER: Die Handsägen und Sägemaschinen. Weimar. 1878. Bernhard Voigt. Reprodukció.
- 1.9. kép Nagyobb fordulatszámú járható karos kanyarító fűrészgép az 1880-as évekből (A. Ransome & Co. Engineers London) W.F. EXNER: Die Handsägen und Sägemaschinen. Weimar. 1878. Bernhard Voigt. Reprodukció.
- 1.10. kép Mellvédesszékázat Villa sor 30.(rajz: papír, ceruza, vízfesték)
- 1.11. kép Schiller János asztalosműhelye a Pócsi dombon (1899-1903) SL. XXIV. 10012.

II. FEJEZET

- 2.1. kép Sopron látképe 1700 körül. A városfal nyugati oldalán (fent) díszkertek, kerti házakkal. Reprodukció. CSATKAI, Endre. 1956.
- 2.2. kép Mintaterv. Ludwig Degen's Holz-Architektur als Fortsetzung von dessen. Motiven zu ornamentalen Zimmerwerken. Wien 1873. München. Verlag und Eigenthum von Max Ravizza. Reprodukció.
- 2.3. kép Városliget a századfordulón. Képeslap. Reprodukció: GÖNCZ-BOGNÁR 2003.
- 2.4. kép Sopron 1885. Soproni Múzeum Térképgyűjteménye: T46.
- 2.5. kép Sopron szabályozási terve 1905-ből (Wälder) Soproni Múzeum Térképgyűjteménye: T6.
- 2.6. kép Sopron zöldövezetei 1910 körül. Soproni Múzeum Térképgyűjteménye: T21.
- 2.7. kép Favázas nyaralóház az Alsólőverekben. Képeslap. Reprodukció: GÖNCZ-BOGNÁR 2003.
- 2.8. kép Mintaterv külvárosi villaépület kertjéről. Ludwig DEGEN's Holz-Architektur als Fortsetzung von dessen. Motiven zu ornamentalen Zimmerwerken. Wien 1873. München. Verlag und Eigenthum von Max Ravizza. Reprodukció.
- 2.9. kép Tervező: Schármár János. 1889. SL.XXIV.8935. Alsólőver 1. helyszínrajz (részlet)
- 2.10. kép Tervező: Schármár Károly. 1909. SL.X.77/909. Fenyves sor 4. helyszínrajz (részlet)
- 2.11. kép Tervező: Schiller János. 1892. SL.XXIV.9115. Alsólőver 19. helyszínrajz (részlet)
- 2.12. kép Tervező: Handler Ferdinánd. 1875. SL.XXIV.7047. Felsőlőver 11. Jobb Antal villája. helyszínrajz (részlet)
- 2.13. kép Felsőlőverű nyaraló (fénykép, 2004)
- 2.14. kép Alsólőver. Honvéd u. 32. (fénykép, 2004)
- 2.15. kép Alsólőver. Villa sor 6. (fénykép, 2004)
- 2.16. kép Alsólőver. Villa sor 4. (fénykép, 2004)
- 2.17. kép Alsólőver. Villa sor 30. (fénykép, 2004)
- 2.18. kép Alsólőver. Villa sor 18. (fénykép, 2004)
- 2.19. kép Tervező: Handler Ferdinánd. 1906. SL.X.163/906. Deákkúti út. Dr. Zergényi Jenő villája. Felsőlőver út felőli homlokzat. tervrajz (részlet)
- 2.20. kép Tervező: Handler Ferdinánd. 1906. SL.X.163/906. Deákkúti út. Dr. Zergényi Jenő villája. Földszinti alaprajz (részlet)
- 2.21. kép Mintarajz 1850-ből. DOWNING, A.J. 1850 New York. Reprodukció.
- 2.22. kép Mintarajzok. BREYMANN, 1900. Lipcse; EISENLOHR, Ludwig 1890 Stuttgart. Reprodukció.
- 2.23. kép Festett nyári ház (Strandvågen, Norvégia) BLASER, Werner 1987. Basel. Reprodukció
- 2.24. kép Festett nyári ház. Alsólőver Villator. 24. (fénykép, 2004)
- 2.25. kép „Carpenter gothic” épület, Észak-Amerika (világháló www.oldhouseweb.com)
- 2.26. kép Gótizáló oromzatú épület Sopron, Panoráma u. 8. (fénykép, 2003)
- 2.27. kép „Painted ladies” városi épület San Francisco-ban. POMADA, Elizabeth –LARSEN, Michael 1978. New York. Reprodukció
- 2.28. kép Színes faveranda, Sopron, Villator 24. (fénykép, 2004)
- 2.29. kép Tervező: Schiller János, Eidler Károly. 1892. SL.XXIV.9012. Villa a Felsőlőverekben. Felsőlőver út felőli homlokzat. tervrajz (részlet)

- 2.30. kép Villa Bethanie – Németország 1880. BLASER, Werner 1987. Reprodukció
 2.31. kép Svájci típusú villaépület homlokzati és belsőépítészeti mintatervei 1873-ból. Ludwig Degen's Holz-Architektur als Fortsetzung von dessen. Motiven zu ornamentalen Zimmerwerken. Wien 1873. München. Verlag und Eigenthum von Max Ravizza. Reprodukció
 2.32. kép Waltraud VOLK: Karl Friedrich Schinkel Sein Wirken als Architekt.. VEB Verlag für Bauwesen. 1981. Berlin Schinkel italianate villaterve. Pinsel FEDER vízfestménye 1833-ból. Reprodukció
 2.33. kép 1895 tervrajz WINKLER Gábor. 2004. Reprodukció
 2.34. kép 1898 tervrajz
 2.35. kép Tervező: Schöberl Mihály. 1903. SL.X.21/903. Felsőórházköz 6. Hatwagner Katharina villája. tervrajz (részlet)
 2.36. kép Hársfa sor 29. (fénykép, 2004)
 2.37. kép Felsőórház köz 11. (fénykép, 2004)
 2.38. kép Felsőórház köz 11. kerti veranda (fénykép, 2004)
 2.39. kép Szent Margit u. 4.sz. 1910 (fénykép, 2004)
 2.40. kép Fenyves sor 6.sz. 1909 (fénykép, 2004)

III. FEJEZET

- 3.1. kép Kerti kunyhó, XIX. sz. Grasel János ácsmester terve. WINKLER Gábor. 2004. Reprodukció
 3.2. kép Kerti kunyhó napjainkban, a Virágvölgyben (fénykép, 2004)
 3.3. kép Deszkaborítású, vakkeretes fal
 3.4. kép Panoráma u. 11. HEGEDŰS Péter. 1997. WINKLER Gábor. 2004. Reprodukció
 3.5. kép Tervező: Schiller János. 1906. SL. XXIV. 9232/a. Pallófalas kerti építmény üvegezett homlokzattal. Steinbach Károly részére. tervrajz (részlet)
 3.6. kép Oromzati deszkaborítás Villa sor.20.részlet (fénykép, 2004)
 3.7. kép Palló falborítás, Villator 22. részlet (fénykép, 2004)
 3.8. kép Palló falborítás szerkezeti rajza. SOBÓ, Jenő. 1898. Reprodukció
 3.9. kép Tervező: Schiller János. 1892. SL. XXIV. 9097. Pallófalas ház. Villa Whittmann Károly részére. tervrajz (részlet)
 3.10. kép Szilvász Márton „vadász kastélya” a bécsi dombon 1910. Soproni Szemle. CD-ROM
 3.11. kép Felsőőrlőver. Felsőórházköz 2., részlet (fénykép, 2004)
 3.12. kép Virágvölgy Mély út 1., részlet (fénykép, 2004)
 3.13. kép Felsőőrlőver Felsőórházköz 4. részlet (fénykép, 2004)
 3.14. kép Hársfasor 23. (fénykép, 2004)
 3.15. kép Hársfa sor 25. (fénykép, 2004)
 3.16. kép Felsőőrlőver u. pallófalas toldalék (fénykép, 2004)
 3.17. kép Felsőőrlőver pallófalas toldalék (fénykép, 2004)
 3.18. kép Kerti kunyhó napjainkban, a Virágvölgyben, számozás nélkül. (fénykép, 2004)
 3.19. kép Hunyadi u. 16. Kerti kunyhó napjainkban, az Alsólőverekben (fénykép, 2004)
 3.20. kép Tervező: Handler József. SL. XXIV. 6500. Favázas kerti lak Krüner Károly részére. Temető u. 3. 1872. tervrajz (részlet)
 3.21. kép Favázas téglafal szerkezeti felépítése. Sunley, John – Bedding, Barbara 1985. Reprodukció
 3.22. kép Favázas emelet Villa sor 10. (fénykép, 2004)
 3.23. kép Felsőórház köz 4. Küszöbgerenda kötések, részlet (fénykép, 2004)
 3.24. kép Csalogány köz 33. Küszöbgerenda kötések, részlet (fénykép, 2004)
 3.25. kép Hársfasor 25. Küszöbgerenda kötések, részlet (fénykép, 2004)
 3.26. kép Hársfasor 23. Deszkaborítású küszöbgerendák, részlet (fénykép, 2004)
 3.27. kép Panoráma u. 8. Deszkaborítású küszöbgerendák, részlet (fénykép, 2004)
 3.28. kép Felsőórház köz 4. Hevederek kapcsolatai, részlet (fénykép, 2004)
 3.29. kép Csalogány köz 33. Hevederek kapcsolatai, részlet (fénykép, 2004)
 3.30. kép Hársfa sor 25. Hevederek kapcsolatai, részlet (fénykép, 2004)
 3.31. kép Felsőőrlőver 42. (fénykép, 2004)
 3.32. kép Felsőórház köz 4. (fénykép, 2004)
 3.33. kép Csalogány köz 33. (fénykép, 2004)
 3.34. kép Tervező: Handler József. 1872. SL. XXIV. 6500. Favázas kerti lak Krüner Károly részére. Temető u. 3. tervrajz (részlet)
 3.35. kép Tervező: Boór Nándor. 1906. SL. X.178/906. Favázas villa Steinbach Károly részére. Felsőőrlőver. tervrajz (részlet)
 3.36. kép Tervező: Wildzeisz János. 1910. SL. X.26/910. Favázas ház Jehn Vilmos részére. Csalogány köz 33.. tervrajz (részlet)
 3.37. kép Tervező: Boór Nándor. 1907. SL. XXIV.9529. Villa favázas emelettel Boór Károly részére. Villator 17. tervrajz (részlet)
 3.38. kép Tervező: Schiller János. 1907. SL. X.58/907. Favázas villa Schiller János részére. Villator 20. tervrajz (részlet)
 3.39. kép Tervező: Holz Müller Károly. 1914. SL. X.60/914. Favázas szőlőház Haidvogel Lajos részére. Virágvölgy, Saurüssel-dűlő. tervrajz (részlet)
 3.40. kép Faraccsal és üveggel kombinált nyitott szerkezet. Villa sor 8. Képeslap. Reprodukció: GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla 2003.
 3.41. kép Tervező: Schneider Márton. 1909. SL. X.25/909. Veranda Töpler Kálmán polgármester részére. Balfi út 19. tervrajz (részlet)

- 3.42. kép Verandaszerkezetek tetőformái (számítógépes grafika)
- 3.43. kép Verandaszerkezetek általános elhelyezési típusai (számítógépes grafika)
- 3.44. kép Verandák illeszkedési módozatai, a beépülés folyamata (számítógépes grafika)
- 3.45. kép Két veranda elhelyezésének változatai (számítógépes grafika)
- 3.46. kép Faverandák homlokzati kialakításai (számítógépes grafika)
- 3.47. kép Független elrendezésű faveranda szerkezetek. (számítógépes grafika)
- 3.48. kép Vízszintes elrendezésű faveranda szerkezetek: Tervező: Boór Gusztáv. SL. XXIV.9529. Villa favázás toldalékkal Mühr Ottmár részére. 1908. tervrajz (részlet)1895, 1908 Mühr Ottmár, 1887 Anderla Mária
- 3.49. kép Sátortetős fél-gloriette faverandák: Schiller János. SL. XXIV. 9097. Pallófalas ház. Villa Whittmann Károly részére. 1892. tervrajz (részlet) Boór Károly SL. XXIV. 9028. Emeletes villaépület. Villator 15.1895 tervrajz (részlet)
- 3.50. kép Hármasszítású nyitott veranda variációi. Schiller János. SL. XXIV.8729. Villa favázás verandával, Balogh Alajos részére. Alsólőver 1884. tervrajz (részlet); Markl József. SL. XXIV.8631. Lőverház faverandával, Thirring Ferdinánd részére. Felsőlőver. 1886. tervrajz (részlet); Reif Mihály. SL. XXIV.9473. Nyaralóépület faverandával, Kiss Ödön részére. Felsőlőver. 1894. tervrajz (részlet)
- 3.51. kép Szent Margit u. 4. részlet (fénykép, 2004)
- 3.52. kép Villa sor 30. részlet (fénykép, 2004)
- 3.53. kép Villa sor 16. részlet (fénykép, 2004)
- 3.54. kép Üvegezett veranda enteriőr. Szent Margit u. 4. (fénykép, 2004)
- 3.55. kép Oromzati díszítések mintái. Breymann, G.A. 1900. ill.
- 3.56. kép Fűrészelt oromzati deszkák a Lőverekben, Alsólőver 14. részlet (fénykép, 2004)
- 3.57. kép Fűrészelt oromzati deszkák a Lőverekben, Csalogány u. 32. részlet (fénykép, 2004)
- 3.58. kép Fűrészelt oromzati deszkák a Lőverekben, Villa sor 6. részlet (fénykép, 2004)
- 3.59. kép Fűrészelt oromzati deszkák a Lőverekben, Villa sor 26. részlet (fénykép, 2004)
- 3.60. kép Fűrészelt oromzati deszkák a Lőverekben, Panoráma u. 8. részlet (fénykép, 2004)
- 3.61. kép Fűrészelt oromzati deszkák a Lőverekben, Villa sor 20. részlet (fénykép, 2004)
- 3.62. kép Fűrészelt oromzati deszkák a Lőverekben, Villa sor 16. részlet (fénykép, 2004)
- 3.63. kép Fűrészelt oromzati deszkák a Lőverekben, Villa sor 24. részlet (fénykép, 2004)
- 3.64. kép Fűrészelt oromzati deszkák a Lőverekben, Panoráma u. 8. részlet (fénykép, 2004)
- 3.65. kép Nyílászárók feletti oromzati díszítések: figurális és növényomamentika. Villa sor 16. (fénykép, 2004); Fenyves sor 6. (foto: Hargitai József 1972); Felsőlőver út 60. (foto: Hargitai József 1972)
- 3.66. kép Korlátdeszka, Villator 30. sz. rajz (szerző, papír, ceruza, vízfesték).
- 3.67. kép Fűrészelt deszkalap, Villator 30. sz. rajz (szerző, papír, ceruza, vízfesték)
- 3.68. kép Mellvédészkák: Csongor u. 8.; Felsőlőver út 39 (lebontva, foto: Hargitai József 1972.); Felsőlőver út 60.; Felsőórházköz 4.; Fenyves sor 6.; Fenyves sor 10.; Galagonya köz 3. (lebontva, foto: Hargitai József 1972); Galagonya köz 4. (lebontva, foto: Hargitai József 1972); Hársfa sor 6.; Hársfa sor 25.; Villa sor 4.; Villa sor 26; Villa sor 30.;
- 3.69. kép Tervező: Holzmüller Károly. 1906. SL. X.20/906. Virágvölgy, Saurössel-dűlő. 8150. hrsz. Kamer Máttyás nyári háza. tervrajz (részlet)
- 3.70. kép Tervező: Boór Gusztáv. 1909. SL. X.19/909. Virágvölgy, Saurössel-dűlő. Radó Keresztély nyári háza tervrajz (részlet)
- 3.71. kép Tervező: Holzmüller Károly. 1906. SL. X.21/906. Virágvölgy, Saurössel-dűlő. Jäger Mihály nyári háza tervrajz (részlet)
- 3.72. kép Virágvölgy, Mély út 1. (fénykép, 2004)
- 3.73. kép Városi lakóházak favázás szerkezetei Csengery u. 35. részlet (fénykép, 2004)
- 3.74. kép Tervező: Markl József építőmester. 1889. SL. XXIV. 8901/1. Erzsébet u. 8. Veranda építés (tervrajz: papír, tinta, színes ceruza)

IV. FEJEZET

- 4.1. kép Várkerület 1885 Térkép részlet. Soproni Múzeum térképtára
- 4.2. kép Várkerületi faportálék képeslap. Winkler Gábor tulajdona
- 4.3. kép Várkerület részlete a szazadforduló idején és 1910 körül (jobbra: GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla 2003. ill.; balra: képeslap Winkler Gábor tulajdona)
- 4.4. kép Tervező: Fend János asztalosmester. 1859. SL. XXIV. 4790. Várkerület 43. Üzletportálé terv. (tervrajz: papír, tinta, vízfesték 36,2x26,8cm)
- 4.5. kép Várkerület 21. Schwartz Antal asztalosmester faportálé terve 1858. SL. XXIV. 4423. Várkerület 21. (tervrajz: papír ceruza, vízfesték, 25,8x36,8 cm)
- 4.6. kép Tervező: Rosenthal Gyula bécsi építőmester. SL. X.75/908. Várkerület 51. Üzletportálé terv. 1908. (tervrajz: pausz, tus, vízfesték)
- 4.7. kép Tervező: Fend János asztalosmester. 1859. SL. XXIV. 4790. Várkerület 43. üzletportálé terv. (tervrajz: papír, tinta, vízfesték 36,2x26,8cm) részlet
- 4.8. kép Tervező: Schneider Márton építőmester. 1911. SL. X.11/911 Várkerület 18. üzletportálé terv. (tervrajz: papír, tus, színes tinta, 63x33,5cm) részlet
- 4.9. kép Ajtóra szerelt kirakatszekrény. Tervező: Rösler Flórián asztalosmester. 1860. SL. XXV. 11742. Várkerület 29.

- üzletportálé terv. (tervrajz: karton, tinta, vízfesték 52,4x35,7 cm) részlet
- 4.10. kép A redőny elhelyezése Breymann II. Holz, 6. Aufl. 1900. ill.
- 4.11. kép Kirakatsmetzet német mintakönyvből 1910 körül. Drittes Handbuch für die Bautischlerei. Nürnberg. (évsz. Ismeretlen)
- 4.12. kép Tervező: Schöberl Mihály építőmester. 1905. SL. X.140/905. Várkerület 31. üzletportálé terv. (tervrajz: pausz, tus, színes tinta, 20,8x33,2 cm) részlet
- 4.13. kép Tervező: Rosenthal Gyula bécsi építőmester. SL. X.75/908. Várkerület 51. Üzletportálé terv. 1908. (tervrajz: pausz, tus, vízfesték)
- 4.14. kép Tervező: Schöberl Mihály építőmester. 1911. SL. X.128/911. Várkerület 31. üzletportálé terv. (tervrajz: pausz, tus, színes tinta, 20,8x33,8 cm) részlet
- 4.15. kép Zsalutáblák mintarajzai 1910 körül Drittes Handbuch für die Bautischlerei. Nürnberg. (évsz. Ismeretlen)
- 4.16. kép Erzsébet-kerti vendéglő. Schöberl Mihály 1904 képeslap, reprodukció GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla II.köt. 2003
- 4.17. kép Tervező: Schiller János. 1895. SL. XXIV.9549. Villator. Városligeti vendéglő. Soproni Városligeti Villavendéglő Rt. Tervrajz. biztonsági másolat. részlet
- 4.18. kép Vegyeskereskedés verandája Kossuth utca 41. SL. X.110/903. 1903
- 4.19. kép Verandák mintatervei. Drittes Handbuch für die Bautischlerei. Nürnberg. (évsz. Ismeretlen) reprodukció
- 4.20. kép Színház utca 6. képeslap, reprodukció GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla 2003.
- 4.21. kép Szélfogó képeslap. reprodukció GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla 2003.
- 4.22. kép Tervező: Schiller János. 1900. SL. XXIV. 10174. Várkerület 91-93. Fényképészszekrény Stágl Ferenc részére. (tervrajz, biztonsági másolat) részlet
- 4.23. kép Tervező: Hasenauer Márton. 1828. SL. XI.3650. Klasszicizáló elárusító pavilon a Széchenyi téren. (Tervrajz papír, tus 27x34,8 cm) részlet
- 4.24. kép Tervező: Schärmár János. 1882. SL. XXIV. 8322. Állomás u. 11. Favázás elárusító házikó. (tervrajz: selyempapír, tinta, színes ceruza 36x53,2 cm) részlet
- 4.25. kép Hordozható kisbolt „Tragbaren Verkaufsladen” 1902.
- 4.26. kép Tervező: Szovis János. 1894. SL. XXIV. 9469. Győri út 14. Totalizatór épület a Sopron megyei Lótenyésztési Bizottság részére.(tervrajz: biztonsági másolat) részlet
- 4.27. kép Villamosmegálló a Várkerületen. Képeslap. Reprodukció: GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla II.köt. 2003
- 4.28. kép Wiedemann János Várkerületi kávéháza. Képeslap. Reprodukció: GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla II.köt. 2003
- 4.29. kép A Roth cukrászda szaletlíje (Előkapu 1910 körül) SSz. CD-ROM
- 4.30. kép Bock Gyula frissítő pavilonja Széchenyi tér, 1870. Tervező ismeretlen. SL. XXV.16068. tervrajz (részlet)
- 4.31. kép Zenepavilon az Erzsébet kertben. Képeslap. Nagy Attila tulajdona
- 4.32. kép Tervező: Boór Károly 1888. SL. XXV. 20666. „Musikemporium”. (tervrajz: karton, tinta, vegyes technika) részlet
- 4.33. kép Tervező: Schey Károly 1888. SL. XXV. 20666. „Musik Pavillon Oedenburg”. Nézet (tervrajz: papír, grafitceruza) részlet
- 4.34. kép Tervező: Schey Károly 1888. SL. XXV. 20666. „Musik Pavillon Oedenburg”. Metszet (tervrajz: papír, grafitceruza) részlet
- 4.35. kép A balfi gyógyfürdő zenepavilonja. Képeslap. Nagy Attila tulajdona
- 4.36. kép Ferdinandssalle (Gattineau Szálló) kertjében álló zenepavilon 1898. WINKLER, Gábor 2001.
- 4.37. kép Zenepavilon a Sörgyári kertvendéglőben. Képeslap reprodukció: GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla II.köt. 2003
- 4.38. kép Tervező: Szovis János. 1894. SL. XXIV. 9469. Győri út 14. Birói páholy a Sopron megyei Lótenyésztési Bizottság részére.(tervrajz: biztonsági másolat) részlet.
- 4.39. kép Gloriette az Almon. LÓRÁNT Ödön 1972.
- 4.40. kép Vas-hegyi kilátó. Kubinszky Mihály
- 4.41. kép Kurucdombi kilátó. GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla II.köt. 2003.
- 4.42. kép Kilátó a Sörházdombon. LÓRÁNT Ödön 1972.
- 4.43. kép Károly magaslat. LÓRÁNT Ödön 1972.
- 4.44. kép (Hubertusz) képeslap. Winkler Gábor tulajdona
- 4.45. kép Tervező: Boór Gusztáv 1908. SL. XXV. 9469. Lovász út. Kerti kilátó özv. Pócza Istvánné részére.(tervrajz: pausz tus 29,1x24,7 cm) részlet
- 4.46. kép Kilátó a Kecse hegyen 1905. LÓRÁNT Ödön 1972
- 4.47. kép Muck Kilátó 1906 képeslap. Winkler Gábor tulajdona
- 4.48. kép Várhely kilátó 1909. Somfalvi György tulajdona
- 4.49. kép Kilátó a Nyiresen 1906 Schiller János. SL.. X.132/906
- 4.50. kép Palace Pier, Brighton, George Moore, 1891-1899, (világháló)
- 4.51. kép Nagyszoda (1845) SSz. CD-ROM
- 4.52. kép Megépült löveri uszoda, azaz „Erdei fürdő”. Jobbra: fénykép, SL fotógyűjtemény, balra: képeslap Nagy Attila tulajdona
- 4.53. kép Tervező: Boór Károly 1911. SL. X.50/911. Deákúti út. Löveri uszoda első tervei 1908-ból..(tervrajz: pausz tus színes ceruza) részlet.
- 4.54. kép Tervező: Boór Ferenc 1908. SL. X.17/908. Fertő. Fürdőépület a Dunántúli Turista Egylet részére. Alaprajz. (tervrajz: pausz tus színes ceruza 69,5x40cm) részlet.
- 4.55. kép Tervező: Boór Ferenc 1908. SL. X.17/908. Fertő. Fürdőépület a Dunántúli Turista Egylet részére. Nézetrajzok (tervrajz: pausz tus színes ceruza 69,5x40cm) részlet.

- 4.56. kép Balfi fürdő kávéháza 1900 körül Összetett tető, és toronykompozíció. Képeslap reprodukció GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla 2003
- 4.57. kép Nagytóalmi fürdő nyitott kabinsora, íves átkötésekkel. Fénykép, SL. Fotógyűjteménye XV/27.
- 4.58. kép Tervező: Zeich János ácsmester 1876. SL. XXIV.7053. Malom u. 20. Tekepálya létesítésének terve Hasenöhr József részére. (Tervrajz: selyempapír, tinta színes ceruza 65x50cm) részlet.
- 4.59. kép Tervező: Wildzeisz János ácsmester 1913. SL. XXIV.7053. Hársfasor 18. sz. Weiss Nándor löverében létesített tekepálya. (Tervrajz: selyempapír, tinta színes ceruza 65x50cm) részlet.
- 4.60. kép Tervező: Schwaab ezredes 1905. SL. X. 5/905 József Főherceg Laktanya. Házi lövölde. Oldalnézet. részlet.
- 4.61. kép Tervező: Schwaab ezredes 1905. SL. X. 5/905 József Főherceg Laktanya. Házi lövölde. Alaprajz. részlet.
- 4.62. kép Tervező: Schiller János 1906. SL. X.124/906 Téglagyár a községi úton. Tervrajz. Biztonsági másolat. részlet.
- 4.63. kép Királyváró pavilon a Déli vasútállomáson. 1893. Vilmos német császár és I. Ferenc József átutazása. SL. Fotógyűjtemény 1/E sorozatVII/1-15.
- 4.64. kép Thiring Lajos: Soproni löversenyter. 1870 körül. Színezett kőrajz. Magántulajdon: Nagycenki Kastélymúzeum
- 4.65. kép Favázszerkezetes tribün a soproni löversenyterén. 1894. Képeslap részlet. Magántulajdon: Nagy Attila
- 4.66. kép Tervező: Szovis János. 1894. SL. XXIV. 9469. Győri út 14. A löverseny pálya lelátójának tervrajzai a Sopron megyei Lótenyésztési Bizottság részére. (tervrajz: biztonsági másolat) részlet.
- 4.67. kép Korcsolyapálya a Kisuszodában. Soproni Múzeum Fotógyűjtemény Helytörténet 41799.
- 4.68. kép „Bakter” Jégpálya és melegedő. Soproni Múzeum Fotógyűjtemény Helytörténet 36818. Bocsor Pál ny. alezredes felvétele 1933-ból
- 4.69. kép Iparcsarnok 1904-ben. Képeslap részlet. Magántulajdon: Winkler Gábor
- 4.70. kép Iparcsarnok 1904-ben. Jobbra: Fényképfelvétel, digitális másolat. Forrás: Horváth Péter; Balra: Iparcsarnok tervrajza. Tervező: Bernard Vencel. 1904. SL. X.39/904. Ipar- és Képzőművészeti Kiállítás főépülete a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara részére. Erzsébet kert. Homlokzat és alaprajz (pausz, tus)
- 4.71. kép Tervező: Bernard Vencel. 1904. SL. X.39/904. Erzsébet kert. Ipar- és Képzőművészeti Kiállítás főépülete a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara részére. Az iparcsarnok gerendaszerkezete. Épületszárny metszet. (pausz, tus)
- 4.72. kép Tervező: Bernard Vencel. 1904. SL. X.39/904. Erzsébet kert. Ipar- és Képzőművészeti Kiállítás főépülete a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara részére. Az iparcsarnok gerendaszerkezete. Kupola metszet. (pausz, tus)

V. FEJEZET

- 5.1. kép Tervező: Schiller János 1904. SL. X. 106/904 Erzsébet kert. Borkimérő pavilon, Magyarországi Gazdaszövetség részére. részlet.
- 5.2. kép Sörpavilon a Magyaróvári Sörgyár részére. Tervező: Schiller János 1904. Erzsébet kert. Képeslap részlet. Magántulajdon: WINKLER Gábor
- 5.3. kép Tervező: Bernard Vencel 1904. SL. X.94/904 Erzsébet kert. Szikvíz pavilon Grünwald Ignác részére. részlet
- 5.4. kép Tervező: Bernard Vencel 1904. SL. X.109/904 Erzsébet kert. Lenk téglagyár bemutató pavilonja. részlet
- 5.5. kép Tervező: Handler József 1853. SL. V. 13063. Helyszín ismeretlen. Historizáló efemer diadalív Albrecht Főherceg részére. (Tervrajz: karton, vízfesték) részlet.
- 5.6. kép Efemer diadalív szerkezete (tusrajz)
- 5.7. kép A szerkezet rekonstrukciós rajza (ceruzarajz)
- 5.8. kép Tervező: ismeretlen 1853. SL. V. 13063. Helyszín ismeretlen. Efemer diadalív Albrecht Főherceg részére. (Tervrajz: papír, vízfesték) részlet.
- 5.9. kép Jobbra: Újteleki utca (fénykép, 2003), Balra: Favázas efemer diadalív 1884-ben. Hauser Károly terve alapján. SL. Fotótár . 2./S. sorozat X/27.
- 5.10. kép Efemer diadalív, mint kiállítási kapu, 1904-ben. Képeslap. Magántulajdon: Kubinszky Mihály

VI. FEJEZET

- 6.1. kép Városi favázas pavilonok gyártása napjainkban. „Köztéri árusítás kulturáltan”- szlogenű faipari vállalkozás termékkatalógusa 2003-ból. Reprodukció.
- 6.2. kép Zwinger Kávéház Várkerület. Belső udvar. (fénykép, 2004)
- 6.3. kép Faportálé a Várkerületen (fénykép, 2004)
- 6.4. kép Portálé sor a Várkerületen (fénykép, 2004)
- 6.5. kép Kisvárkör (fénykép, 2004)
- 6.6. kép Portálék a Várkerületen (fénykép, 2004)
- 6.7. kép Színház utca 6. képeslap, reprodukció GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla 2003., fotó: helyszín 2000-ben
- 6.8. kép Tervező: Holzmüller Károly. 1914. SL. X.60/914. Favázas szőlőház Haidvogel Lajos részére. Virágvölgy, Saurössel-dűlő. tervrajz (részlet), fotó: helyszín 2004-ben
- 6.9. kép Szilvássy Márton „vadászkastélya” a bécsi dombon 1910. Soproni Szemle. CD-ROM, képeslap: Hubertusz az I. vh. után. reprodukció GÖNCZ, József – BOGNÁR, Béla 2003.,
- 6.10. kép Újépítésű löveri házak a.) Villa sor 21.b – b.) Felsőlöver út.

MESTERJEGYZÉK

A Soproni Általános Ipartestület törzskönyvében szereplő építő- és ácsmesterek 1870-1910 között

(A Soproni Ált. Ipartestület Törzskönyve. IX/212/88/a. – Soproni Levéltár)

Név	Iparág	Iparjog megszerzésének		Törzskönyvből való törlés*	
		időpontja	helye	időpontja	oka
Boór András	Kőműves	1889	Sopron	1904	megszűnt
Boór Ferenc	Ács	1891	Sopron	–	–
Boór Gusztáv	Építési engedélyhez nem kötött ácsmester	1907	Sopron	1907. dec. 30.	Teljes jogú ácsmesterként bejelentkezik 1908-tól megszűnt
Boór Károly	Ács	1887	Sopron	1907	–
Boór Nándor	Építőmester	1889	Sopron	–	–
Feik Ferenc	Mű- és épületasztalos	1909	Sopron	–	–
Holzmüller Károly	Építési engedélyhez nem kötött kőműves	1903	Sopron	1904	Megszűnt
Kósa Lajos	Építész	1893	Sopron	1899. jún. 16.	Hivatalból törölve
Koth Károly	Ácsmester	1891	Sopron	1909	halálozás
Kovaschitz János	Építési engedélyhez nem kötött ácsmester	1894	Sopron	1905	halálozás
Kühm József	Építési engedélyhez nem kötött ács	1902	Sopron	1903	Megszűnt
Neuberger Ernő	Építész	1902	Sopron	–	–
Pohl József	Ács	1897	Sopron	1906. júl. 10.	Megszűnt
Pohl Károly	Ácsmester	1902	Sopron	–	–
Schärmár János	Építőmester	1870	Sopron	1907. jan. 3.	Megszűnt
Schärmár Károly	Építész	1907	Sopron	–	–
Schiller János	Építőmester	1890	Sopron	1908. febr. 12.	halálozás
Schneider Márton	Építész	1874	Sopron	1902. jan. 14.	Megszűnt
Schneider Mártonné	Építész	1904	Sopron	–	–
Schneider Mártonné szül.	Építész	1902	Sopron	1904.	„Özv. Schneider Mártonné özvegyi jogát bejelentette építőipar felelős vezetője Ullein József műépítész bejelentetett.”
Carstanjen Eugénia					Megszűnt
Schöberl Mihály	Kőműves	1900	Sopron	1908. máj. 23.	–
Steiner Ferenc	Építési engedélyhez nem kötött ács	1906	Sopron	–	–
Steiner Károly	Építési engedélyhez nem kötött ács	1895	Sopron	1901. márc. 11	Hivatalból törölték
Steiner Pál	Építési engedélyhez nem kötött ács	1890	Sopron	–	–
Ullein József	Építész	1883	Sopron	1907. dec. 31	–
Wildzeisz János	Ács	1893	Sopron	–	–
Wittmann József	Ács	1893	Sopron	1910. márc. 21	Megszűnt
Zeich János	Építőmester	1866	Sopron	1902. szept. 22.	Megszűnt
Zeich Péter	Ácsmester	1877	Sopron	1910. febr. 11.	Hivatalból törölve
Ifj. Zeich Péter	Építési engedélyhez nem kötött ács	1908	Sopron	–	–

* A hiányzó bejegyzés azt jelöli, hogy az adott személy 1912-ben még az ipartestület tagja volt.

TERVJEGYZÉK – (A Soproni Levéltárban őrzött tervek alapján)

Széchenyi tér (Promenade)	Pavilonok (gyümölcs és limonádé) és padok rajzai 2+5db	Hasenauer Martin		XI.3650, n.p.r.s.ü.LL.	1828
Balf	Balf fürdőépület tervei	Handler József		XXV.5220.	1833 -34
Brennbergi út	Erdészlak	Hild Ferdinánd	Schneider Ferenc	XXV.7482/o.p.	1846
Lépesfalva	Erdei lak	Hild Ferdinánd	Schneider Ferenc	XXV.7482/ee,r	1846
Balfi kapu kívül	Házépítés	Handler József	Anton Kügler	B.C. 29.	1849
Balfi kapu Schlipper-Thor	Kerti ház (Lusthaus)	Georg Hild	Joseph Brannmüller	BC.46.	1850
Fürdőház u.	Fürdő és uszoda létesítése az Erzsébet kert mellett		Heinrich Maurer	BC.39	1850
Magyar u. 2.	Fából való fűskamra	Hild György	Pfeiffer Mátyás	B.C.44.	1850
Újteleki kapu	Kerti ház	Hild Ferdinánd		B.C.72	1851
Fertő előváros	Kertészház építés	Handler József	Dregélyi Daniel ev. Prediger	XXIV.3508	1853
Felsőöller . Ober-Löwer Garten	Kerti ház építése	Handler József	Trensztyánszky Lipót ny. urasági tiszt	XXIV.3688	1854
Flandorffer u. (Táncsics u.)	Szalelli	Hild Ferdinánd	Flandorffer Ignác nagykereskedő	XXIV.3699	1854
Jókai u.	Üvegház a bérelt Wellenovszky-féle kertben	Handler József	Fischmann Kristóf műkertész	XXIV.3716	1854
Löwer (Ober-Löwer Garten)	Kerti ház	Handler József	Trsztyánszky Lipót ny. urasági tisztviselő	XXIV.3688	1854
Neudtft –Vorstadt –állomás közeliében	Kerti házikó	Hild ferdinánd	Vághy Mihály ügyvéd	XXIV.3891	1855
Magyar u. 10.	Üzlet-portál készítése	Fend János asztalos	Kluge Lajos festőmester	XXIV.4233.	1857
Balfi kapu kívül	Fsztes trafikhelyiség Müller –féle vendéglőtől balra	Wanitzky Ferenc	Heidl Gergely	XXIV.4354, 5354	1858
Bécsi út 21.	Meglévő kertész házban üvegház építése	Markl József	Lähne Frigyes	XXIV.4593	1859
Képezde u. (Múzeum u.)	Fsztes üvegház és méhészet az intézet kertjében	Handler József	Evangélikus tanítóképző	XXIV.4644	1859
Lange Zeile no.734.	Meglévő fsztes épület, I.emeleten fából való veranda, helyébe kétemeletes toldalék építése.	Handler József	Rousseanné Mária (lovaskapitány özvegye)	XXIV.4646	1859
Domonkos utca 3.	Meglévő házhoz istálló és faház építése	Handler József	Munker Sámuel	XXIV.4947	1860
Fertő előváros	Meglévő fsztes kerti lak bővítése	Handler József	Gruber Karolina	XXIV.5040 a-e	1860
Várkerület 1.	Csokoládékészítő műhely	Hild Ferdinánd	Heitmanné, Zsófia	XXIV.4993	1860
Lövér krt.21.	Károly kilátó	Thiring Ferdinánd		XXIV.6283	1868
Nagyszoda				XI.4263. f2,g2,l2,m2,w2,i3	1868
Löwer (Obst-Löwer)	Fsztes csőszház bővítése	Handler József		XXV:16.256	1869
Temető u. 3. (Híd u. vége)	Favázás kerti ház	Handler József	Kumerth Károly	XXIV.6500	1872 1882
Felsőöller u.11.	Villa	Handler József és Ferdinánd	Jobb Antal	XXIV.7047	1875
Lehár Ferenc u. 20.	Kertvendéglő	Zeich János	Hasenöhrl József	XXIV.7053	1876
Lóversenytér				XXV.20407/k	1877
Állomás u. 11. Bahnhofstr.	Árusítóbóda létesítés	Schärmár János	Stessel Zsófia	XXIV.8322	1882
Felsőöller .	Nyári lak	Schärmár János	Saffer Antal	XXIV.8339	1882
Alsóöller u.10.	Fsztes lakóépület	Schärmár János	Wittmann János	XXIV.8447	1884
Felsőöller .	Nyári lak	Schneider Márton	Ulber Mátyás tanár, Tomaegyesület elnöke	XXIV.8449	1884
Löwer	Nyaraló	Markl József	Weiss József	XXIV.8515	1884
Löwer	Nyári lakás	Schneider Márton	Brandl Antal	XXIV.8491	1884
Alsóöller u.1.	Toldalék		Schleiffer Gusztáv	XXIV.24.8582	1885
Balfi u. 3.	Toldalék építés	Schärmár János	(Dillinger Károly)	XXIV.8576.	1885
Erzsébet u. 8.	Toldalék építése			XXIV.8536, 8570	1885
Felsőöller .	Nyári lak	Schärmár János	Schwarz Mihály	XXIV.8532	1885
Képezde u., Zsilip u.	Fsztes kerti ház evangélikus tanítóképző kertjében			XXV.9791/i	1885
Lóversenytér	Totalizátor épület	Schärmár János	Lóverseny Egylet	XXIV.8556	1885
Lóversenytér	Földszintes ház	Schärmár János	Dunántúli Lóverseny Egylet	XXIV.8556	1885
Alsóöller u.14.	Nyári lak	Ullein József	Gebhardt József	XXIV.8723	1886
Alsóöller u.15.	Nyári lak	Schneider Márton	Lábrál Dénes	XXIV.8724	1886
Domonkos u.11.	Veranda építés	Schärmár János	Dr.Schneider Károly	XXIV.8662, XXIV.8654	1886
Felsőöller .	Nyári lak	Markl József	Thiring Ferdinánd	XXIV.8631	1886

Felsőöves .	Nyáraló	Markl József	Hübner János	XXIV. 8627	1886
Felsőöves .	Nyári lak	Markl József	Hübner Ignác	XXIV.8527	1886
Felsőöves .	Nyári lak	Schärmár János	Dr. Babos Imre	XXIV.8629	1886
Felsőöves .	Lakóház	Schneider Márton	Brunner János	XXIV. 8709	1886
Felsőöves u.12.	Nyáraló	Schärmár János	Babos Imre	XXIV.8629	1886
Várkerület	Fedett elárusítóhely, veranda a kávéház előtt	Bergmann Ernő	Névei Dezső Kávéház	XXIV.8640	1886
Alsóöves u.8.	Veranda	Boór Károly	Anderla Mária	XXIV.8691	1887
Felsőöves .	Kerti ház	Eidler Károly	Tschurl Ede	XXIV.8708	1887
Felsőöves u.3/a	Nyári lak	Boór Ferenc	Gerhardt Mihály	XXIV.8714	1887
Mező u. 15. (Feldgasse)	Családi ház	Schärmár János	Walter János	XXIV.8609	1887
Uzoda u.	Híd építése az Ilkván a régi uszodánál	Hilschler János	Fachtinger Mihály	XXIV.().8786	1887
Fábelrét	Erdészlak	Zeich János	Sopron város	XXIV.8885	1888
Felsőöves 52.	Toldalék	Schneider Mihály	Stadler Lajos	XXIV.8819	1888
Alsóöves u.1.	Toldalék		Wittmann András	XXIV.8935/III:	1889
Erzsébet u. 8.	Veranda építése	Markl József		XXIV.8901/I	1889
Felsőöves u.15.	Toldalék	Eidler Károly	Tshurl Ede	XXIV.8903	1889
Felsőöves u.19.	Nyári lak	Schärmár János	Wulf János	XXIV.8921	1889
Felsőöves .	Toldalék építés		Kirchner Zsuzsanna	XXIV.8950	1890
Felsőöves u.17.	Fsztes ház	Boór	Kolbantner Károly	XXIV.8969	1890
Felsőöves u.5.	Toldalék	Zeich János	Müller Mátyás	XXIV.9000	1890
MÁV pályaudvar	Udvari váróterem	Boór	Déli Vaspálya Társaság	XXIV.8992	1890
Alsóöves u.19.	Nyáraló	Schiller János	Wittmann Károly	XXIV.9097	1891
Alsóöves u.8.	Átalakítások	Eidler Mihály	Dr. Arnold Károly	XXIV.9013	1891
Felsőöves .	Nyáraló	Schärmár János	Dr. Baán Endre	XXIV.9088	1891
Felsőöves u.20.	Nyáraló	Schiller János	Kiss Ödön és Fabricius Margit	XXIV.9012	1891
Alsóöves u.19.	Nyáraló	Schiller János	Hengel József	XXIV.9115	1892
Alsóöves u.21.	Nyáraló-faházikó	Boór Károly	Thiring Ottó	XXIV.9130	1892
Alsóöves u.5.	Fsztes lakóház	Schiller János	Császár Imre	XXIV.9167	1892
Balfi u. 39.	Emelet ráépítés	Schiller János	Klausz András	XXIV.9138.	1892
Bécsi út. 19.	Fsztes lakóház	Schöderl Lajos	Schiller János	XXIV.9168	1892
Eszterházy u.17.	Fsztes lakóház	Boór András	Kulcsicky Mária	XXIV.9189	1892
Felsőöves .	Nyáraló	Boór Ferenc	Bucsy Ignác	XXIV.9149	1892
Felsőöves .	Nyáraló, toldalék	Schiller János	Goldner Miksa	XXIV.9116	1892
Felsőöves 25.	Fsztes ház	Eidler Károly	Heisz Ferenc	XXIV.9131	1892
Felsőöves u.11	Emeletráépítés	Schiller János	Reisinger Károly	XXIV.9150	1892
Felsőöves u.19	Nyáraló	Boór Ferenc	Wulf János	XXIV.9101	1892
Koronázódomb, Körisberg-szőlőhegy	Szőlő-ház	Schiller János	Klausz András	XXIV.9163	1892
Várkerület 10.	Kirakat	Schiller János	Huber Samu	XXIV.9192.a	1892
Alsóöves u.6.	Toldalék	Bernárd Vencel	Balassa Károly	XXIV.9288	1893
Alsóöves u.7.	Földszintes lakóház	Bernárd Vencel	Schöffmann József	XXIV.9262	1893
Árok u.1. (Deák tér)	Fsztes lakóház és toldalék	Schärmár János		XXIV.9315	1893
Balfi u.	Fsztes lakóház	Schiller János	Aranyos Erzsébet	XXIV.9312	1893
Balfi u. 3/a	Fsztes lakóház és gazdaépület	Bernárd Vencel		XXIV.9228.	1893
Balfi u. 6.	Földszintes lakóház	Boór András	Berghofer József	XXIV. 9292	1893
Felsőöves .	Földszintes ház	Eidler Károly	Fejér Lajos	XXIV.9204	1893
Felsőöves 2.	Veranda	Schiller János	Steinbach Károly	XXIV.9232 -X.72.94	1893
Felsőöves 26.	Nyáraló	Ullein József	Németh Miklós	XXIV.9226	1893
Temető u. 3.	Emeletes nyáraló	Eidler Károly	Kneipp Lőrinc	XXIV.9207	1893
Alsóöves u.11	Fsztes lakóház	Schneider Márton	Kund Vilmos	XXIV.9481	1894
Alsóöves u.12.	Fsztes lakóház	Bernárd Vencel	Gecsányi Gusztáv	XXIV.9478	1894
Alsóöves u.14.	Fsztes nyáraló, toldalék	Ullein József	Gebhardt József	XXIV.9382	1894
Alsóöves u.15.	Fsztes lakóház	Schneider Márton	Vulensits János	XXIV.9438	1894
Alsóöves u.3.	átalakítások	Bernárd Vencel	Fuhrmann Gyula	XXIV.9435	1894
Balfi u. 7.	Fsztes lakóház és melléképület	Eidler Károly	Hasenöhrl József	XXV. 25283.	1894
Felsőöves 27.	Nyáraló	Reif Mihály	Kiss Ödön	XXIV.9473	1894
Lóversenytér	Istálló emelvény	Boór Nándor	Tiszti Lóverseny Egylet	XXIV.9469	1894
Lóversenyter	Totalizátor – favázás bódé	Boór Nándor	Lóverseny Egylet	XXIV.9483	1894

Alsólőver u.16.	Fsztes lakóház	Boór Nándor	Wulf János	XXIV.9551	1895
Balfi u.	Nyári lak	Bernard vencel	Starkmann György	XXIV.9576	1895
Boden Klausner dűlő	Csöszház			XXV.25.692.	1895
Felsőlőver .	Toldalék		Fröhlich testvérek	XXIV.9540a/1	1895
Felsőlőver .	Toldalék	Ullein József	Gerhardt Mihály	XXIV.9540b	1895
Felsőlőver 28.	Fsztes nyaraló	Schärmár János	Mayer Frigyes	XXIV.9515	1895
Felsőlőver 29.	Nyaraló	Boór Nándor	Gerencsér József	XXIV.9519	1895
Felsőlőver 30.	Fsztes nyaraló	Reif Mihály	Cziglidy Gyula	XXIV.9630	1895
Saurüssel dűlő, 8153, 8152 hrsz	Fsztes villa	Schärmár János	Sieber Katalin	XXIV.9633	1895
Temető u. 3.	Toldalék	Eidler Károly	Kneipp Lőrinc	XXIV.9528	1895
Alsólőver u.	Kerti faház		Wenczel Gottfried	XXIV.10.141	1903
Alsólőver u.16	Kerti faház			XXIV.10.100	1903
Árokszer u. 1.	Fsz toldalék építés	Schärmár János		X.42/903	1903
Felsőórházköz 6.		Schöberl Mihály Neuberger Ernő	Holzswagen Katalin	X.21/903	1903
Jókai u. 6.	Műhelyépítés	Schärmár János	Stoye Györgyné	X.60/903	1903
Kossuth u. 41.	Veranda építés	Boór Károly Neuberger Ernő	Sárafy József	X.110/903	1903
Uszoda u. 13.	Nyári mulató	Stern Jenő	Répevidéki Takarékpénztár	X.75/903	1903
Balfi u. 24.	Toldalék épület	Schöberl Mihály	Steiner Károly	X.75/904	1904
Felsőlőver u. 3.	Toldalék	Schärmár János	Özv Renner Henrikné	X.48/904	1904
Gesztenyés út 17	Fsztes toldalék	Schärmár János	Félix Ilke	X.83/904	1904
Hegyhát u. 8.	Nyári lak	Ullein József	Heiszt Alajos	X.54/904	1904
Mező u. 18.	Fsztes lakóház	Holzmüller Károly	Hamer Mária	X.123/904	1904
Alsólőver u. 10.a	Fsz lakóház	Boór András	Pál Balázs	X.159/905	1905
Felsőlőver .	Nyaraló	Schneider Márton	Görben Matild	X.165/905	1905
Gesztenyés út 10.	Villa	Schöberl Mihály	Purth József	X.13/905	1905
Hársfasor 29.	Toldalék	Schiller János	Lovag Pacher Gusztáv	X.179/905	1905
Honvéd u. 24.	Villa	Schärmár János	Kraft Pálné	X.10/905	1905
József Főherceg laktanya	Házi lövőde		Schwaab	X.5/905	1905
Alsólőver u.11	Fsztes lakóház	Schöberl Mihály	Kömüves Imre	X.130/906	1906
Alsólőver u.13	Fsztes lakóház	Schiller János	Schatovitsch József	X.112/906	1906
Alsólőver u.16	Fsztes lakóház	Schöberl Mihály	Tiefbauer Károly	X.171/906	1906
Alsólőver u.17.	Fsztes lakóház	Schöberl Mihály	Szlávi István	X.135/906	1906
Alsólőver u.7.	Fsztes lakóház	Schöberl Mihály	Vida József	X.136/906	1906
Alsólőver u.9.	Fsztes lakóház	Schöberl Mihály	Lökkös István	X.137/906	1906
Deákúti út.	Nyaraló építés	Schärmár János	Dr. Zergényi Jenő	X.163/906	1906
Felsőlőver .	Toldalék	Boór Nándor	Steinbach Károly	X.178/906	1906
Hársfasor 18.	Toldalék, nyári szoba	Schöberl Mihály	Fodor Frigyes	X.149/906	1906
Hársfasor 6.	Melléképület	Schneider Márton	Tsaklich testvérek	X.90/906	1906
Hársfasor. Felsőlőver	Toldalék építés	Holzmüller Károly	Hattvágner Katalin	X.71/906	1906
Nyíresen	Kilátó torony	Schiller János	Dunántúli Turista Egyesület	X.132/906	1906
Saurüssel dűlő	Kerti ház	Holzmüller Károly	Jäger Mihály	X.21/906	1906
Saurüssel dűlő, 8150 hrsz.	Kerti ház	Holzmüller Károly	Kamer Mátyás	X.20/906	1906
Felsőlőver u.19.	Favázás emeletréépítés	Ullein József	Teicher Károly	X.145/907	1907
Felsőlőver u.22.	Toldalék	Neuberger Ernő	Pintér Lipót	X.154/907	1907
Gesztenyés út	Toldalék	Schöberl Mihály	Prihler János	X.35/907	1907
Kőfaragó tér. 8.	Kocsiszín létesítés fából	Boór Ferenc	Braun Ignác	X.1626907	1907
Faraktár u. 7.	Veranda építés	Schärmár Károly	Esztl János	X.122/908	1908
Fertő tó	Fürdőépület	Boór Ferenc	Dunántúli Turista Egylet	X.17/908	1908
Lőver	Kilátó torony	Boór Gusztáv	Özv. Poczsa Istvánné	X.64/908	1908
Balfi u. 19.	Veranda	Schneider Márton	Töpler Kálmán	X.25/909	1909
Eszterházy u.16.	Veranda hozzáépítés	Holzmüller Károly	Gentlgruber Berta	X.124/909	1909
Fenyves sor 4.	Nyaraló építés		Steinbach János	X.77/909	1909
Hegyhát u. .	Nyári lakóház	Schöberl Mihály	Hadarits István	X.16/909	1909
Kossuth u. 5.	Fényképterem létesítés	Schöberl Mihály	Lobenwein Harald	X.71/909	1909
Saurüssel dűlő	Kerti ház	Boór Nándor	Radó Keresztény	X.16/909	1909
Várkerület	Elektrobioszkóp	Boór Gusztáv	Özv. Titz Edéné	X.54/909	1909

Alsólőver u.11.	Két emeletes toldalék	Boór Nándor	Antheried Károly	X.15/910	1910
Faraktár u. 7.	Veranda építés	Schöberl Mihály	Esztl János	X.197/910	1910
Hársfasor 24.	Toldalék	Wildzeisz János	John Vilmos	X.26/910	1910
Hegyhát u. 2	Nyári lak	Boór Gusztáv	Früst Jakob	X.53/910	1910
Kossuth u.	Fényképezési műterem	Schärmár Károly	Goetzlaff Oszkár	X.52/910	1910
Faraktár u.	Veranda építés	Schöberl Mihály	Udvardi Róza	X.162/911	1911
Felsőőver .	Uszoda építés	Boór Károly	Kallenbach és társai	X.50/911	1911
Gesztényés út 10	Toldalék	Schöberl Mihály	Purth Józsefné	X.135/911	1911
Lackner kristóf u. 10.	Mozgósízház	Schärmár Károly	Hartmann testvérek	X.127/911	1911
Mező u. 14.	Veranda	Holzmueller Károly	Dr Pacséri Károly tanfelügyelő	X.114/911	1911
Alsólőver u.8.	Toldalék emelet ráépítés, veranda	Neuberger Ernő	Reisch Terézia	X.49/912	1912
Árokszer u.11.	Veranda építés	Schärmár Károly	Szabó Antal	X. 6/912.	1912
Cseresznye sor	Nyári lakóház	Schöberl Mihály	Michael Hugó	X.281/912	1912
Felsőőver u.15.	Veranda	Zeich Ferenc	Dr. Klausz Samu	X.333/912	1912
Hegyhát u. 8.	Fabódé	Schöberl Mihály	Hadarits László	X.16/912	1912
Kranowätt dűlő	Fsztes favázás épület	Schiller János	Marchold Mária	X.43/912	1912
Mező u.3.	Veranda	Schärmár Károly	Jany Ferenc	X.95/912	1912
Alsóórházköz 6.	Fsztes lakóház	Boór Gusztáv	Menyhárt Sándor	X.31/913.	1913
Balfi u.54.	Veranda építés	Schärmár Károly	Sonnleitner Mihály	X.209/913	1913
Brennbergi út 22.	Tekepálya	Eidler Károly	Schifter Vilmos	X.124/913	1913
Deákkúti út	Nyári lakóház	Neuberger Ernő	Özv Artner Jenőné	X.62/913	1913
Felsőőver u.21.	Nyári konyha és kamra	Boór Gusztáv	Seidl Lajos	X.217/913	1913
Hársfasor .	Tekepálya építés	Wildheim János	Weisz Nándor	X.170/913	1913
Bécsi domb, Koronázó domb	Fszet favázás épület, kerti ház	Holzmueller Károly	Haidvogel Lajos	X.60/914	1914
Felsőőver 29.	Favázás toldalék építés	Wildringer János	Bolemann Sándomé	X.49/914	1914
Várkerület	Ideiglenes fabódé	Zeich Péter	Gruber János	X.63/914	1914
Árokszer u.14.	Veranda építés Ivisch Emil	Schöberl Mihály		X.7/915.	1915